

ЗМІСТ.

Із поезій Лесі Українки:	
I. Напис на руїні	1
II. Ізраель в Єгипті ...	2
СЕРГІЙ КАНЮК:	
Вже дорожше	4
ЛАСТІВКА:	
В чарах рідньої пісні ..	10
ВАСИЛЬ ЗАГАЄВИЧ:	
Місяць	17
На далекий схід I	21
АНДРІЙ ЧАЙКІВСЬКИЙ:	
З ласки родини, повість (далі буде)	27
ЛЕОНІД АНДРЕЄВ:	
Червоний сьміх (кінець буде)	57
ГЕРМАН БАНГ:	
Мадам де Кірона	88
ЯН С. МАХАР:	
Оріанда	94
Постіл у Росії	96
—	
М. ГРУШЕВСЬКИЙ:	
Українство і питання дня в Росії	1
ІВАН ФРАНКО:	
Отвертий лист до гал. української молодіжи.	11
О. ВИШНЕВСЬКИЙ:	
На переломі (далі буде)	20
ІВАН КРЕВЕЦЬКИЙ:	
Корифей російської критики і українське письменство	39
СТ. ЧАРНЕЦЬКИЙ:	
Дещо про теперішній стан галицько-руського театру	56
Із сучасних фактів	65
ДР. Е. ОЛЕСНИЦЬКИЙ:	
Кілька слів фактичного спростованя	80
С. ПЕТЛЮРА:	
Леонід Андреев і його „Червоний сьміх“	87
Хроніка і бібліографія ...	89

Редакційний комітет:

ВОЛОДИМИР ГНАТЮК

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ

ДР. ІВАН ФРАНКО.

Digitized by

Google

1905.

РІЧНИК VIII.

ТОМ XXX.

КНИЖКА IV.

ЗА ЦВІТЕНЬ

ПРИВАТНА БІБЛІОТЕКА
ОСИПА І АНАСТАЗІЇ КОЧАН
ЗДА

ЛІТЕРАТУРНО- НАУКОВИЙ ВІСТНИК

ЛЬВІВ.

З друкарні Наукового Тов. ім. Шевченка
під зарядом К. Беднарського.

Original from
UNIVERSITY OF ILLINOIS AT
URBANA-CHAMPAIGN

ЛІТЕРАТУРНО-НАУКОВИЙ
ВІСТНИК.

ВИДАЄ

УКРАЇНСЬКО-РУСЬКА ВИДАВНИЧА СПІЛКА У ЛЬВОВІ.

Редакційний комітет:

Володимир Гнатюк, Михайло Грушевський,
др. Іван Франко.

За редакцію відповідає: Володимир Гнатюк.

РІЧНИК VIII. ТОМ XXX.

У ЛЬВОВІ, 1905.

З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка
під зарядом К. Беднарського.

891.7905
LIN
v. 8
no. 4-6

Зміст трицятого тому.

За цвітень, май, червень 1905 р.

I. Поезії.

стор.

<i>Леся Українка</i> : Із поезій	1—3
<i>Ян С. Махар</i> : Оріанда	94—95
Постіл у Росії	96
<i>Л. Красовський</i> : Із поезій	97—98
Із малярських поетів	179—180
<i>Микола Вороний</i> : Із поезій	181—182

II. Повісти, новелі, драми.

<i>Сергій Канюк</i> : Вже дорожше	4—9
<i>Ластівка</i> : В чарах рідної пісні	10—16
<i>Василь Загаєвич</i> : Місяць	17—20
На далекий схід I	21—26
<i>Андрій Чайківський</i> : З ласки родини 17—56, 122—148, 218—248	
<i>Лесь Мартович</i> : Грішниця	99—103
<i>Гр. Трейман</i> : Сарана летить!	104—107
<i>Артим Хомик</i> : Із циклю „Весільний доляр“ (д. 6.)	108—115
<i>Я. Жарко</i> : В степу	116—121
<i>Ольга Коренець</i> : Нянька	182—187
<i>Надія Кобальчич</i> : I Буря	188—189
II Ніч	190—191
<i>Микола Дерлиця</i> : Хмиз	192—108
<i>О. Плющ</i> : Палкий мисленник і учитель	209—217

<i>Леонід Андреев</i> : Червоний сьміх	57—87, 149—171
<i>Герман Банг</i> : Мадам де Кірона	88—93
<i>Марк Твайн</i> : Із книги ескізів	172—178
<i>Франк Норріс</i> : Вир	249—271

Original from

UNIVERSITY OF ILLINOIS AT
URBANA-CHAMPAIGN

III. Література, наука, штука.

<i>М. Грушевський</i> : Українство і питання дня в Росії	1—10
<i>Іван Франко</i> : Отвертий лист до гал. української молодіжи	11—19
<i>О. Вишневецький</i> : На переломі	113—131, 193—217
<i>Іван Кривецький</i> : Корифей російської критики і українське письменство	39—55
<i>Ст. Чарнецький</i> : Дещо про теперішній стан галицько-руського театру	56—64
Із сучасних фактів	65—79
<i>Др. Е. Олесницький</i> : Кілька слів фактичного спростовання	80—86
<i>С. Петлюра</i> : Леонід Андреев і його „Червоний сьміх“	87—88
<i>Іван Франко</i> : Щирість тону і ширість переконань	101—112
<i>М. Грушевський</i> : Фрази і факти	131—137
<i>І. Петрушевич</i> : Робітничі організації в Англії	138—144
<i>М. Лозинський</i> : Українська Народня Партія	144—159
<i>М. Грушевський</i> : Меморіал Петербурської Академії	160—163
<i>М. Грушевський</i> : Отвертий лист до гр.-кат. ординаріатів і духовенства	189—192
<i>Іван Франко</i> : Двоязичність і дволичність	231—244
<i>М. Грушевський</i> : Конституційне питання і українство в Росії	245—258
<i>Павло Волосінка</i> : Виріб колодок у Сьвйонтіках Горішних коло Кракова	259—262
<i>В. Львівський</i> : Нові книжки	263—271
Від Української Демократичної Партії	272—274
Реферат Комісії у справі знесеня заборон українського друкованого слова	164—174, 218—230
Історична записка К. А. Возьского	175—181
Хроніка і бібліографія:	89—100, 182—189, 275—288

ІЗ ПОЕЗІЙ ЛЕСІ УКРАЇНКИ.

І. Напис в руїні.

„Я царь царів, я — сонця син могутній,
собі оцю гробницю збудував,
щоб славили народи нечисленні,
щоб тяжили на всі віки потомні
імення...“ — далі в круві збитий напис,
і вже ніхто з нащадків наймудріших
царського ймення прочитати не може.
Хто збив той напис, чи сперечник-владарь,
чи просто час потужною рукою,
то невідомо. Дивним визерунком
багато слів пописано край нього
про славу безіменного владаря,
змальовано царя славетні вчинки.
Он царь сидить високо на престолі,
народи подолані йдуть з дарами
коштовними й до долу клонять чόла,
а він сидить немов камінний идол
під опахалами з барвистих пер, —
лице його подібне до Тутмеса
і до Рамзеса і до всіх тиранів.
Он далі він, схопивши за волосся
одразу цілий гурт якихсь повстанців,
кривим мечем над ними замахнув, —
лице його подібне до Тарака,
до Менефта, як і до всіх тиранів.
З тим самим видом він левів полює,
левятанів ловить, бе пташок
і їде полем через людські трупи,
і бенкетує по своїх гаремах,
і на війну жене своїх підданих,

і посилає на роботу люд,
 на ту „єгипетську“, страшну роботу,
 що має вславити царське імення.
 І йде той люд, мов хвилі в океані,
 без ліку, без числа на бойовисько,
 і тріумфальний шлях свому цареві
 багрянцем крові геть широко країть,
 і стелеться під ноги коням царським,
 а хто живий востався з того люду,
 той гине на єгипетській роботі.
 З його могили хоче царь зробити
 для себе пам'ятник — хай гине раб!
 І раб копає землю, теше камінь,
 і носить мул з ріки і ліпить цеглу,
 виводить мури; статуї великі,
 запригнись, возить самотужки й ставить,
 і щось буде вічне і величне,
 щось незрівняне і потужно гарне,
 мальоване, мережане, різьблене.
 І кожна цегла, статуя, колонна,
 мережечка, різьба і малювання
 незримими устами промовляє:
 „Мене створив єгипетський народ
 і тим на вік своє імення вславив“.

Умер давно той царь з лицем тирана,
 воставсь по ньому — круг і збитий напис.
 Співці, не вгадуйте, ви, вчені, не шукайте
 хто був той царь і як йому на ймення:
 з його могили утворила Доля
 народу пам'ятник — хай згине царь!

28. VIII. 1904.

II. Ізраель в Єгипті.

Хто мене введе з цього Єгипту,
 з краю неволі, з оселі роботи?
 Син чоловічий, обранець Господній?
 Дух, що з'являв ся в огні?

Хто-б він не був, хай він швидче приходить.
 Боже, ратуй! Наша віра вмирає,
 марним здається в сій міцній кормизі
 волі сьвятий заповіт.

Боже, ти мушиш обітницю справдити!
 Чи-ж не на віки здобув твоє слово
 той, хто колись у нерівному бою
 навіть Тебе поборов?

Кров покоління взиває до тебе:
 глянь з високости на сі піраміди!
 В них кожний камінь — проречистий свідок
 муки народу твого.

На що ми зводимо сії могили?
 на що ми тешем камінні труни?
 чи ми сховаєм у них фараонів,
 чи поховаєм себе?

Наші батьки вже лягли під мурівком
 там, де стоять нечестиві храми,
 нільські багна загачено трупом
 наших безщасних дідів.

Певне-ж тепера вже діти й онуки
 темну могилу для себе мурують.
 Браття, будуймо-ж її що найвище,
 хай її бачить Господь,
 нас хай ратує і власну потугу.
 Бо як не буде Господь ратувати,
 встане Ізраель, борець проти Бога,
 на бездоріжжа піде.

Ніч безпросвітна в пустині заступить,
 зійдуть ся в ній знову Дух та Ізраель,
 знов буде бій, тільки бій вже останній,
 не на життя, а на смерть,
 не за обітницю бій, не за щастя,
 распачу й помсти страшне бойовисько,
 зради й зневіря тяжкий поєдинок.
 Вихід один з того — смерть.

Тіло Ізраеля буде в могилі,
 Дух, що з'являв ся в огні, спопеліє,
 ся-ж осоружна царська піраміда
 буде ще довго стоять...

28. VIII. 1904.

Сергій Канюк.

Вже дорожше.

Перед містом Сучавою лежить невеличке село Митока. А в Митоці є монастир, а в монастирі чимале число черців, що ще можуть свobodно пролежувати довгі дні в безробіттю.

В день Івана Сучавського, Івана Хрестителя, ба й Ілїї, відбуває ся в православних церквах у Сучаві величаве богослужене. Тоді сходять ся до сего міста велике число народа не лише в Буковини, а й в Галичини і Румунїї та Росїї, не лише мужики, а й шляхта і бояри. З тої нагоди дирекція залізних доріг знижує ціну їзди до Сучави на половину. Тоді то можна побачити в вагонах, що мають надпис „40 Mann — 6 Pferde“ людей, що сидять там як оселедці в бочці. Всі вони їдуть до Сучави на „відпуст“.

Дехто їде возом. Багато людей, котрі дуже богобойні або дуже бідні, ідуть піхотою. Ті, що їдуть піхотою, повертають звичайно на ніч до монастиря в Митоці, там дають на акафисти і приймають тайну маслосвѣтя. Тут также і черці не такі горді як у Сучаві.

Та — все йде, все минає...

І тепер повернуло до сього монастиря десять жінок, девять мужичок і одна коконка (шляхтянка). Вони йшли всю дорогу піхотою, бо вони не лише набожні, але й дуже бідні.

І от прийшли до монастиря. Черці дозволили їм заночувати. В одній келїйці постелили собі на помості трохи соломи, поклали під голови тайстри і сіли вечеряти, а попоївши сухого хлїбця з водою полягали на спочинок.

— Завтра, кажете коконко, буде відправа?

— Так, — відповіла запитана. — Завтра тут буде також богослуженє. Ми тут дамо на акафисти, будемо маслувати ся, а потім підемо до Сучави. Саме в добрий час прийдемо. Там хоч сяк, хоч так служби Божої не почуємо, бо така глота, що гли ніде впустити. Коби моці сьвяті уздріти та поцілувати, і до дому.

— Але і там треба дати на службу Божу, — запитала друга селянка.

— А так, треба дати, і булок купити би або колачів та принести, і сьвічку хоч одну, бо так годить ся, — навчала коконка.

— А дорого маслосьвяте і акафисти? — запитала молодниця, що в перше йшла до Івана.

— Та не дорого, бо ми не будемо кожда окремо платити, за багато коштувало-б; дамо кожда по шістці, по дванацять крейцарів і вже. А кожда для себе з окрема мусіла-б дати з пять шісток. Маслосьвяте трохи дорожше.

Дехто вже починав дрімати. Молодиця вже навіть хропіла. Вона, бач, іще такої далекої дороги ніколи не міряла своїми ногами, втомила ся занадто, тому й заснула швидше, як иньші.

— От добре, що ми не їхали колією, — обізваля ся старенька бабуся. — То не приймлене. Пішки, так Бог любить і сьвятий Іван, угодник божий. Що-ж бо за чудеса робить на сьвітї, аж віри тому не ймеш, що розповідають попи в Сучаві. Все то божа сила. Аж легко на душі менї, коконко, як подумаю на сей хід. Я вже семий раз іду. Ви мене перший раз до сего намовили. Котрий раз ви вже йдете?

— О, я вже отсе одинацятий раз, — відповіла набожна старушка коконка. — Легко проходить менї вся дорога. Як верну до дому, то аж сильнійша чую ся, здоровійша...

Чим раз меньше жінок, що ще не сплять, не дрімають. І старушка заснула вже. Спить і провідниця жінок — коконка.

І снить ся їй, що вона десь у церкві в Сучаві. Повно людей і в церкві й на дворі. Всї молять ся. Та в чоловічнику не має ні душки чужої, тільки понурі черці вештають ся по всім усюдам. Коло райських дверей сидить на гарнім стільці, прибранім золотом і сріблом, череватий ігумен. Чогось лютий, аж червоний. Під великим павуком сидить у труні маленький сьвятий Іван, угодник божий — живий. Вона стоїть на передї і приглядає ся всьому дуже зливаню. Чудо, тай годї, думає собі. Ніхто не важить ся поступити на перед.

А моці десь починають рухати ся. На всіх паде великий страх, вони тряеуть ся всім тілом. Вона не боїть ся, все дивить ся на моці. Нараз висуваєть ся з під покривала чорна, гола рука угодника і киває пальцем до неї. Вона йде. Приходить блише і видить усе докладно. Лівою рукою тримає себе сьвятий за лице, а пальцем правої показує на білі, гарні зуби. Тих зубів тогид не було в сьвятиго, — подумала жінка. В його очах слъози, почорніле лице скривило ся, що вказує на сильний біль зубів. Вона паде на коліна. „Се чудо боже!“ буркотить під носом. А ігумен іще червонійший стає. І чує вона бесіду ігумена з одним черцем. Вони шепочуть, але вона чує.

— Витягне зуби ся плюгава. Вона витягне. Але ми до того не допустимо. Як би вона се зробила, то ті зуби вже не чудо, се кождей узнасть. А кільки то ми заплатили за ті зуби! Е, не добре! Не сьміє! Ми утратили би кождей гріш. Готовте ся до величавої проповіді про сі зуби. Чудо Господне!... Додайте, — каже ігумен — у проповіді, що Господь бажає, щоб більше давати на службу божу і акафтисти. Треба буде сььогодні більше зібрати. Ану до неї!

В тім вона десь підіймаєть ся і чує, як сьв. Іван каже до неї: „Витягни мені сі зуби, бо болять дуже. Се не моє“. І лише простягла руку, щоб дотулити ся до зубів сьвятиго, аж тут її сам ігумен хрестом по голові, а з усіх сторін зачали збігати ся люті черці, як круки до стерва.

— Ратуйте! — крикнула з усеї сили і прокинула ся. В келії було темно і тихо. Чогось боліла голова. Коли помацала рукою місце, де лежала, знайшла спіжевий горщик, що впав із крісла.

Жінки побудили ся також.

— Що вам, коконко? Що там стало ся?

А їй іще стояв перед очима лютий ігумен, що замахнув ся хрестом, а в труні серед церкви сидів засумований сьвятий, показуючи пальцем на нові, болючі зуби.

І вона оповіла свій сон жінкам. І зачали всі поясняти сей сон, але не знаходили відповідного порівняня. Знову поспускали голови, щоб заснути.

*

Рано-раненько, як лише почув ся гук дзвонів, жінки вже спішили до каплиці. Позаду йшли обидві старушки, воркуючи над змістом сну коконки.

В каплиці вже горіли свічки, вже читали з грубих книг за-спані черці. Коконка ще в келійці збрала від усіх жінок грошики. Тепер держала в руці білу хусточку, а в кождім кінці її були за-вязані гроші. Ті на акафисти, ті на службу, ті на маслосвятє, ті на свічки; иньші були в другій хусточці в кишені. Ті на рі-жні видатки в Сучаві. Там треба також дечого купити: оливки, водички, зілечка, хрестик, медалик і т. п.

Вона говорить із черцем. Дає йому гроші на акафисти.

— Се для вас? — питає чернець.

— Ні, — каже, — се ми всі зложили ся, бо не здужаємо кожда в осібно заплатити. Прийміть із ласки своєї, Бог свідком, що більше не маємо.

— До Сучави без грошей не треба йти. За дурно нема ні-чого. Тепер уже дорожше треба заплатити. І то кожда за себе.

— Не маємо, — просили жінки.

І просять черців, щоб читали акафисти не для кождої осібно, бо не мають чим заплатити, просять із слезами в очах. А в ку-тику читає собі тихо молодий чернець і нишком глипає все по жінках, а вже найбільше на молодицю. Вона се добачила. Іде до нього, просить його, може він буде читати. Не чути було, як про-сила, тільки видно було, як падала до колін черцеви, як цілувала коліна, ноги й руки — за що? — щоб молив ся за них грішних він — праведний.

Повне, темне личко її всміхало ся. Жінки й не зважали на те. Вони все ще просили грубого черця. І не завважили, як у цер-кві черця молодого вже не стало..

І ще не допросили ся лютого черця, щоб читав, а вони да-дуть уже по дві шістьці, як із надвору бічними дверми ввійшов мо-лодий чернець. Говорив щось до старого черця, потім почав читати акафисти св. Івану. Читав дрозжачим голосом і сам був чогось аворушений.

Молять ся жінки. Аж хтось приступає з тиха і також укла-кає. Озирають ся, се молодиця. І далі молять ся. Не питають, де була, чому спізнила ся.

По акафисті просять жінки, що хотіли-б маслувати ся.

— Кожда по п'ятці, инакше ні! — відповів чернець.

— Чому тепер дорожше все? Тогід було ще инакше.

— На Боже діло нічого нема за багато. Для Бога, на божі услуги все треба дати, а хоч би й найдорожше. Давні, праведні люди і дітий давали церкві на услуги. То були праведні...

Жінки пішли не прийнявши тайни маслосьвятя. Не могли дати по стільки, бо не мали багато.

— І що се, коконко, тепер на сьвітї, — питали жінки. — І тут уже подорожіло! І Боже слово вже дорожше?!

Якось невесело йшли далі, до Сучави; деякі були-б майже вертали ся, але ніхто не важив ся сказати, бо бояли ся коконки, а коконка не кавала, боячи ся жінок. Мовчки йдучи зупинили ся аж перед церквою в Сучаві.

На вулиці повно народу, в городчику при церкві повно, що й прохати ся тяжко, а в церкві — і макове зерно на землю не впаде.

За недовгий час люди почали виходити з церкви. Знай, довго в тій духоті не витримавш. Наші жінки пхають ся в середину. Кожда несе в хусточці куплений приніс, булки, колачі і сьвічки. Упхали ся. Все виглядає як торік. Коло мощів стоїть багато людей. Туди годі дістати ся. Вони йдуть дати на поминки, щоб за душі усопших і за здоровле живих помолили ся черці.

Коло райських дверей сидить череватий ігумен. Хто його не знає! Записує на папері імена. Ще одна пані щось говорить із ним, а він пише собі на папері, віддучи губи. Коло його на долівці повно булок і колачів, у деревляних бочівочках срібло та мідь. Усе се дають люди „на боже“. Вже приступила коконка. За нею стоять набожно настроєні жінки. Низенько клонить ся їх провідниця, а вони роблять те, що вона. Цілує хрест і руку ігумена. Ну, і каже — в перед усопші. І на се склали ся всі жінки, щоб могли заплатити. Ігумен каже:

— Кожде імя шістка.

— Ей, отче преосьвящений! Ми бідні люди, за багато. Ми склали ся всі до купи, нас тут десять. Дасмо цілого лева, не можемо, не маємо більше. Ще лишасть ся кілька крейцарів на оливку та водичку.

— То кажіть! — крикнув сердито ігумен. А тут пре вже, тисне в плечі сьвіжа юрба людей, що також хотять дати на поминки.

І вона говорить далі: Марфта, Ксеня, Олена, Миколай.

— Доста вже! — крикнув ігумен.

— Та се ще не всі, се лиш мала частина моїх.

— Та кільки, до примхи, ви там маєте? Вже доста за лева!

Сього вже було й набожній коконці за багато. Вона вхопила поданого лева і хотіла взяти приніс. В тій хвилі впала їй із руки булка ігуменови на чобіг. Він трутив ногою, а булка полетіла по долівці. Заразом порозкочували ся і всі решта булок, що були близько коло ніг ігумена. Коконка аж поблїдла з обуреня над сею сваволею.

— Люди! — проговорила обернувши ся до жінок. — Ви видите? Тут торг зробили, все подорожіло. А хліб, дар божий, на котрий ми гірко в поті кривавім працюємо, копають! Геть з відси!

І пішла коконка, за нею жінки, її товаришки, а за ними юрба. Минаючи попри мощі, зігнула ся, щоб поцілувати їх, — вона-ж того йшла. В маленькій гарній скриночці лежали обвиті мощі. Їх цілком не видно. Виділа ся лише почорніла часть вилиць, з біленькими новими зубами.

— Чудо! — подумала жінка. — Вже зуби вирости сьвятому. А які білі, гарні.

І вийшла з церкви, а за нею жінки. Купивши зїля, водички, хрестиків, пішли домів. А приніс роздали між бідних, а бідних найшло багато, багато...

Вже не ночували в монастирі, а йшли далі, толкуючи сон коконки.

Ластівка.

В чарах рідньої ліснї.

Після скінчення курсу мені прийшлося зараз же покинути город, не роздивившись навіть гаразд на нього, — бо вчилася я в духовній жіночій закритій школі. Жила я в селі у батьків. А як тоді була я далеко ще не самостійна, то й залежала цілком від їх. Через те, як мені чого бракувало, то всякий раз треба було звертати ся до батька та матері з проханєм. Найтрудніше було випрохати відпустку в той Київ, куди окрім відпустки треба було прохати іще й грошей і куди невпинно тягла мене якась невідома сила. Ні, мабуть добре відома, я знаю ту силу: то був театр взагалі, і особливо український театр, то були концерти Лисенка, про котрі я стільки чула від своїх братів, учнів семінарії, що й самі нераз співали під його управою. Було поз'їзджають ся перед якими святками брати до дому, понавозять нот, як коли було привезуть із собою ще й товаришів, добрих співак, тай посідають ще усі до роялю, грають та співають не вважаючи ні на кутю, як це було перед Різдвяними святками, ні на страсні дні, як це трапляло ся перед Великоднем. Батька тими днями більш дома нема, а мама все у спіжарні поравь ся, та теж не чує, а я прибираю в кімнатах, або мну де небудь у куточку які лягоміни, то це як почую, що брати заспівали яку Лисенкову пісню, то в роду не витерплю, так і лечу до їх, а робота моя стоїть та дожидаєть ся мене, аж поки мама не покличе, або батько не прийде та не розжене нас, щоб не співали пісень у такі дні. За піснями позабуваю було що й роблю, що й прибираю, — так і святки застануть. За те на святках

уже роскіш; наспіваємось було в волю; тоді уже і батько й мама нас слухають, та дивують ся, що такі чудові пісні. Швидко було пролетять ті сьвятки — як один день; знов і гості наші і брати їдуть до Київа, а я застаюсь одна дома і бере мене жаль, що не скоро уже знов почую пісні.

Ну, думаю, не я буду, коли не поїду на концерт Лисенка. Попросила братів, щоб звістили. От якось у кінці лютого одержую я листа; пишуть брати, що першого марця має бути концерт: „будуть співать „Веснянки“ і иньші пісні. Приїджай!“ Я зраділа та скоріше до мами, потім до батька, та все прошу, щоб пустили в Київ. Батько й каже:

— Даремна трата грошій, це вже роскіш буде для тебе, та й дорога така — не сьогодні-завтра розпустить, тоді й висилай за тобою чим хочеш до вокзалу — ні саньми, ні возом. Та й чи ближенький сьвіт — цілих 60 верст!

Я вже й виплакала ся нераз, та все прошу. Мама од разу згодилась, а батько таки довгенько сперечав ся, а далі й він згодив ся, бо й сам таки не від тих грошій, і сам страшенно любить музику. Ото-ж і пустили мене, спасибі їм. Ну, думаю, коли-б як будь виїхати скоріше, а там як буде, то буде. От дали мені пару коний, легенькі саночки, та погонича діда, і випровадили мене на ніч до „дяді“ в село Б., верст за 40, а з відтіля іще верст 18 до вокзалу. Поїхала я. Коні сьвіжі, перебігли ті 40 верст швидко; дорога не встигла докучить, та до неї я й не придивлялась, бо на радощах усі думки мої були десь не во мною. Всьміхнув ся „дядя“ побачивши мене, здивував ся трохи, що по такій дорозі приперлась небога, та розпитавши ся, що я їду до Київа, розпорядив ся ще з вечера, щоб у досьвіта одвезли мене до вокзалу, бо мій фурман не знав дороги. На другий день вранці я була вже на вокзалі, а в 11 годині дня в Київі. Брати дістали білета і в вечері я вже бігла на концерт, що відбував ся тоді в залі „кунецького зібраня“. Вибравши місце я стала ждять: мене брала вже нетерпячка і я сердила ся на публику, котра, як мені здавало ся, і не збирала ся стихнуть. На естраді вже стали показувати ся хористи. „Їй усе не вдивовижу, — думала я з задрістю, — вона пересичена, ця публика“. Коли ось залунали по залі гучні та дружні оплески і на естраді з'явив ся Лисенко. Всі від разу стихли.

Лисенко кивнув головою. „Ой нема, нема ні вітру ні хвилі із нашої України...“ залунала по залі і повесла ся десь над головами

люди́й моя укохана пісня, ніби вірвавсь який страшний стогін, перемішаний з несамопитим свистом вітру, а далі неначе одзиваючи ся на той стогін, тільки десь далеко, далеко захлюпотіли хвилі,— то Микола Виталевич догравав акомпані́мент на роялю. „Неначе знав, із якої почать“, — подумала я прихиливши ся до кольони і зані́вівши на місці. Серце коли не коли тільки тьохкало, бо я спиняла його, щоб не перебивало слухать, щоб не перебивало душею літать у ту далеку та дорогу давнину.

Почавши з цієї пісні, співала́ далі ще й ще багацько усяких пісень, під впливом котрих я поводилась, ніде правди діти, як ексцентрична панна, — то на силу здержувала сльози, то сьміяла ся до сліз, то сердилась, як часом у пісні висьміювали дівчат. Брати кривились, морщились на мене, щоб я поводила ся інакше. Але я відповідала їм, щоб швидче відчепились, що дома буду сидіти нерухомо кілька місяців, а тут не можу інакше. От скінчили вже останню пісню і Лисенко схилив голову.

— Гарно батьку! ще раз, ще раз! Що це? Що це?! — думаю я, здивовано оглядаючись на всі боки, не ймучи й віри своїм ухам. Я в перше, бачте, почула, що на рідній мові не то що говорять, а навіть кричать у зібранні. Це збентежило мене, я наче зраділа, чи злякалась чого, сама не знаю, як сказати, тільки наче аж мороз пробіг по тілу.

— Гуса! Гей не дивуйте! Ще раз, ще раз! — лунало по залі, а далі вся молодіж, більша часть котрої були учні, так і подалась на естраду, тай підхопила „батька“ на руки і стала носити, але він одиросивсь якось; його спустили і пішли слідом за ним співаючи: „Гей не дивуйте“; тільки цю пісню всі вже співали, хто хотів.

Лисенко і його новий хор пішли десь співаючи на иньший вихід і зникли з очий. Люди розходились, пішла і я за ними.

Усякі думки роїлись у моїй голові, а на душі було і тяжко, і весело...

На другий день їдучи до вокзалу я стала помічати, що „із стріх вода дуже щось крапле“, як співали в веснянках. Яка-ж то мені „мандрівочка пахне“, що я на саях? Ну, та нічого: мусить „дядя“ позичить воза, чи брички, то якось вернусь до дому; ото-ж і заспокоїлась на тім. Сіла в вагон і понесла мене залізниця скрізь ланами. В одну мить щез Київ із очий моїх. Дивлюсь я в вікно і бачу, що весна вже на дворі, бачу, та не помічаю, і не про те

я думаю, як їхати-му, не про те журюсь, а про те: як жить далі в сьвіті? Що робити? Куди вдарити ся? На який шлях повернути? Бо тодішнє життя моє в селі, у батьків не задовольняло мене, душа все кудись рвалась; серце все чогось иньшого бажало, та розум — не знаю, що з ним тоді було, мабуть, чи не був він у неволі у серця, бо всі думки мої кінчались тоді безпросьвітним суном і перед очима моїми стояв усе туман.

Приїхали до стації; „дядин“ фурман уже дожидав ся мене.

— Сідайте, — каже, — та будем їхать; там таке робить ся, що я не знаю, як нам Бог поможе назад вернути ся. Сьогодні досвіта прорвало греблю в городі, (то, бачте, був повітовий город), а якийсь чоловік одважив ся перший переїхати через ту прірву, та тільки спустив ся на те місце, де саме прорвано, аж там води по шию коняці, а вона й не вдержалась на ногах, зараз воза перекинула вода тай понесла й чоловіка й коняку з возом скрізь берегами. То мене й иньших людей уже й не пустили через греблю, я мусів робити кругу шість верст.

— Ну, — кажу, — їдьмо і тепер на обминку.

— Ні, — каже фурман, — тепер вода повинна уже збігти, переїдемо і так.

— Говори, — думаю, — я з роду не поїду, як що дуже страшно.

Аж ось і на греблю з'їжджаємо, вода шумить, несе кригу, позаливала геть чисто береги, а гребля довга та вузенька, а в одному місці прорвана, і страшно преть ся тудою вода. Дивлюсь, їдуть поперед нас люди; подивилась, як вони переїхали, бачу, що вже не багацько води, тай думаю: Як не дай Боже і прийшлось би топити ся, то таки-ж заратують може; стільки людей, ще й поліція вся тут.

— Їдьте, — кажу фурману, а сама й не памятаю, чи я дивилась, чи заплющила очи, тільки як переїхали те місце, а фурман і обзиваєть ся до мене:

— А дивіть ся, — каже, — он уже й коняку витягли того чоловіка, що втопив ся, а його й не знайшли.

— Поганяй, — кажу, — швидче, хоч би до „дяді“ доїхать скоріше, а то так чогось страшно стало, коли-б ще не трапилось і нам чого, бо у вас тут скрізь негарна дорога, яри та мосточки.

Але нічого, на сей раз пощастило; доїхали таки благополучно.

Дуже ніяково було мені вкочотать „дядю“, та ніде діть ся, прошу у його маленької брички, кидаю свої сани та вибираю ся скоріще до дому, щоб не спізнити ся, бо вже перша година дня. Дядя сперечав ся зразу, потім пустив мене, тим більше, що на моїй дорозі не було нічого страшного окрім гір страшних тільки тоді, як дуже болото та слизько. А поки не одтала земля, то ліпше швидче перебігти, щоб і дома не турбували ся дожидаючи мене. Ото-ж й поїхала поки раніше.

Виїхали за село, — дорога грузька, не побіжиш, але їхать можна; снігу-ж уже ніде і на сьміх нема; по ярках скрізь шумить вода, збігаючи з гір бурхливими струмками, але на степу зовсім якось тихо, — земля ще не прокинулась від зимового сну; людей не видно, пташок не чуть, тільки сонце з високого неба вже якось не по зимовому сьвітить та гріє землю, неначе каже: „Ти замерзла під снігом, а я зогрію тебе і верну тобі життя“. Еге-ж, думаю я, знаю, що верне (бо й сама уже не раз була сьвідком того, як ця неначе зовсім мертва природа несподівано оживала під твоїм палким промінням), знаю, що для землі, для рослини і пташок вертаєть ся весна, та тільки для людей не вертаєть ся вона ніколи. Де-ж діть мою весну, щоб марно не пропала? Куди її приткнуть? скажи мені скоріще, Боже!

За такими думками я знов забула про дорогу. Тільки бачу, аж ми вже з'їзджаємо в ярк, а в тому ярку повнісенько води, навіть і мосток залило, тільки стирчать розломані перила, то й видно, куди їхать, щоб утрапить на місток. Я не злякалась, хоч і не сподівала ся цього, бо літом тут ніколи не було багато води і я знала, що це не глибокий, а більш розлогий та широкий ярк.

— А куди будемо їхать? — питає мене дід, — через ріштік, чи на місток? Та навп्राжки, хто його знає, як утрапить, бачте як вода таскає кригу. Як перекине бричку в ріштік, то тоді що буде? Їдьмо краще на місток, там ще не дуже багато води і дошки видно, тай у тому місці не так широко розлилась вода, швидче перехопимось.

Дивлюсь я собі на воду і не туди то, що дошки вже і надто видно, бо вода чисто обполоскала землю, розмила і розшатала мосток. Коли тільки що збігли коні на міст, як загуркотять дошки, так і проваливсь кінь, а за ним і другий, а я як закричу, думала, бачте, що й бричка зараз провалить ся. А далі бачу, що ні крик, ні плач нічого не допоможе, та давай просить діда, щоб скоріше

ратував, як можна, коні. Схвативсь мій дід, переліз якомсь по оглоблї на перед коний і почав одпускать хомута коріпному, щоб не затаг ся, а то він неначе повісив ся в хомутї, обпершись оглоблями об ті дручки, що ще не провалили ся, ногами-ж дна ями він не доставав і тільки звалений хомутом страшенно хранив. Та дід ніяк не міг одчепить його, бо руки у діда померзли, а тут ще й пристяжний усе хотїв вискочить із тієї ями, страшенно сїпавсь на всі боки, бив ся ногами, не давав діду розпрягати і ще гірше затагав упряж і розшатував мосток, із котрого з кожною новою хвилиною вода одривала якийсь новий дрючок. Не знаю, як уже той дід порозпрягав коний, як вигнав їх із тієї ями. Знаю тільки те, що я, сидючи на бричці, все ждала, що от-от провалюсь і я з бричкою під міст і що тоді доведеть ся й менї втопить ся як тому чоловікови.

Я починала в думках прощать ся з рідними і близькими для мене людьми, починала молить ся, але від страху не могла.

Тільки бачу, вискочив один кінь із ями і пустив ся в плав до берега через ту ковбаню, що вирила вода біля моста, а дід, по пояс у воді, собі побрив берегом, не пускаючи в рук тієї віжки, що причепив до повода коня. Вибрив кінь на беріг; привязав його дід до стовпа, що стояв над шляхом; вернув ся швиденько і встиг виратувати і другого коня. Полекшало на душі у мене, що цілі та живі востали ся батькові конї, а бідний дід ізнов вернув ся до брички, взяв мене на руки, перенїс через воду і потім уже в останнє побрив за бричкою. Причепив віжками до кінця дшля коний, а під бричку підклав якийсь дрючок, одірваний од моста, щоб бричка задержувалась на йому, як доведеть ся спускати її колеса у прірву, тай перетяг якомсь і бричку на другий бік. І я-ж, правда, помагала, коний вела за поводи, щоб вони бричку тягли. Дід, бачте, мудрував на всі лади, щоб не довелось їхати у село та просити людей до помочи. Довгенько таки ми возились у тому ярку. Змерз і обмок бідний дід, померзли й конї. Стало вже вечорїти і потяг ярком холодний вітер. Перехрестив ся дід, дякуючи Богу, що несподівано все обійшлося так благополучно, сїв на горбочку, повиливав воду з чобіт тай пішов запрягати коні.

— Ну, — кажу, — будемо у діда, матиного тата, ночувати; до дому сьогодні не поїдемо; до діда мого ближче, а вам треба скоріше пересушити ся та випити чого, щоб бува не простудились ще, а ці чотири версти перебіжимо, поки смеркне.

— А на концерт поїхала-б сьогодні? — питають ся мене дома, як найгірша погода.

— Поїхала-б, — кажу, — бо то моя єдина одрада, то найкраща утіха моя.

Але хоч і казала я тоді так, та гаразд не розбирала, через що саме на тих концертах я оживала душею. За те тепер я уже добре розумію і скажу, що на тих концертах я в перше почувала, окрім пісень, ще й рідню мову; почувала, що інтелігентні, освічені, старі й молоді люди говорять рідною мовою в такому великому зібрані, і ті рідні слова, що долітали до мого вуха з різних кутків великої залі, ураз із згуками чарівних пісень падали мені в серце і тріпалось воно від жалю, від каяття і радості так, як на Великдень тільки тріпасть ся, як уперше почувеш „Христос воскрес“ — теж від жалю, теж від каяття і радості.

Мені здавало ся, що я дома, що ті люди, яких я бачу, усі мої рідні, і тут зараз учували ся мені слова заповіту Шевченка: „І мене в сем'ї великій, в сем'ї вільній, новій не забудьте помянути не злим тихим словом“. Так, ось вона, та нова, велика сем'я! А я? Я нічого й досі не знала. Де-ж я була? Що робила?

В чарах твоїх концертів, шановний наш Кобзарю, в чарах рідньої пісні запалило ся моє серце, ожила моя душа, бо ті рідні пісні якомсь ясніше, яскравіше показали мені: „Чия правда, чия кривда і чиї ми діти?“ І я якомсь відразу зрозуміла, що мені робити. Тепер моя блукаюча душа знайшла мету свого життя, знайшла свій шлях і легше мені стало жити у сьвіті.

Як же з такої радості не заговорити до тебе, шановний Кобзарю, як не подякувати тобі! Як би не ти, хто його зна, чи прокинулась би я коли. Або хоч би й прокинулась, то певно ще пізніше, а твої пісні прискорили той час, вони скоріше ніж слова долетіли до серця, а тоді й розум прийшов до помочи і я, прокинувшись від довгого сну, увірвала... Не знаю, якими словами вимовити тобі мою щирю дяку. Нехай упаде вона на твоє серце живою росою, нехай оживить твою душу, як твої пісні живили мою. Нехай Господь дає тобі сили, щоб зміг ти ще рідними піснями збудити і викликати з далеких закутків душі тих бідних людей, що живуть більш серцем ніж розумом і в котрих, хто зна, як раз „може-б сплів ся найкращий вінець нашій вбогій, нікчемній годині, хворій, недужій, безсилій добі, нашій забутій і бідній країні“.

Василь Загаєвич.

М І С Я Ц Ь.

Тепла місячна ніч при кінці липня. Небо чисте, погідне, ані одної хмарки. Тихо довкола, лише жаби рехкають.

В таку то ясну, погідну ніч їхав я фірою в товаристві одного учителя гімназійального. Я мав охоту балакати, починав то з сего, то з иньшого боку, але побачивши, що професор зїває, я дав спокій. Як захочеш розмови, гадаю собі, то сам розпічнеш, а як ні, то обійде ся. Я опер ся о мішок із січкою, що лежав за нашими плечима, і почав вдивляти ся в місяць, що як раз плив напротив нас. Він видав ся мені сьмішним. Його гупо скривлене лице пригадало мені чомусь одного кльовна в цирку в хвилі, коли стоїть на арені без шапки і регочеть ся. Се порівнанє розсьмішило мене. Такий гупий Август, думаю собі, а як його величають у піснях на всі боки, не знати за що? І я почав поволи пригадувати собі ті пісні, в яких згадує ся про місяць. Начислив їх девять. А всі вони нічого собі, гарні, нема що казати. От хоч би етєя — і я почав тягти півголосом :

Ой зійди, зійди, ясен місяцю
Як млиновеє коло...

Професор поглянув на мене і розпочав розмову.

— Ви поет?

— Ні! — кажу.

— То може закохані?

— Також ні!

— Во бачу, що вам щось дуже подобаєть ся місяць.

ЛІТЕРАТ.-НАУК. ВІСНИК ХХХ.

2

Original from
UNIVERSITY OF ILLINOIS AT
URBANA-CHAMPAIGN

— А хіба вам не подобається?

Він заперечив головою.

— Ні, — каже, — я не люблю місяця. Під його впливом я трачу свободну волю, трачу енергію, не годен здорово думати і спати не годен. Попросту, як місяць світить, я тоді слабкий, ні до чого не здібний. Скажу вам, що мені далеко більше до впадоби громи та блискавиці, як така глупа місячна ніч.

— Знаєте добродію, — кажу йому, — ви мене зацікавили, бо о скільки я мав нагоду бувати з людьми в таку ніч, то я завжди чув лише похвали для місяця і для такої ночі.

— Воно так, бачите, — говорив професор далі, — бо не всякий уміє критично думати. Нехай би лише кождий добре застановився, то побачив би, що найбільші дурниці стріляє чоловік власне в таку місячну ніч. Під впливом місяця ще ніхто нічого мудрого не зробив і мабуть не зробить.

— Се може трохи за сміло сказане, пане професор? — обізвався я, — бо не хоче ся вірити, аби місяць заставляв людей робити самі дурниці.

— Зовсім не за сміло! — відповів він. — Ну, дайте мені примір, хто коли в світі зробив або видумав що мудрого при світлі місяця?

Я не знав такого приміру.

Ми в'їхали в якесь село. Професор торкнув мене ліктем і показав рукою на право. Я поглянув і побачив, що в тіни дерева стояла дівка з парубком.

— От бачите, — зачав він, коли ми під'їхали трохи далше, — вони оголомшені нині чаром ясної ночі, забувають світ, людей, а колись обоє проклянуть сю чудову ніч і сей місяць ясний. Я готов заложити ся, що вона буде його скажити до суду за „аляментацию“, а коли він і оженить ся з нею, то також нічого мудрого з того не вийде, він буде гаратати її, що влізеть ся і виткати, що вона йому світ завязала. Сьмієте ся? Кажете, що се лише злогад і ніщо більше? То я вам дам иньший приклад із власного досьвіду.

Професор закурив напіроску і почав оповідати мені свою пригоду, а короткий зміст його оповідання такий.

— По укінченю філософії я поїхав на село до брата, розуміється, без іспиту. На селі нудьга — відома річ. Книжок не було де роздобути, з сусідства ніхто не приїздив, бо се був час жнив, лише місцева учителька приходила до нас мало не що дня

і з нею забивав я нудьгу як міг. Вона була веселого успособлення, дотепна, знала дещо з літератури, при тім сама нічого собі, отже я в її товаристві не зле бавився. По кількох тижнях ми були як старі знайомі. Коли часом забавила довше у нас, я відпроваджував її, але що я не мав ніяких побожних намірів, то я держався за всіди поважно, вначить ся, провів до воріт тай „добраніч, моє поважанє“. Про любов я ніколи з нею не говорив. По що завертати їй голову, — думав я собі, — коли я з нею женити ся не можу, хоч би для того, що вона не має крейцара, а я не маю іспиту. Ліпше дати їй до пізнання, що я лиш бавтю ся, забиваю нудьгу тай тільки. Братова нераз дразнила мене в жартах панною Юльцею — так називала ся учителька — але я заспокоював братову.

— Не бій ся, — кажу їй, — я вже не гімназієст.

Одного разу в неділю вже при кінці ферій приїхали були гості до нас і ми забавляли ся досить довго. Вино було несогірше, розмова оживлена, час минав скоренько. По півночі гості розїхали ся, а я взяв капелюх і наготовив ся відпровадити учительку. Ми вийшли на дорогу.

— Ах, що за красна ніч, — промовила вона перша.

— Чудова, — сказав я не надумуючи ся.

Ніч дійсно була чудова. Небо чистеньке, ані одної хмарки, зьвізди мерехтіли, а місяць плив посеред неба і всьміхав ся до нас. Тихо-тихенько довкола, хоч мак сій. Лише жаби рехкали. Моя товаришка затягнула низьким альтом :

Ой місяцю, місяченьку, зайти за комору
Нехай же я з моїм милим собі поговорю.

Що стало ся зі мною в сю хвилю, сього я тепер не годен вам сказати. Скажу вам коротко, що все оголошило мене. Я притиснув руку товаришки до свого боку з цілої сили, вона співала дальше, а я йшов коло неї неначе зачарований, на душі робило ся так гарно, що я готов був увесь сьвіт обіймати і цілувати.

— Панно Юліє, — заговорив я, коли вона перестала співати, — я тепер ішов би на край сьвіта.

— Самі? — запитала вона несьміло.

— Ні! з вами! — відповів я без намислу.

— Так вам здасть ся під впливом місяця, — говорила товаришка. — А місяць заїде, тоді було би вам жаль вашого ходу.

— Не так місяць, як радше ваш спів мене очарував.

— Ви кпите чи дороги питаєте? — заговорила вона швидко, немов загнувана. При сих словах поглянула на мене. При сьвітлі місяця її гарні чорні очі видали ся мені ще красшими і чорнішими. Я вже не міг оперти ся покусї, в одну мить обняв її обома руками і поцілував.

— Ось маєте доказ, що не кплю, — заговорив я якимось не своїм, тихим, хрипливим голосом.

Вона не відповіла ані слова, я також не знав, що дальше говорити. Я йшов як у сні, що хвиля зупиняв ся, обіймав і цілував її. Я зміркував, що випадаю з ролі, але направляти похибку у мене не було ані сили, ані охоти.

Ми прийшли до школи, сіли на лавочці в веранді заслоненій диким виноградом, і там розпочала ся на ново розмова.

— Отже можу вам вірити, пане Омеляне? — питала.

— Так, паві! на се маєте моє чесне слово, — відповів я.

* * *

Не буду оповідати вам дальшої нашої розмови, бо се були самі пусті небилиці. Скажу вам лише коротко те, чого треба для закінчення. Сеї ночі відійшов я зі школи з якоюсь цьвіткою, а на третій чи четвертий раз уже з перстеном. Таким чином я оженив ся ще того самого року, бо мусів оженити ся. Я жонатий уже шість літ, а іспиту не маю. А се через місяць, що сьвітив так ясно як тепер, через глулу місячну ніч.

Сього я ще нікому не оповідав, а коли сьгодні вам оповів, то лише під впливом такої ночі.

НА ДАЛЕКІИ СХІД.

(Листи російського студента).

I. До Челябінська.

Хоча я рушив із дому в такий день, коли, здавало ся-б, не повинно було бути мучеників, одначе довело ся мені натерпіти ся за час подорожі !...

До Вороніжа людей у вагоні було трохи, через се пощастило виспати ся як слід. Тай нудьгувати не довело ся : сусіди — дама Жидівка та два старі крамарі без перестанку весь час балакали. Жидівка, вдова лікаря, всім оповідала про те, що за чудовий був у неї чоловік, як він хорував, та як помер.

— Тепер я вдова, — мов горохом сипала вона. — Хоча у мене й є трійко діток, та на їхнє вихованнє у мене гроша стане. Дітий я лишила в Дарниці на дачі, а сама їду в Орел, де завше жию й де маю добрячу крамницю—і т. и. того-ж таки змісту, що, кажучи звичайною людською мовою, значить : „Я ще не стара, струнка, палка, вільна, грошики маю, — візьми мене хто будь!“ В Курському вона злізла. Ах, який я був рад, бо її невгавуча балачка в-край мене зденервувала.

Крамарі, симпатичні, прості люди, оповідали про свої справи. Вони торгували яйцями в Англією, говорили про свої подорожі до Москви та до Петербурга. Найбільше сподобали ся їм петербурські „ріштсрани“, вони очевидячки бували по дешевеньких.

— Ента, виходить, дають тобі в „рішторані“ за 3 кошійки хліба, на дві „щів“, на дві каші, от і не голоден ! А тут „ворган“ що є духу чеше та так чудово виводить : „Нічаво миѣ на свете не нада, только відіть тебя, мілай мой!“ що аж заплакати охота бере !

— Занятно, пра, занятно!

Часто обидва вони звертали розмову на політику, і тут уже доводило ся вислухувати такі дивовижні думки, такі пропозиції та пляни, яких не здатен вигадати й сам Німець, „що малпу вигадав“. На серці радісно ставало за наших дожорослих політиків. Росіян часто обвинувачувано за їхню нерухливість, неосьвіченість та цілковитий індіферентизм до всього; кажуть, що у нас, дякуючи кріпацтву, мізок на довго атрофував ся; але прислухавши ся до тих розмов я прийшов до иньшого висновку: все, що на нас наговорюють, брехня! І у нас не бракує людей з величезним запасом мрій, з палким бажаннем перевести свої мрії в життя, та на жаль їм шляхи заказані; їм би за „міністрів“ бути, а тим часом вони мусять тільки — яйцями торгувати!

В Вороніжі й вони злізли. Таї нам тут була перша пересїдка. На потяг довело ся чекати кілька годин. Була девята година в вечері. Попоївши як слід, я та знайомий мій пішли на місто подивити ся. Проїшли найголовнішою вулицею — болото страшенне, електричні ліхтарі за версту один від одного. Зайшли до міського саду, де як раз було „гуляне“. Військова оркестра препогано вигравала якусь увертуру, в закритого театру чути було гопака. Садок великий, гарний, розділений на дві половини: одна про „чисту публіку“, поміж якою звертають на себе увагу „оті дами“, друга про плебе, і тутечки „отих дам“, лише дешевших, хоч греблю гати! Вояків сила: в Вороніжі саме в той час збило ся до купи багато війська, призначеного до виїзду на Далекий Схід. Скрізь білі, сірі, темногарячі кітлі та кашкети, скрізь блищать гудзики та гаптування, брязчать остроги; пусті, бридкі розмови, бахканне пляшок із шампанським, лайка, вереск та регіт підмальованих шансонеток...

Проходивши годин зо дві по місті ми вернули ся на двірць. Підїхав потяг — вагонів не багато. Заметушили ся всі; кожному хотіло ся поперед усіх до вагону вскочити; тісно стало на дебаркадері. Я на превелику силу захопив собі одно місце, поклав на його постелю та чемодан, самому ж довело ся стояти на ногах цілісеньку ніч; про сон, звичайно, нічого було й думати.

В Козлові та Ржищеві знову пересїдки і знов усе те саме.

До Пензи добили ся в вечері. Було темно і дощ лив мов із відра. Потяг став чогось далеко від двірця і нам довело ся бігти до його під потоками холодного, буйного дощу. Мокрі, померзлі

всунулись ми до двірця; народу сила. Попоївши сяк-так якоїсь жерзоти ми пішли довідати ся, яка доля чекає нас далі. Коменданта чогось не було і абсолютно ніхто не міг нам сказати щось певне. Підвозять потяг, дзвонять перший раз. Увесь натовп подорожних кинув ся до вагонів. Хто встиг, захопив яке таке місце, а більшість лишила ся ні в сих, ні в тих. Місця по всіх потягах призначали ся виключно для вояків, а решта публіки могла подорожувати хоч і пішки „по швелях“. Чоловікам з 60 не поталанило; між ними й мені. Що нам було робити? Зоставати ся й чекати на дальші потяги небезпечно: можна було дурнісенько просидіти в тиждень (багато дехто таки й сидів) і не захопити місця на потязі. Кинули ся прохати коменданта причепити ще кілька вагонів, та його ніде не знайшли. Більшість похнюпила носи і поклала собі сидіти й чекати. Дзвонять у друге. Ну, гадаю собі, що буде, те буде, а я таки поїду.

— Знощик, неси річи до вагону!

— Та куди-ж бо, пане? Місця нема!

-- Се тебе не обходить! Неси!

Втаскуємо річи до вагону й розкладаємо їх поміж трьома дверима: двоє надвірніх, а треті до кльозету. Аромат пречудовий! Та що-ж робити: сиди, нюхай та Богові дякуй, що до вагону забив ся. Примостив ся сяк так на своїх річах, скорчив ся й почав дрімати. Ну, гадаю собі, хоч крихітку засну! Вагон поволі вистукує на „смичках“, погойдуеть ся; голова моя також хитаєть ся то на один, то на другий бік. Коли раптом — тарах! Двері одчиняють ся і мені добре таки влітає по голові, мізок навіть перевертаєть ся, і я деякий час не в силі зрозуміти, де я і що зо мною. Почухавши забите місце я починаю знову засипати, але двері знову бють мене по ногах і відбирають спокій. І отак цілісеньку ніченьку то по голові, то по ногах гуляють двері...

Розбитий фізично в ранці вступив я до вагону в надії хоч маїсеньке місце знайти, щоб посидіти. На моє щастє прокинув ся якийсь студент і віддав мені половину свого місця. Почали знайомити ся. Люди їхали все на Далекий Схід: офіцери та інтенданти в військо, пані туди-ж таки до своїх чоловіків-офіцерів, студенти на практику, комерсанти до Іркутська, Харбіна, Ляояна. Подорожні були все хороші, ідейні люди, і за розмовою з ними непомітно линув час.

Офіцери розмовляли про діяльність Алексєєва, Куропаткіна та иньшої військової старшини. Багато довело ся почути сумного. Найголоснішу славу придбали собі різні гуртки Червоного Хреста. Суспільство просто таки й на крихітку не йме віри милосерним сестрам. Розпушта серед них панує страшенна. Всю чорну, важку роботу скидають на простих прислужниць та санітарів, а „інтелігентні“ сестри марнують час на піяцтво, пікніки і т. п. В дорозі нам доводило ся наганяти кілька санітарних потягів, і я сам, зацікавлений наговорами на сестер, став придивляти ся до них. І на превеликий свій жаль повинен признати ся, що більшість із них справді виглядали такими, як їх малюють. Усе се здебільшого молодь із єдиним бажанням на серці — знайти собі пару. Кокетуване страшенне! Безсоромні погляди, нахабні усміхи, привабливі пози, убранне наче пошите лиш на те, щоб найяскравіше виставити на показ усі рисочки бюсту та торсу, мавісенські елегантні черевички, що немилосерно душать ногу, шовкові, ріденько виплетені мережані панчішечки, ефектні „бантики“, буклі на лобі.. Взагалі „типи“ хоч куди! Крім усього иньшого немилосерно зашнуровані. Ну, та чи „отаким“ же сестрам ходити біля поранених? На мою думку — ні! Вони тільки й годні задовольняти полову потребу нежонатой військової молоді. Більше як 200 сестер милосерних, що заслабли на сифіліс, Куропаткін випровадив лічити ся до Благовіщенська, Хабаровська та иньших сибірських міст.

Така більшість, як кажуть, сестер. Адміністрація Червоного Хреста ще краща. „Повновласні“ організують для себе з сестер гареми і марнують, пропиваючи з ними не лиш одні казенні гроші, але навіть і більшу частину того, що російський нарід жертвує в доброї волі.

Гірко, боляче бачити і чути таку мерзоту! Там, у Порт-Артурі, в Манджурії що дня тисячами люди гинуть, тисячі покалічених потребують пильного догляду, а у нас Червоний Хрест справляє пікніки, піячить та розпаскуджує ся в розпусті. І на все се марнуєть ся кривавою працею зароблений гріш того народу, з якого насаперед здерли все, що тільки можна було, як податок та жертви „по своїй охоті“, а потім випровадили на смерть.

— Іди, вмирай за нас! Ти, скотина, лише на те й існуєш, щоб доглядати добробит нашого кола, добробит інтелігентів та урядових сфер.. Ти повинен Бога хвалити, що він сподобив тебе своїм житєм віддячити нам за все тобі заподіяне!...

„К чому скотам дары природы?
Их надо рвзать или стричь!“

В Батраках знову пересідка! Подорожні прибувають та прибувають, виключно вояки. Кілька піхотинців сідають до нашого вагону; один зпоміж них уманський. Хвацький вигляд, шапка на бакир, закручені стрілкою вуса, сіра „косоворотка“, лякировані чобітки... Очіма, здасть ся, так і з'їв би кожного!

— Куди ви, пане поручнику, простуєте?

— Прямісенько в самий Ляоян! Покажемо ми Японцям, де раки зимують! Знати-муть вони наших „русских“ офіцерів! Жовтоморді макаки!...

З кожного його руху, з кожної фрази видко бравуру. Видко, що в душі він страх як боїть ся „жовтомордих макаків“, та своєю розмовою, своїми вихвалками силкуєть ся підбадьорити себе.

Якось на одній стації до нашого вагону сів на короткий час теж офіцер, штабовий ротмістр, чоловік інтелігентний, нащадок старинної шляхетської родини. Він тепер має посаду „крестьянскаго начальника“ в одній із західних сибірських губерній і добре знає побут та потреби мужиків. Почала ся розмова. Ротмістр оглядав з усіх боків питання про селян, потім зачепив і полії останніх днів і без страху критикував діяльність декого з генералів, що кермують окремими відділами на Далекому Сході. Говорив він дуже добре, уваги свої опирав на фактах, судив зовсім об'єктивно. Наші піхотинці стали були сперечати ся з ним, та куди, — він швидко замазав їм рота.

Ротмістр вийшов із вагону. Боже мій милий, що тут за балачка почала ся поміж вояками! І дурний він, і нетактовний, і про те забуває, що „всяка душа властям придержащим да повинуется“! Як він сьмів так правдиво, так яскраво показати безглуздість та тупість генералів?! Та він же офіцер, він повинен трусити ся перед старшим за себе чином. Коли-б навіть на палицю, на деревляну колоду надягли генеральську уніформу з стрічками та зьвіздами, то кожен офіцер, побачивши його мацапуру, повинен почтиво склонити ся перед нею і вже жадним робом не сьміти критикувати її і сяк і так. Чоловік одягнений у генеральський мундур — сьвята особа, і вся діяльність його розумна, бездоганна, чудова! Взагалі у нас дуже панує почтивість перед чином, тим то й задушено вільний дух критики.

Але ось і Челябінськ! Потяг спинив ся на кілька годин. Ми гадали собі пообідати в Челябінську, тим то з самісенького ранку не зазирали до буфету. Та надії наші були марні. Потяг підходить, на дебаркадері мов мурашки кишать подорожні з одним бажанем на серці—примостити ся сяк-так на сибірському потязі.

Ми вилазили з своїх вагонів і натовп робить ся ще більший. За 45 хвилин сибірський потяг має рушити. За сей час треба встигнути попоїсти, захопити місце для себе і дати якусь раду багажеви. Знощиків обмаль, і ми самі через вікно в вагоні викидуємо річи на дебаркадер. Один із наших лишаєть ся стерегти річи, а я з знайомим студентом ідемо до коменданта потягу прохати місця. З початку ми сунули ся були до вагонів сибірського потягу, та всі вони замкнені, ще й жандари до того женуть геть від них. Показуємо комендантові наші квітки. Він одмовляє, що в I і II класі жадного місця нема, бо їх призначено для офіцерів, а до III класу він теж думає випустити людців, що з обовязку їдуть на Далекий Схід, а таких набрала ся сила велика. Що його робити? Почали хитрувати: ще раз пішли до його і сказали, що й ми також ідемо на війну в польові шпиталі. Се пособило: в один мент жандар одвів нам у вагоні три місця, і ми сяк-так зібравши річи, побігли в буфет умилостивляти свої виснажені шлунки...

Андрій Чайківський.

З ЛАСКИ РОДИНИ.

П О В І С Т Ь.

ХІІІ.

Се діяло ся 1873, холерного року.

По полудни одного осінного дня Копач власне вийшов на прохід по канцелярійній праці, коли до нього наблизив ся один чоловік із Страшевич. Він поклонив ся йому і стояв у заклопотаню, мнучи шапку в руках.

— А що там, Іване? — запитав його Копач.

— Та біда, прошу пана сендзі.

— Яка біда.

— Та в наших селі, най ся преч каже, холера.

— Ну, знаю се. Вона скрізь по селах лютує.

— Але у нас найгірше. Позавчора вмерли наші вѣгомость, а вчора за ними й їмость. Там такий страх по селі пішов, що не дай Господи.

Копач весь задеревів на сю відомість. Обоє Поницькі померли! Хоч вони не були йому ніякі свояки, але любов до Марійки вязала його з ними як з рідними. Він іще мов непритомний стояв на місці, коли Іван, мнучи й далі шапку в руці, обізвав ся:

— Я би гадав, прошу пана сендзі... Там на попівстві тепер нема ніякого ладу, слуги порозбігали ся, лиш одна придуркувата дівка лишила ся. І в селі нема кому лад дати... То може би пан сендзьо поїхали... Пан сендзьо з нашим вѣгомостем добрі були... То може би...

Копач не дослухував його бесіди.

— А ви тут з фірою?

— Так. Приїхав по ліки, що доктор із повіту записав. Тай як побачив пана сендзя, то погадав собі...

— А коли вертаєте?

— Та зараз, ось моя фіра.

— Добре, іду з вами.

Копач не надумував ся довго. Щось у його нутрі мов гнало його наперед. Вже аж як були геть за містом, він пригадав собі, що повинен би був піти до президента суду і просити відпустки, повинен був завітати маму, куди їде. Зирнув на сонце. Воно було ще досить високо. До Страшевич дорога не далека. Може впораєть ся завчасу і здумає ще вернути на ніч. Ся думка потішила його і він не ачув ся, як опинив ся в Страшевичях.

Яке-ж важке вражінє зробили на нього ті недавно ще такі любі місця! Село виглядало мов вимерле, а на попівстві не було й живої душі. Видно було, що недуга заскочила всіх нечайно. На столі в кімнаті коло кухні не попрятано зі стола від обіду, усюди порозкидувана одіж, поналивано водою, шафи поотвирані, на помості повно видних наслідків холери. Копач заглянув до шафи і побачив фляшку карболового квасу. Пішов до кухні, взяв коновку води, змішав з карболом і став усе зливати. Потім прикликав дірку з митлою. Аж тепер почув, як у стайні ревіла худоба.

— Чи давала ти худобі їсти?

— Давала.

— Коли?

— Вчора.

— Біжи мені зараз до стайні, дай їсти, а потім напій. Та ві, прилич мені сюди зараз війти.

Війт мешкав недалеко, то-ж і зараз прибіг, коли пан сендзьо кличе.

— Зараз мені дати варту до всього!

Війт склонив ся і хотів відходити.

— Пождіть! Прислати мені зараз парубка, щоб обійшов худобу... але зараз, в тій хвили. Не соромно вам, що такого доброго втомостя отак покинули? Навіть нікому худоби зайти!

— Та прошу пана сендзя, воно правда, втомость були добрі, царство їм небесне, та кожде, знаєте, боїть ся...

Копач дав приказ рукою, щоб пішов і все виконав як слід.

Дівка вернувши від вїйта пішла порати ся до стайні, а Копач за той час узяв мітлу в руки і став замїтати. Йому якось нїраз не було страшно, що ступає по мільярдах тих дрібних ворогів, із котрих кожний є в силі убити чоловіка.

Потім узяв ся стелити ліжка. Під подушкою їмості знайшов ключі і сховав їх у кишеню.

Стало темніти. Копач засвїтив лампу і пішов до третьої кімнати. Треба було спішити ся, бо в Самбора виїхав не оповівши ся президентови. І мама не знала, куди він дїв ся і клопоче ся за ним, а тут знов годї так лишити, треба було забезпечити оставшу мізерію, бо се Марійчине. І він згадавши її аж заплакав. Як вона перенесе той удар? Бідна дївчина! Хотїв найперше звістити про се нещастє Олеся. Знайшов папір і став писати лист. Описував усе під першим вражінем. Се заспокоїло його, він почув страшенну втому і голод. Тепер прийшло йому на гадку, що й він може стати ся жертвою тої страшної недуги... Вмирати? Та він ще такий молодий. Ну, що-ж? кождому прийдець ся раз умерти. Лекше вмерти, як дивити ся на таке. Та ба! А мама? Вона немїчна, стара. Безнього вона хіба би пішла по жебрах. Йому стало страшно на саму згадку, що полишив би безпомічну, безприютну неньку. Він мусить жити для неї, для мами. Таж поприсяг собі на могилі батька, що мами не лишить. Та смерть із такими умовами не числить ся. От найприкрїйший примір на Цоницьких. Їм треба було жити для дочки, а смерть не дала. Треба самому дбати про себе, ратувати ся. І Копач почув себе мов би потапав. Він кинув ся до першої кімнати. Тут була ще вода карболева в коновці. Копач метнув ся за вмивальницею, роздяг ся до сорочки і став мити ся. Та не було чим обтерти лица, тож обтер ся сорочкою. Потім виполоскав рот горілкою, і одягнув ся. Нагадав собі, що їсти хочеть ся. А тут знов тямив, що з поживою найлекше заразити ся. Нагадав собі яйця. Він знайшов ключ від шафи в сїнях; там були яйця, хлїб, масло. Усе те лишив, а забрав кілька яєць. У кухні вже була дївка, казав розпалити огонь і варити яйця. Дївка сказала йому, що не вміє. Взяв ся сам за ту роботу.

- Чи був хто від вїйта?
- Був наймит.
- У стайні порядок?
- Ая!
- Корови довні?

— Ні.

— Біжи дойти. Та чекай — умий собі руки тою водою, що там у коновці, знаєш?

Дівка пішла.

— Як я тому всьому дам ради? Коби професор скоро приїхав! Як я тут усе лишу?

Хотів іще поговорити з війтом і йому всьо віддати під догляд. Та не було кого по нього післати. Копач узяв на себе пальто і вийшов на двір. Була пізна осінь. Копач аж тепер зміркував. Доси було йому байдуже про погоду. Здибав якогось чоловіка на вулиці і післав його по війта.

— Скажи, що сендзя з Самбора кличе.

Війт уже лягав спати. Не хотіло ся йому страшенно йти, але то сендзя казав, треба йти.

— Чуєте, війте, я завтра рано мушу їхати. Замовте мені коні, заплачу, то не стійка. Ви прийдіть сюди рано. Позамикаємо все і вам віддам під нагляд.

Війт став чухати ся в потилицю.

— Як я тому всьому дам раду? У мене своє господарство.

— Мусить так бути, та то не довго, поки не приїде той пан із Перемишля — знаєте? може й я з ним приїду... Добраніч...

Війт не відходив ще і видно мав щось сказати.

— Я прошу пана хотів спитати, де пан будуть ночувати?

— Тут.

— Небезпечно так самому, можуть пан занедужати в ночі, ніхто не допоможе. Може би пан до мене, коли ласка...

— Спасибіг вам, я таки тут заночую. В ночі може хто влізти тай розкрасти всьо...

— Та воно правда. Такий безбожник гріха не знає, а все воно близша сорочка тіла як кожух... Та не знаю навіть, чи пан що їли...

— Ось варю собі яйця на кухні, та зараз буде вечеря...

— Ну, коли так, то добраніч. Завтра буде всьо готове...

За той час вечеря була готова. Дівка принесла молоко з скіпцем. Копач узяв ся їсти яйця, а за той час поставив до огню молоко.

— А ти їла що?

— Ні, прошу пана, я така голодна, ха, ха, ха, — і вона ровсьміяла ся ідіотичним сьміхом.

Копач дав їй три яйця і вляв у горнятко праженого молока. З вечерою забрався до покою.

Тепер стали у нього думки порядкувати ся. Міркував над тим усім, що в тій хаті пережив. Коли був тут у останнє, чи надіявся того, що тепер в? Ось як би все бачив тепер. При тім самім столі сиділи разом. Тут, де тепер він сидить, сиділа люта Павлина. Там Марійка поралась. Тут сидів о. Григорій — де то все поділо ся, тай ще так наіпрасно, несподівано!

По вечері Копач приліг на софу, бо почував страшенну втому. Забув, що й курити вже не було що. Його брав сон. Але нагадав собі ще щось. Устав і пішов із сьвітлом до першої кімнати і зачинив двері на ключ. В тій кімнаті огорнув його невитолкуваний жах. Таж тут учора о тім часі жила ще покійна Поницька. Боже! Йому аж волосє дубом стало. Здавало ся, що ще тепер чує її стогнання. Пішов до кухні і наказав дівці позамикати стайню і класти ся спати. Вернувши до кімнати побачив лист написаний до Олеся. Треба би його запечатати і заадресувати. Та нехай уже завтра, бо й коперти нема. Поставив лампу на столі. Нехай сьвітить ся. Він ліг на софу, заложив руки під голову і заснув твердо як камінь.

Уже сонце стояло високо. Фіра ждала більше як дві години на обійстю, війт два рази заходив до кімнати, але не мав відваги будити пана сендзю.

— Мав він із себе, мав за ту ніч. Молоде, тай заснув як камінь. Добрий чоловік. Не знати лише, чи він який свояк покійного вгомося, чи так лише наражав своє жите на очевидну смерть... А може він до нашої паннунці? Дав би то Бог! Бідна сирота! — так міркував собі війт зайшовши вже третій раз до кімнати, де спав Копач. Тепер треба було його конечно збудити, бо чоловік непокоїв ся там на дворі.

Війт рипнув сильнійше дверима і закашляв голосно. Копач отворив очи. Не міг первісно зміркувати, де він. Бачив чужу кімнату і чужого чоловіка, що стояв біля порога.

— Чого вам треба?

— Та пан сендзю мають їхати до Самбора, я вже давно чекаю з фірою.

Копач зірвав ся тепер на ноги. Сумна дійсність отверезила його. Все нагадав. Але хоч проспав ся гаразд, почував себе слабим. Голова ходила ходором, в ухах шуміло. В роті чув якийсь несмак, а кости усі боліли.

— Добре, вийте, що прийшли. Ось я вам віддаю в опіку все, цілу хату. Ви за все відповідаєте, поки не приїде професор із Чермишля. Се довго не потриває. Я зараз їду.

— Та може би пан що з'їли, так небезпечно тепер їхати.

— Е! До Самбора не далеко, поїду так.

Забрав написаний до Олеся лист зі стола і поїхав. Свіже повітря трохи оживило його, але виглядав так страшно, що мати побачивши його аж перехрестила ся.

— Свят Господи! що з тобою дитино, куди ти блукав?

— Нещастє, мамо. Обоє Поницькі повмирили на холеру. Я там і ночував — страх, аж волосє дубом стає.

— Ти там був, тай я нічого не знала! — говорила стара, тай поблідла зі страху. — Сину, ти огнем гравш. Тобі смерть грозила...

— Я зробив добре діло. Дайте мені, мамо, їсти, я передягну ся тай умню ся.

Копачеви зробило ся ніяково, бо покинув уряд без оповістки. Треба було піти зараз до президента оправдати ся.

Президент побачивши Копача в такім стані здивував ся. Копач розповів йому все як на сповіді.

— Чи то ваші свояки які?

— Ні.

— Чудно мені, як можна так за чужими людьми розбивати ся тай житє своє наражувати. Коли так усіми своїми знайомими будете займати ся, то й в уряді вас ніколи не побачити.

Копачеви зробило ся ніяково. Такого виговору від президента він не чув, а всеї сучої правди ніяк було сказати. Він перепросив його ще раз і пішов до своєї роботи.

XIV.

Олеесь одержав лист Копача зараз другої днини в полудне, коли сиділи всі при обіді. Лист був писаний олівцем. Олеесь прочитавши його до кінця скрикнув страшеним голосом і вхопив ся обіруч за голову. Павліна з Глікерою страх налякали ся. Гадали, що Олеесь захорів, бо не могли довгу хвилю від нього слова почути. По добрій хвилі встав від стола і блідий та трясучи ся проговорив :

— Зараз їду до Страшевич, тато і мама покійні, на холеру повмирили — ось лист від Копача. Не кажіть нічого Марійці, поки не верну...

— Алез Олесунцю, вважай на себе, в такий огонь їхати небезпечно, там не аби яка пошесть...

— Мушу, мушу їхати, нехай уратую ту мізерію, яка остала ся для сироти.

Він тепер розплакав ся.

Павліна метнула ся ладити чоловіка в дорогу. Практична Глікєрця метнула ся до міста, купила флящину рому і якісь каплі против холери. Поїзд до Самбора відходив за пів години і треба було спішити ся.

В Самборі Олесь пішов просто до Копача. Сей розповів йому все подрібно, як що було, і обіцяв ся поїхати з ним, аби йому помогти. Сам пішов до президента за урльопом.

— Що вам стало ся? Відки така гуманність узяла ся, — каже президент незадоволений уже з Копача через те, що на нїм так „завів ся“. — Тут щось иньше. Коли мені правду не скажете, готов я Бог зна' що подумати про вас.

— Скажу пану президентови правду як рідному батькови. У Поницьких є дівчина і з нею я наміряю женити ся...

— В такім разі, мій любий, усе мені ясно. Deus te ducat et deducat et reducat!

— Чи добре я зробив, що старому всьо сказав? — думав Копач вертаючи до дому. — Хоч воно ще в далекім пляні, та на що має зле думати про мене? Я судовик, повинен правдою жити.

Всю дорогу укладали в Олесем, що зробити і як діло поладити. Копач радив описати всьо, прикликати знавців, щоб оцінили, і всьо продати до чиста, що не дасть ся переховати. Олесь казав, що з того не візьме собі нічого, ні крейцара, всьо має бути для Марійки. А Марійку візьме тепер знов до себе, дівчина має скінчити семінарію, аби мала свій хліб.

— Чи панна Марійка знає вже?

— Нічого. Я лише дістав ваш лист, зараз і поїхав. Дома наказав, аби мовчали, поки не верну.

В Страшевичах застали все так, як лишив Копач, і зробили по його раді. Жид арендар купив коні, ґазди купили худобу і пашу та знаряди господарські. Иньші Жиди купили постіль і біле за пів дармо, бо-ж се з під холєрних.

Олесь обчислив гроші. Було всього 756 зл. Крім того батьків годинник, котрий лишив собі на пам'ятку, годинник матери і ковтки золоті забрав для Марійки. Копач випросив для себе розп'яте, що стояло на столі.

Тоді віддали вїттови ключі від будинків і виїхали. Перед тим Олесь пооглядав на прощанє всі кути в хаті заходячи ся від плачу. Копач плакав теж. І він тут полишив частину свого життя.

Вертаючи, Копач мав на гадці признати ся Олесеві в своїй любови до Марійки, бо-ж се її ошкун від тепер, але не вважав се за відповідне. Він іще нічого не має. Велике діло авскультант. Про весіле нема ще що й думати, на висше ад'ютум ще найменче рік ждати, коли не більше. Впрочім як тут говорити про вінчанє, як ще ладаном пахне? За рік саме скінчить ся жалоба. За той час Марійка теж не вийде замуж. Любов, то не крам, із яким виїздить ся на ярмарку. Се сьвяте діло, треба мовчати до часу — воно вже не довго... Він полишив Олеся в Страшевичах, а сам вернув до дому.

Павліна розпитала про всі подробиці тай так від нехочу натякнула на справу маєткову. Олесь розповів їй усе подрібно.

— Ми нашу половину умістимо в касі, ну, а Марійчина ледви їй вистарчить скінчити семінарію.

— Я так не думаю. Все те, що остало ся, то для неї. Ми її візьмемо від місяця до себе і в нас уже скінчить семінарію.

Павліна не відповіла нічого, бо Олесь був занадто подражаний, але се їй не подобало ся.

Олесь мав тепер одно на думці: в який спосіб сказати про се сестрі, як її до того підготувати, щоб сей удар був для неї лекший. Насамперед пішов до Вайсової і розповів їй. Жінка дуже налякала ся. Їй було жаль дівчини, вона піднялась того, щоб на сю страшну звістку приготувати її. Вона розповіла Марійці, що в Страшевичах велика пошесть. Марійка мов задеревіла. Мусить на тім щось бути, бо инакше Вайсова не казала би їй сього. Серце її віщувало нещастє і вона таки зараз пішла до Олеся. Його не було тоді дома. Вона вїйшла налякана. Павця приняла її заплакана, вона саме тоді ладила жалобиу сукню. Се сказало Марійці всьо. Вона заломила руки в розпуці. Але величі того нещастя вона не догадувала ся. Здавало ся, що одно з родичів умерло, а що любила їх однаково, то й не допитувала ся, котре. Їй потемніло в очах і зомліла.

Павліна з Глікерою підвели її на софу і стали тверезити водою. На те ввійшов Олесь.

Сцену, яка тепер наступила, годі описати. Марійка стала відразу круглою сиротою, а одинока її підпора — брат Олесь. Однак вона в такій хвилі не подумала про се. Не стяжила ся, як довго сиділа у Олеся. Він їй сказав, що час до дому і він її підведе. Марійка встала автоматично і пішла з братом. Не бачила світа. Ноги під нею мліли і на вулиці кілька разів трохи не впала. Олесь став за неї побоювати ся. Такий удар міг підкосити її здоров'я. Уважав за найвідповідніше віддати її в опіку Вайсовій, бо Павліна до того ні раз не надавала ся.

Минув тиждень, заки Марійка стяжила ся. За той час не могла ходити до школи, хоча Вайсова не дала їй у ліжку лежати. Перший раз прийшла Марійка в чорнім одязі.

Олесь хотів поладити діло з жінкою, щоб від місяця перевести сестру до себе. Зразу Павліна не противила ся. Аж як стала наближати ся рішуча хвиля, вона сказала отверто Олесеви, що Марійки не прийме в хату.

— Нехай держить ся Вайсової. Перше, коли було кому платити, то на сьміх, на сором відібрали дівчину і дали до чужої хати, а тепер як нема нікого, то мені на карк тягар всадити? Ти знаєш, що то коштує держати дівчину, а у мене своя дитина і нікуди шастати...

— Павліно, так мусить бути і кінець. Я її не лишу на вулиці. Те що лишило ся, все до чиста заховаю для неї.

— Ну, то вже не досить, що з кривдою своєї дитини віддаєш їй половину, що тобі правно належить ся, то най би за ті гроші заплатити їй станцію. Я її остаточно приймаю, але не за дармо...

Олесь уже був лихий.

— А я кажу, що візьмеш за дармо, бо поки що, я тут господар. Скажи мені, чи я тобі випомінав коли, що твою сестру сироту держу за дармо...

— Мою сестру? А ти не бачиш, що моя сестра робить? Ми слуги не держимо. А з Марійки який пожиток? В школі і при науці таї тільки всього.

— Даремне говорене. Вибирай: або Марійка буде в нас, а ні, то жадної не буде і Глікерцю дівай собі куди хочеш. Заплатити слугу мене ще стане

Супротив такої альтернативи Павліна мусіла згодити ся прийняти від місяця Марійку, бо справді було-б зле, коли-б Олесь поставив на своїм і хотів Глікерцю видалити з хати.

До першого вже було не далеко. Олесь оповів сестрі, що від першого перейде до них. Се було знов нещасте для дівчини, але супротив нечаяної втрати родичів се здавалось їй нічим. Жаль їй стало добрячої Вайсової, любих товаришок, але вона тепер сирота, годі супротивляти ся. Треба піддати ся судьбі і йти на ласкавий хліб.

І Вайсовій було жаль розставати ся з Марійкою, бо-ж вона була окрасою її пансіону, та що-ж було робити? Даром її удержувати не могла, бо сама бідна вдова, а супротивляти ся волі брата не мала права.

Попрощали ся серед сліз. Вайсова супроводила її благословенством і бажала всього доброго так як собі на те заслугує.

Павліна поводила ся з першу з Марійкою байдужно і давала їй у всім волю. Марійка чудувала ся такій зміні і думала, що братова вшанувала її тяжке горе. Але ситуація швидко змінила ся. Павліна сказала їй раз грубо, що вже час би кинути плачі і жалі, і взяти ся за діло...

Яке то мало бути діло, Марійка не догадувала ся; Павліна розуміла під тим науку Несторка і поміч у хаті. Від того часу вона станула на тім самім становищі, що й минулого року: вчила непослушного Несторка, мила начине, прятала і бігала до міста за посылками.

Марійка не запротестувала против такого трактованя її братовою ні разу. „На чужім хлібі не можна брикати, та того вже не довго, ще півтретя року, тай годі“. Несторко став тепер прикрійшим ніж перше. Він чув від мами, що Марійка у них на ласкавіш хлібі і мусить йому годити. Так і поводив ся з нею. Нераз, коли його кликала до науки, а батька не було дома, він їй бризнув:

— Тоді буду вчити ся, коли мені схоче ся, бо тобі мама за те їсти дають... ти пішла би під пліт, як би не мама.

Марійка на те мовчала і терпіла. Одна ще думка додавала їй сили в тім терпіню, думка про Копача. Вона довідала ся від брата, як благородно поступив собі Копач при смерті її батька, матери, як наражав своє жите задля них, задля неї, щоб виратувати ту мізерію, що остала ся від розтрати. З разу навіть бояла ся за нього, чи справді не занедужав, але потім надійшли вісти,

що з настанем морозів пошесть вигасла, а про його смерть таки би може почула. Вона надто вірила, що Копач живий і буде жити, бо її серце зараз би відчуло, коли-б йому що лихе трапило ся. А коли згадала ті слова, що їй Копач сказав на прощанє, то їй аж на серці повеселїшало. Се була одинока ясна зірка в тій темряві, що її оточувала. Копач сказав, що її не покине і він додержить слова...

Від часу як Марійка перейшла до брата, почало ся для неї те буденне, монотонне житє, що й минулого року. Школа, домашня робота, наука потай братової, ті самі гості, ті самі розмови недотепні, буденні, неприличні, те саме товариство, ті самі Пташки... Товаришки Павліни совітникова і професорова стали знов уважати Марійку за свою і ні разу перед нею не женували ся своїх дуреньких розмов. Пташок тепер іще більше надскакував коло Марійки, хоч вона оказувала йому свою нехїть.

Павліна все жалувала перед людьми бідної сироти, але на те тільки, щоб по при те поплакати також над своєю недолею, що мусить удержувати сироту, що то багато її коштує, а тепер такий тяжкий час і всьо дороге.

Одного разу здибала ся Павліна з совітниковою на базарі.

— Чи знаєте, — каже совітникова, — що наша бідна Зарічна хора. Відвідали ви її?

— Я перший раз чую. Не вже-ж? Учора ми бачили ся.

— А нині бідненька захоріла і лежить певно в постели. А знаєте, з якої причини? Як то чоловік не міркує навіть, з відки нещастє на нього спаде. Подумайте: побачила мій новий гарнітур у неділю в церкві — знаєте, той сканковий, що я собі недавно справила, і так собі то взяла до серця, що розхоріла ся з зависти...

— А хто-ж їй каже бути завидуючою?

— Га, така вже натура, а за свою природу ніхто не відповідає...

— Я вже давно то завважила, то вона страх зла жінка. Прошу вас, таке саме було, як я собі сього літа купила новий капелюх, знаєте, той ясний з білим пером. Вийшли ми на прохід і там стрінули ся. Я дивлю ся, а моя Зарічна то синїє то червонїє, то зеленїє, то блїдне. Аж мінить ся. Заложу ся, що то було з причини того капелюха. Но, але то був капелюх, я за нього дала у Львові у Оберлендера 20 зл. як один крейцар, але щоби

задля гарнітуру сканкового аж розхоріти ся, то се вже не сьвідчить добре про її характер...

— Говоріть собі. Мій гарнітур коштує 50 зл., і я ще була до того необережна, що сказала їй се.

— За для мене не потребує тепер хоріти. Мені тепер не до строїв — я в жалобі, тай нікуди мені ані з зачого строїти ся... Тепер у мене страшенні розходи. Утримати таку дівчину, то не щобудь, то страх коштує...

— А на що-ж вам утримувати її?

— Як то? А совість! Де-ж вона дінеть ся бідна, безприютна?

— Видайте її замуж.

— Замуж? А хтож нині візьме таку сироту без маєтку, без посагу, просто голу?...

— А я маю для неї жениха як раз. Чоловік статочний і ставище має. Дуже заінтересував ся нею...

— Хтож те такий? Жартуєте хіба...

— Не жартую. Гріх із сироти жартувати. Маю на думці Пташка. Він дуріє за Марійкою.

— Пташок? Та що-ж він має? та-ж то діурніст...

— Ви не знаєте того, що я знаю. Чоловік мені говорив, що Пташок леда день зістане канцелістом, уже пропозиція пішла і сподівається ся авансу, а кваліфікацію має як найліпшу. Про те вже мій чоловік подбав, бо його дуже любить.

— Та що то балакати! Я тому не вірю. Де би там канцеліст на таку подивив ся. Нині кождий женячи ся шукає крейцара, а тут голизна.

— А я вам кажу, що правда. Пташок мені признав ся, що Марійка йому подобала ся, що її любить без пам'яті і просив мене, аби його сватати...

— Та Бог би з вас говорив, мої ви кохані. Коли-б се правда була! Мені би камінь з карку уступив ся... Я хотіла сказати, що бідна дівчина мала би сталий кусок хліба... Олесь усе говорить за ту семінарію, та що то варте. Ах Господи, що нині учителька? В голові їм поперевертало ся. Та кілька ще на те чекати! Ще півтора року удержувати, то страх погадати, і звідки? Ми самі бідні...

— Отже ведіть діло так, щоб було весіле.

— Воно правда, що Марійка не так дуже без крейцара.

Щось там Олесь уратував зі спадщини, свою половину для неї відступив, хоч і ми не багаті — буде того близько вісім сот.

— Чи так? Га! га! Як скажу про се Пташкови, то аж підскочить...

-- Але прощайте, прощайте, я спішу ся до дому, бо ще на обід не розпалювала...

— Прощайте, та не забудьте, що ми говорили...

— Не забуду, ах Господи! та моя радість... що сирота буде мати долю...

Павліна була дуже з того рада, що почула від совітникової. Воно вправді було би ліпше, як би Пташок закохав ся в Глікерці, але на милуване нема силуваня. Нехай бере котру хоче, аби лише взяв. Для Глікерці буде Подлуський, а вже-ж конципіст то не канцеліст. Павліну розсаджувала радість. Вона хотіла ще перед ким виговорити ся по щирости і нагадала Зарічну. Чи справді вона хора з зависти? Пішла до неї.

Зарічна ходила по хаті з завязаною головою. В кімнаті розходив ся запах кольонської води і цитрини. Зарічну мучила мігрена. Павліна стала їй диктувати всякі ліки на ту вперту і прикру недугу, а при тім хотіла дізнати ся, чи справді така причина недуги, як їй казала совітникова.

— Бачили ви гарнітур, що собі совітникова справила?

— Бачила, сканковий, звичайний...

— Коштує мабуть 50 зл.

— Сьмійте ся з того, мої ви кохані! Куди там, найбільше 25 зл., де би її чоловік стілько грошей вивалив...

— І те що дав, то певно якийсь кубан...

— Я би за те два крейцарі не дала...

Павліна хотіла їй усьо оповісти, що чула від Раденької, що Пташок уже о Марійку осьвідчив ся, але роздумала инакше. Зарічна готова була ціле ліло поцсувати своїми сплетнями, отже треба було ще замовчати. Павліна хоча в першій хвилі втішила ся дуже тим, але тепер задумала ся, чи справді є чим тішити ся.

XV.

Павліна рішила ся передовсім обговорити діло з Глікерцею. У них були такі діла, про які не говорили ні з ким иньшим, про які ніхто не сьмів знати. Се були діла інтимні між двома сестрами. Вони хоч нераз посварили ся гостро між собою, ніколи не

зрадили одна другої. Павліна любила Глікерцю по своєму, т. є. коли кому мусіла щось доброго зробити, то вже-ж би насамперед сестрі. Тим добрим мало бути вінчанє. Був під рукою жених. Кому його дати, Марійці, чи Глікерці?

Глікерця вислухала уважно Павліна і заявила, що за Пташка не піде, бо вона варта чогось ліпшого. Пташок, здаєть ся, трохи придуркуватий, недотепний, любить випити, а такий муж їй не подобаєть ся. Вона любить людей веселих, сьмілих, ну, і гарнійших як Пташок, у якого всього три зуби з переду парадують. Нехай Павліна нею не клопоче ся, вона вже собі згодом дасть раду і зловить собі гарнійшого з поміж тих, що у них бувають.

Павліна рада була такій відповіді сестри. Раз для того, що сватанє скорше їй удаєть ся, бо Пташок закоханий у Марійці. Друге, що уступить ся їй тягар із плечий. Ще півтретя року удержувати і водягати таку дівку даром, то не аби що. Третє, що в Глікерці їй більша поміч у хаті, як із „ученої“ Марійки. Вправді остатня причина була суперечна інтересам Глікерці, ну, але вона сама не хоче, то їй і кривди нема.

Усе повинно би піти гладко, бо лише розходило ся про те, щоб Марійка на те пристала. Вона так причепила ся до науки, учительство так їй заїхало фірою сїна в голову, таї хто зна' чи з Копачем не замотиличила собі голову і буде показувати ріжні примхи. Але на се є способи, вона їх має і так досолить Марійці, коли по доброму не схоче, що сама просити-не Пташка, щоб її взяв.

— Але спершу по доброму, — закінчила Павця свої думки.

І взяла ся до Марійки по доброму. Була для неї солоденька, плакала над її сирітством, так що Марійка не могла з дива вийти. Рівночасно хотїла поговорити гаразд із Пташком. Може все те неправда, що їй Радецька говорила, бо-ж то звісна цілому сьвітови сплетниця. Ой, дала-б вона їй! Неминуче зірвала би з нею всі вузли приязни.

Стала отже запрошувати Пташка до себе частїйше ніж перше, була для нього дуже ласкава, тішила ся, що вже раз діжде ся свого хліба, що варто би вже й оженити ся, що так йому і одної днини нема що оставати самому, бо його певно на перше місце кинуть у якийсь заказаний, забутий куток повітовий... При нім говорила, що вже певно мусів зробити якийсь вибір, бо-ж він не такий молодик і крутить ся між людьми і буває в порядних домах.

Пташок слухав уважно тих слів, кілька разів зацікавив по своєму, але не сказав нічого рішучого. Зі своєю задушевною гадкою Павця не виїздила перед Пташком, а він не сказав нічого. Тоді прийшло Павці знов на думку, чи Радецька не одурила її. Вона таки прямо заінтерпелювала о те Радецьку. Ся заботила ся на те, як свого мужа любить, і обіцяла сама вмшати ся в діло.

При одній нагоді, коли були разом в Павцею і Пташком, вона шрикликкала їх у куток і заговорила просто :

— Чому ви, пане Пташок, не осьвідчаєте ся вже раз о Марійку? Я в себе дурня не дам зробити, а коли не те, то й чоловікови скажу...

— Пі, пані дзіко! Я ще не сьмів, номінації ще нема...

— Та бо ви не пікайте, лише беріть ся за діло. Номінація певно прийде за кілька день... Чи ви хочете, щоб вона вам осьвідчила ся? Ось тут зараз говоріть, чи я брешу, що ви любите Марійку?

— Пі-і, та люблю, певно, але я не сьмів, — каже Пташок, обертаючи ся до Павліни і цілуючи її в руку...

— Чи се на серію? — каже Павліна.

— Най би не було на серію, — каже Радецька, — я би йому той чуб до решти обмикала.

— Беру вас за слово, — каже Павліна. — Ваша річ буде подобати ся дівчині, а решту я беру на себе.

Пташок був засоромлений і заєдно цілував то одну, то другу паню в руку. Всі були раді.

Пташок вийшовши на вулицю затирав руки з радости і проговорив кілька разів сам до себе: Пі-і! пані дзіко!

Інтерес представляв ся йому знаменитим. Добре то говорить ся, що Марійка бідна, але він знає добре, що для неї є близько 800 зл. посагу, а то не що будь. Вправді він яко канцеліст міг би взяти більше, але хйба женив би ся з якою старою панною або вдовою. А тут бере дівчину як цукерок, молоденьку, гарну і пухкеньку аж любо глянути. Пташкови на саму згадку, що Марійка буде його жінкою, аж слина з рота потекла. То-ж то йому люди будуть завидувати. Та-ж він уже й не такий молодий, трийцятка вже минула. Пташок був так занятий своїми радісними думками, що трохи сам до себе не говорив на вулиці. Одна лише немила думка насувала ся йому і бренила як уперта муха, але він її від себе відганяв. Йому приходило на думку, що Марійка була для

нього непривітна, не хотіла з ним розмовляти і не раз відвертала ся від нього. Ну, але се змінить ся. Дівчата ті що він їх знав, усі такі примховаті. Кожда то ніби: тікай геть, а холи сюди. Він у тім практик і розуміє ся на тім. Трохи й Марійка побрикає, а потім освоїть ся і полюбить. Впрочім чи то любов так дуже потрібна? От трохи! Та-ж він і не такий поганий. Бувають іще поганьші від нього. Коби лише до вінця, а про те постарає ся професорова, коли обіцяла. Ет! Не варто тим собі голови морочити.

Пташок махнув рукою і засягнув якогось прохожого. Тепер-стямив ся, перепросив і пішов далше.

Відігнавши ту прикру думку Пташок снував далше свої пляни як золоту ниточку з клубка. По весілю піде звідси геть на провінцію, вийде з тої залежності від Радецьких, се одинокий спосіб освободити себе, бо інакше не можна. А залежність та дуже йому долягала. В тім товаристві мимо великої свободи він почував себе як у клітці. Все-ж то професори і радник судовий, люди учені, а він при них уважав себе нулею, бо яке-ж його знанє? Скінчив чотири кляси народні в Радимні, а потім не було куди йти до гімназії, тож кинув ся на писарку. Насамперед у магістраті в Радимні, потім вкрутив ся до суду повітового на писаря. Мав дуже гарне письмо, тому злюбив ся дуже начальникови суду Радецькому. Він забрав його з собою до Перемишля. Тут зараз зміркував, що зле зробив даючи заманити себе перспективою на канцеліста. В Радимні було йому дуже добре. Писав у табулі, де все щось капнуло. Навчив ся хлопам супліки писати, їздив на комісії, все те значило „свіжий крейцар“. В Перемишлі треба було обмежити ся на саме діорнум. На комісії їздили авескультанти, а табулярні урядники брали „за приспінєнє“ для себе, а йому казали виписувати ті приспінєні витяги табулярні.

Йому приходило не раз на гадку вернути ся до Радимна на давне місце, але не мав певности, чи воно порожне. З другого боку не мав смілости супротивляти ся волі Радецького. Готов на нім шстити ся, і лишив би ся без нічого. Далше придержував його вигляд на канцеліста. Радецький подбав, що Пташок вложив не зле існит табулярний. Перспектива ставала виразнійша.

Коли Пташок усе те тепер нагадав, мусів сконстатувати, що дурний був, коли думав інакше. Радецький мав рацію і додержав слова. Тепер не лише буде канцелістом, але й жінку матиме... пі-і!...

Пташок почував себе дуже щасливим. Піде на провінцію, байдуже, куди, але як добрий табулярист буде при табулі, а се на повіті дійна корова. Він бачив се на власні очи, і не раз облизував ся, як ті урядники брали гроші мов полову. Тут у більшім місті платять за „приспінене“ пани адвокати, нотарі що їх ласка, ну, а в глухім куті, де з хлопами робота, можна таки самому упітнути ся на штемплі, яких ніколи не треба купувати, за перегляд актів і т. д. То золотий інтерес. То інтереснійше становище як адюнкта, бо той має лише голу пенсію.

А при тім кілька то иньших дурничок, снідань і т. д., і не в такім товаристві як тут, де чоловіка годують або вепровиною з капустою, або пиріжками тай чаєм! Там можна собі дозволити і на такі спеціяли, як кавяр, бо розумієть ся, що хто хоче, аби йому що зробити і запросить на снідане, то не числить ся. А товариство! Певно не таке вчене як тут. Можна буде як рівний з рівним поговорити. А жіночка! Як пампушок. Він мав багато знайомих дівчат, особливо між жидівочками, але такої ніжної, гарної ще не пізнав жадної...

Прийшовши до дому Пташок довго не міг заснути. Щастє не давало йому спати.

XVI.

Павліна уложила собі такий плян, що насамперед треба обробити Олесю, а потім із Марійкою діло буде лекше.

Гості розійшли ся. Дівчата попрятали в хаті і пішли до кухні. Несторко заснув і не міг чути, що говорила мама з татом. Павліна була дуже любязна для мужа, говорила лише про річи не прикрі, а потім приступила до діла. Вона була жінка енергічна і ніколи нічого не лякала ся. Тепер почула мимоволі якийсь острах і серце у неї забило ся сильнійше.

— Ти знаєш, Олесю, що Пташок леда день зістане канцелістом?

— Знаю. Ну, слава Богу, то добрий хлопчиско.

— Правда, що добрий! Я сама на тім пізнала ся, статочний, ошадний... А кілька канцеліст має пенсії?

— Зараз... то XI ранга. Отже 600 зл., потім активальний додаток 150 чи 120, отже висше 700 зл.

— То дуже ладна пенсія на початок...

— То ще не всьо, канцеліст має ще дещо в боку... комісії, знаєш, то що, все щось капне...

— Так? Я того не знала. То-ж він собі може гарно стояти. Піде певно на повіт, там жите дешевше...

— Певно.

Павза.

— Тепер Пташок може на безпечно женити ся. Правда, Олесунцю?

— Без квестії може...

— Такий статочний, ошадний чоловік...

Павза.

— Знаєш, Олесунцю, я з тобою в тім ділі маю дещо поговорити... то є...

— Певно хочеш Глікерцю за нього видати — ну, в тім не було-б нічого злого... порядний чоловік.

— А як би не Глікерцю, лише Марійку?...

— Марійку? Що тобі до голови прийшло? При чім тут Марійка?

— Ото-ж то бо й є. Совітнікова сватає для нього Марійку. Він закохав ся в ній по сам ніс...

— То ще би не рація, а що-ж Марійка на те?

— Я гадаю, що вона розумна дівчина і не відкаже йому. Я навіть завважала, що вона не противна йому... Бувало на проходах радо з ним іде під руку, розмовляє...

— Я там на тім так не розумію ся, але мені здаєть ся, що Марійці що иньше в голові... вона про науку лише думає, про учительство...

— Пусте! Говори собі. Наука наукою, а замуж таки пішло би ся. Пташок має вже становище, ладну пенсію.

— Та бо пожди! Тай за Пташка не вийшла би так раз два, бо-ж вона ще в жалобі.

— Або-ж то жалоба що перешкаджає? Весіля гучного не буде. До церкви тай до дому... а ми не в жалобі вінчали ся? Та-ж і я була тоді в жалобі по мамі.

Олесь задумав ся.

— Слухай, Павцю, і відповідай мені по правді! Чи не спішно тобі для того, щоб її з хати позбути ся?

— Я? її? з хати? позбути ся? Олесунцю, що ти говориш? Ах Господи! а що-ж вона мені тут заваджає? Але я те роблю для

її добра, бігме, як тебе щиро люблю. Подумай, яка її будучність! Учительку гонять із одного місця на друге, нею помітують інспектори і старші учителі, напастують хлопці і баби — та-ж знаєш, які наші хлопці! Вони до школи як чорт до сьвяченої води. Найіно викаже по совісти тих дітей, що до школи не ходять, то їй очі видеруть. І хто за нею обстане? Все при нас, або близько нас не буде. Можуть її кинути на другий кінець Галичини. А по тому така молода і гарна дівчина — бо вона таки гарна, то треба признати — на які небезпеки вона наражена! А най лише раз їй нога поховане ся, тоді що? Або я такого вже не бачила? Чи-ж тожите, чи то становище? От так говорить ся, аби люди мали чим бавити ся, та собі голову морочили...

— Мені все той Копач із голови не сходить. Він так піклувався про моїх родичів...

— Ані в голові собі того не май. Піклувався, бо добрий чоловік, то йому треба признати, і я кождому люблю признати, що йому належить ся. Але Копач не для неї... Для нього певно вже якийсь совітник свою дочку загнув. Го-го-го! Вони його не пустять. На нім, як чую, аж бють ся. Марійка за мала для нього птиця. Такому авскультантови давай зараз тисячі... Впрочім, годі його про те питати, бо не випадає, а тимчасом Пташок готов нам фуркнути... Ой Олесунцю, куймо залізо поки тепле. Трапляється чоловік порядний, статочний, не відтручуймо його... Потому міг би ти жалувати... Ліпше воробець у жмени, ніж... як то там каже ся...

— То всьо добре, але бачиш, Пташок не має тої освіти, що Марійка. Він скінчив усього на всьому народні школи, та лише через своє гарне письмо дістав ся на діурністу... Марійка має замилюване до книжок...

— А що-ж їй буде перешкаджати книжки читати? Ось я. Як тяжко гарую, працюю від рана до ночи, а все-ж іще знайду хвилю свободного часу, що дещо прочитаю. У неї буде більше часу, бо що на повіті робити?... Він для неї всьо зробить, бо страх її любить...

Олесь ходив великими кроками по хаті задумавши ся. Павця говорила далі:

— Я ще одно забула сказати. Марійка не має ні раз дару до вчительства. Подумай собі, як вона вчить Несторка. Дитина з ліпшого дому і понятлива, а що його навчила? Просто ради йому не може дати, а що-ж буде, як дістане двацять сільських бовванів,

що то не знають, який сьогодні день! Приїде раз інспектор, другий, побачить, що діти нічого не вміють, тай лявфпас неминучий... Тоді знову тобі на карк влізе — бо де-ж подіне ся бідна сирота?

Олесь не відповідав нічого. Аргументи жінки стали його що раз більше переконувати. Він дуже любив сестру і рад би їй неба прихилити, забезпечити долю. Він знав, що Пташок не конче відповідний для Марійки, хоч би задля віку, та Олесь був типовим Русинном і бояв ся всякого різіка. Те все, що віщувала Павця Марійці на будуче, могло справді стати ся. Вона могла й не мати дару на вчительку, могла натрафити і на бовванів учеників і на дурних, темних хлопів і на злого інспектора, могла й похитнути ся, все могло бути. А замуж вийшовши могла бути забезпеченою на ціле житє. Становище є, пенсія є, ну, і чоловік добрий, хоч старший, але статочний, бо його знає стільки літ... хто зна, чи Павця не має рації?

— Та се все буде залежати від Марійки, чи вона схоче... Тут заходять важні перепони: вона образована, ніжна, він без ніякої осьвіти, чоловік собі простий, а при тім не зраджує великої вродженої інтелігенції, може бути для неї з часом прикрим. Далі вона Русинка, а він Поляк, усе те треба гаразд розважити, бо воно не сходить ся...

— Се все нічого не значить... Я все розтолкую Марійці з практичного боку. Друга річ, що коли вона більше осьвічена від нього, то тим і лінше, він признасть їй висність і буде для неї уляглий як песик, бо так усе на сьвітї. При ній він огладить ся і стане милим чоловіком. Вона розумна і своїм тактом, своєю висністю поведе його куди схоче... Ну, а що до народности, то він більше Русин як Поляк, хіба що латинського обряду. По руськи говорить добре і жиє з нами Русинами, а до Польщі не пхає ся.

Ті аргументи що раз більше переконували Олеся; він мусїв признати, що Павця має практичний розум...

А Марійці й не снило ся, яка нова біда для неї складає ся. Вона марила про свою науку, про своє вчительство — і Копач не сходяв їй з ума.

XVII.

Від тої розмови між Поницькими Павця стала ще солодшою для Марійки. Вона хотїла передовсім зміркувати зі зверхніх познак, як Марійка відносить ся до Пташка, і для того запрошувала його

до себе навіть у ті дні, коли не було сходити. Пташок приходив, крутився біля Марійки, надсакавав їй і старався бути чемним і дотепним. Марійка з початку дивилася на його поведінку бай-дужно, а далі воно їй навкучило. Вона й так не мала часу на науку, а тепер мусіла пересиджувати з Пташком і слухати його теревенів, бо кілька разів він приходив, братова прикликала її і заставляла забавляти гостя, а сама виходила буцім то за якоюсь орудкою.

В кінці Марійка рішила собі зробити тому кінець і одного разу посидівши хвилю з Пташком покинула його таки і вийшла до кухні. На завтра мала повторити одну партію історії і для того не мала часу до втрачення.

Павця, що саме сиділа в кухні, змркувала зараз, що Марійка задумує. Вона поглянула на неї грізно зшнурувавши свої губи і наморщивши чорні брови:

— Чого панна сюди?

— Маю багато вчити ся.

— Я-ж тебе заставила гостя забавляти...

— Се-ж не мій гість, а ти й так не маєш тепер що робити, то посидь, бо я справді не маю часу...

— Мій чи не мій, а я тобі се казала... від коли то панна буде мені диктувати, що я маю робити? Від коли так помудрішшала? Тепер паннунцю не те, що перше. Тепер Вайсовою не налякаєш, бо Вайсовій треба платити, а я дурна мушу тебе держати за дармо.. Зараз мені йти там, звідкіля прийшла...

Марійка вже давно не чула такого тону своєї братової. Сі слова мов ледовою водою злили її. Така до тепер була лагідна, а раптом бризнула їй так болюче... випомінає їй те нужденне удержане, той хліб, що їсть, усе її сирітство, роздратовує ще сьвіжу, незагоєну рану... Марійку заболіло серце... вона розплакала ся.

— Але-ж, Павцю, змилуй ся, я мушу вчити ся...

— З тої науки такий буде пожиток, як із торічного снігу... Ти так скінчиш семінарію, як і я... йди де кажу, тай годі...

Марійка послухала, вийшла до сінни, втерла на борві сльози і з червоними очима вся немов у огни вийшла до кімнати, де сидів Пташок. Він перемішував тароківі карти, що лежали на столі.

— Пі! Пані дзіко, я тут нудьгував сам і почав картами бавити ся. Чи ви вмієте в карти грати?

Він хотів усміхнутися, та лише скривив рота і показав свої три чорні передні зуби. Він нахилив голову і глядів у вічі Марійці, що саме сідала на кріслі при другім кінці стола. Марійка глянула на нього і зараз відвернула ся. Він видав ся їй таким поганим, відразливим, що не мала сили подивити ся на нього в друге.

А тимчасом Пташок дивив ся на неї своїми бурими очима, що аж сьвітили ся від пристрасти. Він любував ся її статією, рухами, її гарним личком і чорними бровами. Здавало ся, що її в'їсть очима. Марійка почула той палкий погляд Пташка. Її душа занепокоїла ся як від магнетичної струї. Вона мусіла на нього поглянути і їй стало ще страшнійше...

— Ви щось мене питали, коли я ввійшла?

— Пі! Пані двіко, я питаю, чи вмiсте грати в карти, бо прийшло мені на гадку, щоб замість нудьгувати, заграти собі так у двійку пікета.

— Що вам до голови прийшло, пане? Хиба-ж я маю час грати в карти? Надто я не мала часу навчитися того...

— Пі! То дуже легко, от я зараз покажу... Ага! то тароківі, а до пікета треба преферансових. Зараз...

Він метнув ся до столика, де лежали карти, вхопив талію та підбіг до Марійки розкладаючи їх на столі.

— О то так, прошу... Масти знаєте?

— Але-ж пане Пташок, я не маю ані голови, ані часу вчити ся пікета... Хиба-ж карти найкраща забава на сьвіті?

Тепер Пташок не видав ся Марійці страшним, але сьмішним. Вона мимоволі засьміяла ся з того низького дурного чоловіка, що таким способом хотів забавляти її.

— Ну, часом годі чим иньшим забавити ся, хиба картами,— говорив Пташок. — От і ваш брат, пан професор, який учений чоловік, а не від того, щоб часом не кинути картами...

— Але-ж тепер зовсім не пора до того. Я дуже часу не маю.

— Пі! на все чоловік час знайде, коли лише хоче. Я сьогодні теж не мав часу, бо мав докінчити один величезний виказ гіпотечний. Пасиви страшенні. Карта С на сяжень, а тут мій шеф дав мені пильну роботу, зробити сьвіжий витяг одної реальности тут у Перемишлі. Тут знов карта В як ланцюх. Кажу вам, деволюція правна помотана до неможливости, годі визнати ся, яку хто має частину... Прошу собі представити, що реальність ділить ся на

180 ідеальних частин. Мені дістала ся та робота, бо ніхто зі всіх діурністів не має екзамену табулярного, лише я один, і для того мені дістало ся те щастє. Я завинув ся, зробив раз два, мій шеф дістав за приспіненє, а мені кинув як фірманови 50 кр. Часом добре бути вже екзаменованим, бо чоловіка інакше трактують, а часом таки зле...

Марійка слухала того говореня не розуміючи нічого. Пташок держав у руках карти і говорив про якісь пасиви, про карту В, С — чи часом він не спантеличив ся? Їй стало дуже сьмішно.

Пташок думав, що то його оповіданє так зацікавило її і дуже був рад, що знайшов собі такий любий предмет розмови.

— То ще добре, що при тілах табулярних міських звичайно буває карта А дуже маленька, — говорив Пташок.

— Я того всього не розумію, про які ви карти говорите. Я-ж казала, що на картах взагалі не розумію ся...

— Пі! пані дзюко, та я говорю про табулю... Тепер нову табулю всюди засновують на підставі закона з р. 1871. Перше було інакше, а тепер інакше. Тепер витяг гіпотечний має три карти: карта А., де виписують числа парцель катастральних, карта В., де пише ся властителя і всі пізнійші деволюції і карта С., де пише ся обтяженє.

— Але змилуйте ся, — каже Марійка, — на що ви мені те все говорите?

— Се для вас не цікаве?

— Певно що ні, що в тім цікавого?

— То вам лиш так здаєть ся, бо того не можете зрозуміти. І мені так здавало ся, але коли я затягнув ся в ту річ, то стало мені все ясно і іспит табулярний пішов мені як по маслі. Тепер лиш отворю книгу, знаю від разу, який стан...

Марійці навкучило ся слухати того говореня, хотіла вже відійти, та нагадала сцену в кухні з братовою. Треба було сидіти та вижидати, поки не надійде братова, або Глікерця. Але жадна з них не приходила. Павця навмисно придержала Глікерцю в кухні, „нехай молодята порозуміють ся, може вже раз той дурень збере ся на відвагу і осьвідчить ся“...

Одначе тої відваги у Пташка не було. Він ішов вправді з тим пляном сюди, та попавши раз на свою табулярну тему став оповідати Марійці про цілу табулярну маніпуляцію, про її важність для загалу, а дальше зійшов на свій іспит, які були екзамінатори, що

Його питали, як він потім мусів справити угощенє цілому персоналови табулярному, як при тій оказії його шеф трохи собі підтягнув, як йому самому потім зробило ся недобре, бо то властиво він лише платив, а иньші „казали давати“ без розбору і порядку.

Марійка перестала його слухати і взяла ся за якусь ручну роботу, та просила Бога, щоб хто прийшов та увільнив її. Пташка вважала скінченим дурнем і навіть не звертала уваги на нього. Та все-ж таки ся візита й її обовязок забавляти гостя видались її нудними. Вона тямила, що на завтра має здавати партію історії, а тут анї руш до того прибрати ся. Як на біду того вечера брат пішов на місячну конференцію і не зараз мав вернути ся.

А Пташкови анї снило ся відходити.

Та вже й Павлині видалать візита Пташка за надто довгою. Догадувала ся, що вже хиба по слові і для того післала насамперед Глікерцю розвідати, що „вони“ роблять.

Глікерця відхилила двері і спитала: „Чи можна?“

— Ні! пані дзїко, чому-ж би не можна. Ми-ж тут нічого такого не робимо, щоби не можна... хі-хі-хі...

— Що-ж він тобі тут наговорив, — питає Глікерця Марійки,
— за той довгий час?

Марійка здвигнула лише плечима і не сказала нічого.

— Ні! ми тут цілу уставу табулярну перейшли.

— Овва, а то мені „кібіц“! Не мали куди ходити, та по уставі табулярній... Ото ви вмієте панни забавляти. Дай ся, мій любенький, випхати!

— Ви як почувли би, яке то цікаве, то самі послухали би...

— Йдїть до дїдька з вашим говоренєм, мені всьо до хрїну тих всїх ваших устав... Скажіть радше, чи були ви тепер коли у Радецьких?

— Був, я що днини туди забігаю, пані дзїко.

— Скажіть мені по правді, кїлько коштує той новий гарнітур пані радникової?

— Мені здає ся, щось 20 зл.

— О! а вона говорить, що 50 зл. Як тут вірити!?

— Пані дзїко, я сього на певно не знаю, може й 50. При купні я не був. То прийшло зі Льова за залічкою, я сам ходив на почту відбирати...

— Ну, і кїлько-ж ви заплатили залічки?

— Та кажу, що 20 зл.

— Отже і так коштує, по що-ж тут брехати?

Пташок не знав, що на те відповісти, хоч і даліше хотіло ся йому обороняти свою опікунку.

Павця не дїждавши ся Глікерці вийшла теж до кімнати. Вона дивила ся то на Марійку то на Пташка, чи не спостереже якого зворушення по так важній події. Але не побачила нічого. Марійка зараз вийшла, щоб узятись за свою історію. Павця кликнула за нею :

— Накривай до вечері.

Треба було послухати.

Вона стала добувати, що треба. За нею вийшла Глікерця.

— Що він тобі, Марійко, так довго говорив?

— Бог його знає. Говорив про якісь карти, про табулю, а я через нього стільки часу змарнувала і не знаю, чи дам тому раду до завтра...

— А більше нічого не говорив? — питає знов Глікерця з натиском на кождім слові, та дивлячи ся просто в очи Марійці.

— Я навіть не слухала його теревенів. Впрочім що мудрого може такий чоловік сказати?

Глікерця пізнала, що Пташок не осьвідчив ся, що він дурний, боязливий. Уже хотіла сказати їй, що Пташок „стараєть ся“, але не хотіла з тим вихоплювати ся не порадивши ся з сестрою.

За той час Павліна усміхаючи ся до Пташка запитала :

— Ну, і що-ж? Дуже не хотіла?

— Пі! пані дзїко, я ще не говорив про се, я тільки приготвляв терен, хотїв, аби мене близше пізнала...

— То ви не осьвідчили ся зовсім?

— Та ні, пані дзїко, так від разу не можна. Панна Марія була якась така чим иньшим занята, що ї слухати мене не хотіла. Треба виждати на пригіднійшу хвилю...

— Вона все чим иньшим занята і ви такої пригідної хвилі не дїждете ся. Треба відважити ся раз, бо так у безконечність не може тягнути ся...

— Ну, пані дзїко, при найближшій нагоді, то вже неминуче поговорю на розум.

Вийшла Глікерця, а Павліна вийшла до кухні.

— Щось ти, небого, не дуже то була ввїчлива для гостя...

— Хиба-ж я йому що негарного сказала?

— Не то, що не сказала, але ще й слухати не хотіла, що тобі говорив.

— Коли він говорив про такі нецікаві речі, що аж обридло слухати ..

— Тобі би лише про вченість говорити, а таких людей не багато знайдеш... Трохи би злізти тобі з неба на землю і не зражати собі людей, бо як тебе за твою гордість візьмуть на язики, то посивієш дівкою.

— Нічого мені гордою бути, і я не горда, людей собі не хочу зражати, а чи посивію, чи ні, се мені байдуже.

— Говори, говори, а таки Пташок не зла партія і ти пішла-б за нього...

Марійка видивила ся на братову.

— Павцю! що ти говориш? Відкіля тобі таке на ум прийшло?

— Знаю я ваші дівочі примхи. Всі ви такі неприступні, а кожда з вас повторяє собі в душі: який такий, най би був, аби хліба роздобув...

— Павліно, не вже-ж ти мені не даси хвильки супокою сьогодні?

— Ну, ну, жарт на бік, а я тобі щось скажу. Покинь ти ту книжку, — вона взяла з рук Марійки історію і поклала на столі, — покинь ту книжку, бо вона тобі не дасть хліба, а як і дасть, то дуже скупю.

Потім узяла її рукою за шию, пригорнула до себе і шеннула до вуха: — Пташок старає ся о твою руку.

Марійка відскочила від братової мов опарена. Лише не знати, чи від того, що Павця може перший раз у житю обняла її за шию, чи від тих несподіваних слів, що тепер вимовила.

Марійка не сказала ані слова. Вона станула біля стола і перегортала книжку. Павліні здавало ся, що Марійка не від того, бо інакше була би „зробила сцену“. Значить ся, лекше буде намовити її під вінець із Пташком, як вона первісно думала. Не хотючи, аби перше вражінє її слів так затерло ся безслідно, вона говорила далі:

— Чоловік добрий, спокійний і статочний, я і радникова підглядаємо його не від нині. Тепер має хліб у руках і становище, бо леда день зістане канцелістом. Будеш мати хліб забезпечений, а по його смерти дістанеш пенсію, не будеш стояти о ласку

інспекторам та всяким радам шкільним. Гадаєш, що то така благодать учителювати? Йой Боже! От мій муж, хоч уже давно за декретом, то не раз проклинає годину, коли пустив ся на ту дорогу: кілька прикростий усяких тай хвильки часу нема, або в школі, або дома задачі студенські поправляє. Ну, а він же гімназіяльний професор, а ти учителька десь на селі між на пів дикими дїтваками, що не вміють собі самі носа втерти... Уяви собі, дівчино, те все, і Богу дякуй, що доля сама лізе тобі в жменю...

Хотїла ще говорити далї на ту тему, та Марїйка перебила її :

— Про се ані думати! Пан Пташок най подїлить ся своїм хлїбом із иньшою, най не важить ся навіть говорити зі мною про се, я замуж не піду. Я раз рішила ся бути учителькою, і буду. Прошу мене такими річами не мучити, бо з того нічого не буде... Та коли справді я сьогодні мусїла стїльки часу втратити задля Пташка, то дуже жалую, і більше ані двох слів із ним говорити не буду...

— А побачиш, що будеш, — проговорила, мов просиччала Павлина, а потім затиснувши губи вийшла з кухні і вже не кликала Марїйки до вечерї...

Марїйка лишила ся сама. Чого від неї хочуть? Вїїхали з тим дурним Пташком і давай сватати. Хиба-ж справді в тїй ціли велїла їй Павлина кілька годин пересидїти з ним і слухати його дурного балаканя? Вона рірко відповіла братовїй, та се добре, бо братова не дасть себе чим будь зразити і буде знов напастувати їй. Та годї, нічого з того, бо на арканї під вінець її не поведуть, і чей же брат заступить ся за неї. На брата поклала велику надїю. Та яка тому причина, що братова хоче її конечно видати замуж так за першого лїпшого? Чи справді з доброго серця? Хиба-ж у неї в серце? Вона знала дуже добре Павцю, що то за каменїла егоїстка. Не вже-ж хоче позбути ся її з хати? То більше як певно. Але знову то вже не так довго... ще півтретя року тай сама вступить ся...

Тї роздумуваня так заняли її голову, що не в силї була щось до ладу прочитати. Вона даремно читала, бо ніщо не держало ся її голови.

А Пташок забавляв при вечерї пань як знав. Оповів їм новинки з міста і околицї, говорив ріжні приповідки і був веселий, дотепний і забавний.

Павліна не могла зрозуміти, як такий чоловік може дівчині не подобати ся... Вправді він не дуже гарний, але увійде...

Олесь вернув із конференції і застав у себе веселе товариство. З того, що Марійки при столі не було, він міркував, що мусіло вже бути якесь говорене і дівчина певно соромить ся тепер разом сидіти... Не знав лише, чи згода, чи гарбуз...

Іташок посидів геть за 10 годину в ночі. Попрошав ся сердечно зі всіма, а Олесь аж вицілував із радощів...

Коли вже лягали спати, він запитав жінки, що тут було, чи Іташок уже осьвідчив ся, чи Марійка його прийняла... Павліна мала вже готову відповідь, що Іташок фуяра, несмілий, що ще з Марійкою нічого не говорив, лише її до того „підготовлював“, що вона сама упередила Марійку, на що закроєть ся, що Марійка непохочує, але вона наклонить її до того, щоб лише Олесь до того не мішав ся поки що, бо поспе діло, не розуміючи ся на тім, а то „бабське діло“ і вона ліпше знає, як його повести, аби все було добре... Олесь і сам не мав охоти до того мішати ся і полишив се справді жінці, знаючи її практичну вдачу.

— Лише застерігаю ся, щоб її не силувати...

— Ти, Олесунцю, не знаєш жіночої натури. Дівчина все ніби то не хоче... а йде охотно, бо соромить ся виявити свою волю... Найліпший доказ, що кожда панна молода при шлюбі плаче. Чого-ж я мала би її силувати? Я-ж їй добра бажаю, як своїй рідній сестрі... Будь спокійний.

Але Павліна не те думала. Вона мусить Марійку видати за Іташка, щоб світ мав перевернути ся, бо то вона її сватає. Павліна почувала подразнену амбіцію. Мала-ж би вона не довести діла до кінця, мала-ж би уступити перед опором одної „ученої еманципантки“? Друга річ: звідки вона приходить до того удержувати ще півтретя року дармоїда в хаті, з кривдою своєю і своєї родини? Маєток по батьку забрала весь, та ще її годувати за дармо? Вона мучить ся дома, працює тяжко на всіх на те, щоб отся фіштикувала ся з книжками? Так мусить бути. Хоч би Марійка ненавиділа Іташка як чорта, то таки мусить вийти за нього. Тим вона відплатить їй за ту компромітацію, за той сором перед людьми, що згедкала ся до тої Вайсвої. Таж усі догадували ся властивої причини, всі знали і сьміяли ся з неї в кулак, а вона мусіла те все перетерпіти. Тепер черга на неї. Впрочім, що поду-

мада-б собі про неї Зарічна або Радецька, що не була в силі довести до кінця такого мізерного сватаня?

Одну хвиличку вона завагала ся. А може то не годить ся знущати ся над сиротою? Може воно гріх? Але й тут еґоїзм прийшов їй у поміч і вона намагала ся заспокоїти свою совість тим, що се всьо робить для добра Марійки. Ті всі науки чорта варті, а тут трапляєть ся чоловік статочний, одним словом добра партія. Марійка сама признаєть їй рацію, і буде дякувати, бо то ще дуже молоде і дурне. Всі дівчата змінють свої погляди на женихів. От і вона сама: чи справді вийшла за Олесья з любови? Вона нагадала собі, що не любила ніколи нікого, і що заєдно мріяла про те, щоб вийти за питомця так як її мама і бабка — Олесь їй навіть не подобав ся зі своєю плаксивою мягенькою вдачою, але мусіла вийти, аби мати шматок хліба, а тепер того не жалує і рада, що так стало ся. Всі ті любовці, симпатії й антипатії, то хіба в книжках, бо годі припустити, щоб люди справді були такі дурні... Поживеть ся, злюбить ся. Те все робить вона для добра Марійки.

Олесь уже хропів добре, а Павця не зажмурила ока. Треба було обдумати плян поступуваня. Передівсім обережність, бо Олесь мимо своєї уляглости готов станути за Марійкою, а тоді вся робота ні на що. Отже треба робити так, як уперед робила з Марійкою, щоб їй відійшла охота жалувати ся перед братом. Тоді їй повело ся, і коби не ті чортові вакації, не те що Марійка пожалувала ся перед „старою“ (вона не любила покійної тещі), був би до нині не знав нічого. І тепер треба з Марійкою поводити ся так, щоб їй осточортіла кожда година, щоб побут її у неї був пеклом, а тоді пожите з Пташком видасть ся їй раєм. І сама просити-ме його: беріть мене!

На такий плян рішила ся Павлина. Олесь не відважить ся дати їй знов до Вайсової, бо вона на се не позволить, аби свою власну дитину кривдив; надто він ніколи того не буде знати, яких колючок вона вже супротив упору Марійки.

Павлина хотіла забезпечити себе на всі перешкоди. Їй нагадав ся Копач, про якого і Олесь згадував. Він готов в остатній хвилі перешкодити всьому, коли він справді такий дурний, що заматрив собі голову вбогою дівчиною. Та як би хотів її брати, то най би брав хоч нині, а то що, він іно ще авскультант, а ті панічі тонко свищуть. Тепер на адюнкта треба почекати, тай він хотів би чекати, а тоді було би те саме, що й тепер. Їй одна біда, чи

годувати непотріба до тої хвилі, поки не зробить матуру і не стане учителькою, чи доти, поки авскульптант не буде адюнктом.

На кожний випадок треба від тої евентуальности забезпечити ся. Павліна загадала так: здобути доказ на те, що Копач або вже оженив ся з иншою, або десь пішов сьвітами із Самбора. Вона має одну знайому в Самборі, котра на просьбу і для її прияни потвердить одно або друге. Таж на се не треба буде присягати, а Олесь повірть не справджуючи, бо-ж годі йому буде їздити і слі- дити за здогадним женихом сестри.

(Далі буде).

Леонід Андреев.

Червоний сьміх.

Уривки із знайденого рукопису*).

Перший уривок.

...божевілля й жах.

В перше я відчув се, коли ми йшли Н-ською дорогою — йшли десять годин без перериву, не спиняючи ся, не звільняючи кроків, не підбираючи впавших і покидаючи їх ворогові, який щільними масами сунув за нами й за три-чотири години стирав сліди наших ніг своїми ногами. Була спека. Не знаю, скільки було степенів — сорок, пятьдесят чи більше, знаю тільки, що спека була безпереривна, безнадійно однакова й міцна. Сонце було таке величезне, таке огняне й страшне, немов би то земля наблизилася до нього й незабаром згорить у сьому безжалісному вогні. Й очі не дивили ся. Маленька, звужена зінька даремно шукала тьми під заплющеними повіками. Сонце просверлювало тонку болонку й кривавим сьвітлом увіходило в змучений мозок. Та про те так було краще, і я довго, може кілька годин ішов із заплющеними очима, чуючи, як довкола мене рушаєт ся юрба і тяжкий стук та нерівне тупання ніг людських і кінських, скрипіння залізних коліс, які давили дрібне каміння, чийсь важкий надірваний

*) Перериваємо на два місяці повість »Вир«, щоб дати місце отьому найновійшому творови талановитого репрезентанта »наймолодшої Росії«, скомпонованому на тлі страшених кровавих подій східно-азійської війни. На иньшій місці отсей книжки товариш д. Петлюра говорить детальнійше про самого автора і про вражінє, яке зробив отсей його твір на російську публику. *Ред.*

віддих і сухе чмакання пересмаглих уст. Але слів я не чув. Усі мовчали, немов би то йшло військо німих, і коли хтось падав, то падав мовчки, інші натикали ся на його тіло, мовчки підіймались і не оглядаючись ішли далі — немов би сі німі були до того ще й сліпі й глухі. Я сам кілька разів падав і тоді мимо волі розплющував очі і те, що я бачив, здавало ся дикою вигадкою, важким маячінням збожеволілої землі. Розпалене повітря тремтіло, й беззвучно, немов готове потекти, тремтіло каміння; й дальші ряди людей на скрутті, і гармати й коні відірвали ся від землі й беззвучно, мов драглі колихали ся, неначе не живі се люди йшли, а військо безтілесних тіней. Величезне, близьке, страшне сонце на кожній люфі рушниці, на кожній металевій блясі розсвічувало тисячі маленьких сліпучих сонць і вони звідусіль, із боку, з низу вдирали ся в очі, огнено-білі, гострі як кінці до-біла розпечених багнетів. А суха, некуча спека пробирала ся в саму глибину тіла, в кістки, в мовок, і здавало ся часом, що на плечах хитаєть ся не голова, а якась чудна й незвичайна куля, важка й легка, чужа й страшна.

І тоді — тоді зненацька згадав я свій дім, куточок кімнати, клаптик голубих шпалерів і запилену непочату карафку з водою на мойому століку — на мойому століку, в якого одна ніжка коротша від інших і під неї підложено згорнений клаптик паперу. А в сумежнім покою — я не бачу їх — сидять би то моя жінка й син. Коли б я міг кричати, я закричав би — такий незвичайний був сей простий, ніжний образ, сей клаптик блакитних шпалерів, ся непочата, запилена карафка.

Я знаю, що спинив ся піднявши руки, але хтось із залу штовхнув мене й я швидко пішов на перед, розсовуючи юрбу, спішучи кудись, уже не відчуваючи ні спеки, ні втоми. І я довго йшов так крізь мовчазливі безконечні ряди, минаючи червоні спечені потилиці, майже торкаючись безсило опущених багнетів, коли гадка: щож се я роблю, куди се я йду так спішно? спинила мене. Так само спішно звернув я в бік, вибив ся на простір, переліз якесь провалля й заклопотаний сів на якийсь камінь, наче б то сей твердий, гарячий камінь був метою всіх моїх змагань.

І тут уперше я почув се. Я ясно побачив, що сі люди, що мовчазливо йдуть у соняшному сяйві, помертвілі від утоми й спеки, хитають ся й падають — що се божевільні. Вони не знають, куди йдуть, не знають — на віщо се сонце, не знають нічого. В них

не голови на плечах, а дивні й страшні кулі. От один, як і я, сквапно пробиваєть ся крізь ряди й падає; ось другий, третій. Ось над юрбою піднесла ся кінська голова з червоними, божевільними очима й широко роззявленим ротом, тільки натякаючим на якийсь страшний і незвичайний крик, піднесла ся, впала й на сьому місці на хвилину стовплюють ся люди, спинають ся, чути хрипливі, глухі голоси, короткий вистріл і потім знову мовчазливий, безконечний рух. Уже цілу годину сиджу я на сьому камені, а проз мене все йдуть, і все так само дріжить земля й повітре, й далекі ряди подібні до привидів. Мене знову пронивує пекуча спека, і я вже не памятаю того, що здалось мені на секунду, а проз мене все йдуть і я не розумію, хто се.

Перед годиною я був один на сьому камені, а тепер уже зібрала ся довкола мене купка сірих людей: одні лежать нерухомо, може вмерлі, другі сидять і остовпіло дивлять ся на прохожих, так як і я. Одні мають рушницї й подібні до жовнірів, другі роздягнені, майже до гола й шкіра на їхньому тілі така багрово-червона, що на неї не хочеть ся й дивитись. Недалеко від мене лежить хтось голий, спиною до гори. По тім, як він байдужно дрипав до гострого й гарячого каменя, по блідости долоні переверненої руки знати, що він мертвий, але ж спина в нього червона мов у живого й тільки лехкий, жовтуватий налет, як на копченому м'ясі, промовляє про смерть. Мені хочеть ся відсунутись від нього, та немає сили, і я хитаючись дивлю ся на ряди, що йдуть хитаючи ся без кінця і краю, мов ті привиди. По стану своєї голови я знаю, що й у мене зараз зробить ся соняшний удар, але чекаю сього спокійно, мов у сні, де смерть є тільки пристанком на шляху заплутаних і дивних привидів.

І бачу, як із юрби виходить жовнір і рішуче прямує в наш бік. На хвилину зникає в яру, а коли вилазить звідтіля і знову йде, кроки його непевні й щось останнє відчуваєть ся в його зусиллях зібрати своє близьке до розпаду тіло. Він так просто прямує на мене, що крізь важкий півсон, який обхопив мій мозок, я лякаюсь і питаю:

— Чого тобі?

Він спинаєть ся, немов би тільки й чекав слова, й стоїть величезний, бородатий з розірваним ковніром. Рушницї в нього немає, штани держать ся на одному єдиному гудзику й крізь розпірку видко біле тіло. Руки й ноги його розкидані і він видимо

силкуєть ся зібрати їх, але не може: згорне руки, а вони в тій хвилі розпадуть ся.

— Ти що? Ти краще сядь — кажу я.

Але він стоїть безупинно підпираючись і дивить ся на мене. І я мимоволі встаю з каменя й заточуючись дивлю ся йому в вічі, і бачу в них безодню жаху й божевілля. В усіх зїньки звужені, а в нього розплились вони на ціле око. Яке море вогню мусить він бачати крізь сі величезні, чорні вікна! Можливо, що мені тільки здало ся, можливо, що в його погляді була сама смерть — але ж ні, я не помиляюсь, і в сих чорних, бездонних зїньках, обведених вузькою жовтогорячою крайкою, як у птахів, було більше, ніж жах смерті.

— Іди геть! — кричу я, відступаючи. — Іди геть!

І він немов би тільки чекав слова, падає на мене, збиваючи мене з ніг, усе так само величезний, розкиданий і мовчазний. Я здригаючись визволяю з під нього придавлені ноги, схоплююсь і хочу бігти кудись геть від людей у соняшну, безлюдну й тремтячу далечінь, коли лїворуч, на версі гори лунає вистріл, а за ним вразу, немов луна, два дальші. І десь понад головою радісно скавучачи, крикучи й виючи різними голосами пролітає ґраната.

Нас обійдено.

Нема вже більше смертельної спеки, ні сього страху, ні втоми. Думки мої ясні, вражіння виразні й різкі, і коли я задихавшись підбігаю до вистроєних у рівну лїнію рядів, бачу прояснені, немов радісні обличя, чую хрипливі, але гучні голоси, прикази й жарти. Сонце неначе підлізло вище, щоб не перешкаджати, помутило ся, притихло — і знову, з радісним скавучанням, мов відьма, прорізала повітре ґраната.

Я підійшов...

Другий уривок.

...майже всі коні й обслугу. На восьмій батерії те ж саме. На нашій, дванацятій, при кінці третього дня лишили ся тільки три гармати — решту підстрілено. Вже двацять годин ми не спали й нічого не їли; три доби пекельний гуркіт і зойк обгортав нас хмарою божевілля, відділяв нас від землі, від неба, від своїх — і ми, живі, никали мов сповиди. Мертві, ті лежали спокійно, а ми рухали ся, говорили й навіть сьміяли ся і були подібні до сновид. Рухи наші були швидкі, розкази ясні, виконанє точне, але коли б

у кожного з нас нагло спитати, хто він, то навряд чи знайшов би він відповідь у затуманеному мізку. Мов у сні всі обличчя здавалися давно знайомими і все, що відбувалося, видавалося теж давно знайомим, зрозумілим, неначе все те було вже колись: а коли я починав пильно придивляти ся якомусь обличчю або гарматі, або слухати гуркоту — все вражало мене своєю невістю й безмежною загадковістю. Ніч наставала непомітно й не встигли ми побачити її й здивувати ся, де вона взяла ся, як уже знову палало над нами сонце. І тільки від тих, що приходили на батарею, довідувались ми, що бій тягнеть ся вже третю добу, й зараз же забували про се: нам здавало ся, що се тягнеть ся все той сам день, без кінця, без початку, то темний то яскравий, але однаково незрозумілий, однаково сліпий. І ніхто з нас не бояв ся смерти, бо ніхто з нас не розумів, що таке смерть.

Третьої чи четвертої ночі, я вже не згадаю, на хвилину ліг я за бруствером і скоро тільки заплющив очі, перед ними встав той знайомий і незвичайний образ: клаптик голубих шпалерів і запилена карафка на мойому столику. А в сумежнім покою — я їх не бачу — наче б то моя жінка й син. Але тепер на столику світила ся лампа в зеленому абажуром, отже був вечір або ніч. Образ стояв нерухомо, і я довго й дуже спокійно, дуже пильно роздивляв ся, як грає світло в кристалі карафки, роздивляв ся шпалери й думав, чому не спить син: вже ніч і йому час спати. Потому я знову розглядав шпалери, всі отсі закрутки, сріблясті квітки, якісь братки й сурми — я ніколи не гадав, що так добре знаю свою кімнату. Іноді я розплющував очі й бачив небо з якимиись красними огняними смугами, і знову заплющував їх, і знову розглядав шпалери, блискучу карафку й думав, чому не спить мій син: уже ніч і йому час спати. Раз недалеко від мене тріснула граната, колихнувши чимсь мої ноги, й хтось крикнув голосно, голосніш самого вибуху і я подумав: „Когось убито“, але не підняв ся й не відвів очей від блакитних шпалерів і карафки.

Потому я встав, ходив, приказував, дивив ся на обличчя, прицілював ся, а сам усе думав: чому не спить син? Раз запитав я про се в конюха; він довго й докладно об'ясняв мені щось і ми оба хитали головами. І він сьміяв ся й ліва брова його сіпалась, і око хитро підморгувало на когось із заду. А з заду видно було тільки підощви чийхсь ніг і більше нічого.

Тоді було вже видно, і нараз — закапав дощ. Дощ — такий як і в нас, найзвичайніші крапельки води. Він пішов так несподівано, так не до речі, і ми всі так злякалися, що змокнемо, що покидали гармати, перестали стріляти й почали ховатися куди попало. Конюх, із яким ми що-йно говорили, поліз під лафет і скупився там, хоч його там що хвилі могли задавити; товстий фаєрверкер почав навіщось роздягати вбитого, а я кидався по батерії, шукав чогось, плаща чи парасольки. І відразу, в цілій величезній царині, де капнув дощ із навислої хмари, запанувала незвичайна тиша. Верескнула спізнена шрапнель, і стало тихо — так тихо, що було чути, як сопе старий фаєрверкер і стукають по каміню й по гарматах краплі дощу. І сей тихий і частий стук, що нагадував осінь, і запах змоченої землі, і ся тиша немов би розірвали на хвилину кривавий і дикий кошмар, і коли я глянув на мокру, блискучу від води гармату, вона несподівано й дивним робом нагадала мені щось миле, тихе, моє дитинство, чи моє перше кохання. Але далеко дуже голосно прогрімів перший вистріл, і зникло зачарованне хвилевої тиші; так саме нагло, як ховалися, люди почали вилазити зі своїх схованок; на когось закричав товстий фаєрверкер; гукнула гармата, за нею друга, третя — і знову кривавий, безперервний туман обгорнув змучений мозок. І ніхто не завважив, коли перестав дощ; пригадую тільки, що в убитого фаєрверкера з його товстого, набряклого обличчя котилася вода, — мабуть дощ ішов досить довго...

...Передо мною стояв молоденький охотник і мельдував, держучи руку „під козирьок“, що генерал прохає нас утриматися тільки дві години, а там надійде підмога. Я думав про те, чому не спить мій син, і відказав, що можу втриматися скільки вгодно. Але тут мене зацікавило його обличчя, мабуть своєю незвичайно вражаючою блідістю. Я не бачив нічого білішого над се обличчя: навіть у мерців було більше барвисте обличчя, ніж се молоденьке, безвусе. Мабуть дорогою до нас він дуже перелякався і не міг заспокоїтись, і руку біля козирька держав для того, щоб сим звичайним і простим рухом відігнати божевільний страх.

— Ви боїтесь? — спитав я, торкаючи його за лікоть. Але лікоть був мов деревляний, а сам він тихенько всьміхався й мовчав. Певніш сїпались усьмішкою самі уста його, а в очах була сама молодість і страх — і більш нічого.

— Ви боїтесь? — спитав я знову лагідно.

Губи його сіпались силкуючи ся вимовити слово, і в тій хвилі стало ся щось незрозуміле, страшенне, дивовижне. В праву щоку мені війнуло теплим вітром, сильно хитнуло мене — й тільки, а перед моїми очима на місці блілого обличчя було щось коротке, тупе, червоне, і звідтіль біла кров, мов із відіткнутої пляшки, як їх малюєть ся на поганеньких вивісках. І в сьому короткому, червоному, текучому ще не зникла якась усмішка, беззубий сьміх — червоний сьміх.

Я пізнав його, сей червоний сьміх. Я шукав і знайшов його, сей червоний сьміх. Тепер я зрозумів, що було в усіх отих понівечених, пошматованих, чудних тілах. Се був червоний сьміх. Він у небі, він у сонці, й незабаром розіллеть ся по всій землі, сей червоний сьміх.

А вони виразно й спокійно мов сновиди...

Третій уривок.

...Божевіле й жах.

Розповідають, що в нашому й ворожому війську стало багато божевільних. У нас уже утворено чотири психіатричні відділи шпиталю. Коли я був у штабі, ад'ютант показував мені...

Четвертий уривок.

...обвивали ся мов гади. Він бачив, як дріт обрубаний з одного краю різнув повітре й обвив трьох жовнірів. Кінчики рвали мундури, впивали ся в тіло й жовніри з криком, сказано крутились, і два тягли за собою третього, котрий уже був мертвий. Потім віставсь живий тільки один, і він відтручував від себе двох мерців, а ті тяглись, крутились, перекидались один через одного й через нього — і нараз усі зробили ся нерухомі.

Він говорив, що біля самої сієї загороди згнуло не менше двох тисяч людей. Поки вони рубали дріт і плутались у його гадючих звоях, їх обсилав ненастанний дощ куль і картачів. Він запевняє, що було дуже страшно і, що ся атака була б скінчила ся панічною втечею, як би тільки знали, в якому напрямі тікати. Але десять чи одинацять безперевивних рядів дроту й боротьба в ним, цілий лабірінт вовчих ям із настромляними на дні палями так закрутили голови, що ніяким робом не можна було розібрати напрямю.

Одні мов сліпі обривали ся в глибокі звужені к низу ями й виснули животами на гострих палях, сіпаючись і танцюючи мов іграшкові паяци; їх придавлювали нові тіла, й незабаром уся яма по самі береги наповняла ся ворухливою купою закрівавлених, живих і мертвих тіл. Звідусіль знизу простягали ся руки, й пальці на них судорожно корчили ся хапаючи все, і хто попадав в отсю пастку, не міг уже викараскати ся назад: сотки пальців, міцних і сліпих мов кліщі, стискали ноги, чіпляли ся за одєжу, валили чоловіка на себе, впивали ся в очи й давили. Багато людий мов п'яні бігли просто на дріт, звисали на ньому і починали кричати, поки куля не dokonувала їх.

Взагалі всі видались йому подібними до п'яних: декотрі страшенно лаялись; иньші реготались, коли дріт хапав їх за руку або за ногу, й тут же вмирали. Він і сам, хоч зранку нічого не їв і не пив, почував себе дуже дивно: голова крутила ся і страх часом переміняв ся на захоплення — захоплення страху. Коли хтось поруч із ним заспівав, він підхопив пісню, й незабаром заспівав цілий дуже дружний хор. Він не памятає, що співали, але щось веселе, танечне. Так, вони співали — і все довкола було червоне від крові. Само небо здавало ся червоним і можна було подумати, що на сьвітї скоїлась якась катастрофа, якась дивна переміна: зникли барви, зелена, голуба й иньші звичайні й тихі барви, а сонце запалало червоним бенгальським огнем.

— Червоний сьміх, — сказав я.

Але він не зрозумів.

— Так, і реготались. Я вже казав тобі. Мов п'яні. Можливо, що й танцювали, було щось... Бодай рухи отих трьох подавали на танець.

Він ясно пригадує собі: коли його ранено в груди наскрізь і він упав, то якийсь час, поки не зомлів, він дригав ногами, немов підтанцьовував комусь. І тепер він згадує про сю атаку з дивним чутєм: почасти зі страхом, почасти немов би з бажанєм іще раз відчути те саме.

— І знову кулю в груди? — спитав я.

— Ну от: не що разу ж куля. А добре б, товаришу, дістати медалю за відвагу.

Він лежав на спині, жовтий, гостроносий, з визначними вилицями й позападаними очима — лежав подібний до мерця й мріяв про медалю. В нього вже починав ся гнійник, була сильна го-

рячка і за три дні його мусять укинути в яму до мерців, а він лежав, шрійливо всьміхався й говорив про медалю.

— А матери зателеграфували? — спитав я.

Він перелякано, але суворо й злісно глянув на мене і не відповів нічого. І я замовк, і стало чути, як стогнуть ранені. Але коли я встав, щоб іти, він стиснув мені руку своєю гарячою, але все ще сильною рукою й змішано й сумовито впився в мене по-западаними, блискучими очима.

— Та що ж се таке? Га? Що се таке? — злякано й настирно питав він сіпаючи мене за руку.

— Що?

— Та взагалі... усе отсе? Адже вона чекає мене? Не можу ж я. Вітчизна — хіба ж їй втовкуєш, що таке вітчизна.

— Червоний сьміх — відказав я.

— Ах, ти все жартуєш, а я говорю поважно. Треба доконче вияснити — а хіба ж їй виясниш? Коли б ти знав, що вона пише! І ти знаєш — у неї голова — посивіла. А ти, — він цікаво подивився на мою голову, ткнув пальцем і несподівано засьміявшися сказав:

— А ти полисів. Ти завважав?

— Тут немає зеркала.

— Тут багато сивих і лисих! Послухай, дай мені зеркало. Дай! Я чую, як з голови лізе біле волосє. Дай зеркало!

Він починав маячити, плакав і кричав, і я пішов із шпиталю.

Того вечера ми спорядили собі бенкет — сумний і дивний бенкет, у якому разом із гістьми брали участь і тіні небіщиків. Ми ухвалили зібратися в вечері й напитися чаю як дома, як на пікніку. Ми дістали самовар і дістали навіть цитрину й склянки й посідали під деревом — як дома, як на пікніку. По одному, по два, по три збиралися товариші й підходили шумно, розмовляючи, жартуючи, повні веселого сподівання — але швидко замовкали, пильнуючи не дивитися один на одного, бо щось страшне було в сьому зібранню зісталих при життю людей. Обірвані, брудні, чухаючися мов у найзліщій корості, зарослі волосєм, худі й виснажені, втративши знайомий і звичайний вигляд, ми немов тільки тепер за самоваром побачили один одного — побачили й перелякалися. Я шукав у сій юрбі збентежених людей знайомих облич — і не знаходив. Сі люди, неспокійні, сквапливі,

з рухами подібними до штовхання, котрі здригалися при кожному стуку, все шукали чогось позад себе, старалися надміром рухів виповнити ту загадкову порожнечу, в яку їм страшно було зазирнути — були нові, чужі люди, яких я не знав. І голоси звучали інакше, уривано, на силу вимовляючи слова й легко з найдрібнішого приводу змінюючи ся на крик або безглуздий, нестриманий сьміх. І все було чуже. Дерево було чуже, й соняшний захід чужий, і вода чужа з особливим запахом і смаком — неначе б то ми разом із умершими покинули землю й перейшли в якийсь иньший сьвіт — сьвіт таємничих явищ і лиховісних, хмурих тіней. Захід був жовтий, зимний; над нами висіли важкі, чорні, нічим неосьвічені, нерухомі хмари й земля під нами була чорна й наші обличчя при сьому лиховісному сьвітлі були жовті, мов у мерців. Усі ми дивилися на самовар, а він погас, на боках його відбила ся жовтість і заграва заходу, й він теж став чужий, мертвий і неврозумільний.

— Де ми? — запитав хтось, і в голосі його була тривога й страх. Хтось зітхнув. Хтось судорожно хруснув пальцями, хтось засьміяв ся, хтось схопив ся й почав швидко ходити довкола стола. Тепер часто можна було здібати таких людей; вони швидко ходили, майже бігали, часом дивно мовчазливі, часом щось дивно буркочучи.

— На війні — вимовив той, що сьміяв ся, й знову зареготав ся глухим, довгим реготом і ніби давив ся чимось.

— Чого він регоче? — обурив ся хтось. — Послухайте, перестаньте!

Той ще раз подавив ся, хихикнув і слухняно замовк. Темніло, хмара налягала на землю й ми ледве бачили жовті привидові обличчя один одного. Хтось запитав:

— А де ж Ботик?

„Ботик“, так звали ми одного товариша, маленького офіцера в великих, непромокаючих чоботях.

— Він що йно був тут. Ботику, де ви?

— Ботику, не ховайтесь! Ми чуємо, як пахне вашими чобітьми.

Всі засьміялись, і перериваючи сьміх, із темряви прозвучав грубий, обурений голос:

— Перестаньте! Як вам не сором? Ботика вбито сьогодні в ранці на рекогноскованю.

— Він щойно був тут. Се помилка.

— Вам се здало ся. Ей, хто коло самовару, швидче вріжте мені цитрини.

— І мені! Й мені!

— Вже нема цитрини.

— Що ж се таке, панове — сумовито, майже з плачем сказав тихий і ображений голос. — А я тільки за-для цитрини й прийшов.

Той знову зареготав ся, глухо й довго, і ніхто не спиняв його. Але він швидко замовк. Хихикнув іще раз — і замовк. Хтось сказав:

— Завтра штурм.

І кілька голосів роздратовано крикнуло:

— Лишіть! Який там штурм!

— Ви ж самі знаєте...

— Лишіть. Чи не можна ж говорити про щось иньше? Що се таке справді!

Захід погас. Хмара піднялась, і немов стало сьвітліїше, й обличя стали знайомі, й той, хто крутивсь довкола нас, заспокоїв ся й сів.

— Як то тепер дома? — непевно спитав він і в голосі його чути було якусь винувату усьмішку.

І знову стало страшно й незрозуміло й чуже все — до жаху, майже до нестями. І ми всі враз заговорили, закричали, заметушились, соваючи склянки, торкаючи один одного за плечі, за руки, за коліна — й нараз замовкли, підлягаючи чомусь незрозумілому.

— Дома? — закричав хтось із темряви. Голос його був захриплий від хвилювання, від переляку, від злости, й тремтів. І декотрі слова в нього не виходили, неначе він відівчив ся говорити їх. — Дома? Яке дома, хіба є десь дома? Не перебивайте мені, а то я почну стріляти. Дома я що дня брав купіль — розумієте, купіль із водою — з водою наливою ущерть. А тепер я не щодня вмиваюсь, і на голові в мене струпи, на голові в мене струпи, якісь парші, й усе тіло свербить, і по тілу повзають, повзають — Я божеволію від бруду, а ви говорите — дома! Я як та товариша, я гордю собою, я не пізнаю себе і смерть зовсім не така страшна. Ви мені мозок шарпаєте вашими шрапнелями, мозок! Куди б ви стреляли, мені все влучає в мозок... Ви говорите — дома. Яке дома? Вулиця, вікна, люди, а я не пішов би тепер на вулицю —

мені страшно. Ви принесли самовар, а мені на нього сором було дивити ся. На самовар.

Той знову засьміяв ся. Хтось крикнув :

- Се чорт знав що таке. Я піду до дому.
- До дому?
- Ви не розумієте, що таке обовязок!...
- До дому? Слухайте: він хоче до дому!

Підняв ся загальний регіт і жахливий крик і знову всі замовкли, підлягаючи незрозумілому. І тут не сам я, а всі, скільки нас було, почули се. Воно йшло на нас із сих темних, загадкових і чужих піль; воно підіймало ся з глухих, чорних щілин, де ще може вмирають забуті й затеряні серед каменя, воно лило ся в сього чужого, невиданого неба. Мовчки, мліючи від жаху стояли ми довкола погаслого самовара, а з неба на нас пильно й мовчки дивила ся величезна й безформна тїнь, що піднялась над цілим сьвітом. Нараз зовсім близько коло нас заграла музика, мабуть у полковника, й шалено-веселі, голосні звуки немов спалахнули серед ночі й тиші. З шаленою веселістю й визовом грала вона, спішна, нестрійна, занадто голосна, занадто весела, й знати було, що й ті, що грають, і ті, що слухають, бачуть так само як і ми сю величезну, безформну тїнь, що підняла ся над сьвітом.

А той в оркестрі, що грав на сурмі, вже носив очевидно в собі, в своєму мізку, в своїх вухах сю величезну, мовчазливу тїнь. Уриваний і ламаний звук кидав ся й стрибав, і біг кудись у бік від иньших, самітний, тремтячий від жаху, божевільний. І решта звуків неначе озиралась на нього: так незручно, спотикаючись, падаючи й підіймаючись бігли вони розірваною юрбою, занадто голосні, занадто веселі, занадто близькі до чорних щілин, де ще може вмирали забуті й загублені серед каменя — люди.

І довго стояли ми довкола погаслого самовара і мовчали.

Пятий уривок.

...я вже спав, коли лікар розбудив мене, потихеньку штовхаючи. Я скрикнув прокидаючись і схоплюючись, як скрикували ми всі, коли нас буджено, й кинув ся до виходу з шатра. Але лікар міцно тримав мене за руку й перепрошував:

— Я вас перелякав, вибачте мені. Я знаю, що ви хочете спати...

— П'ять дів... — промишрив я засипаючи, й заснув і спав, здалось мені, довго, коли лікар знову почав говорити, помаленьку штовхаючи мене в боки й у ноги.

— Але ж мені дуже треба. Голубе мій, будь ласка, так треба. Мені все здасть ся... Я не можу. Мені все здасть ся, що там іще зістали ранені...

— Які ранені? Адже ви весь день возили їх. Дайте мені спокій. Се не чесно, я п'ять дів не спав!

— Голубе мій, не гнівайтесь — буркотав лікар незручно надіваючи мені шапку. — Всі сплять, не можна добудити ся. Я дістав паровіз і сім возів, але нам треба людей. Я ж сам розумію... Голубе мій, благаю вас. Усі сплять, усі відмовляють ся. Я сам боюсь заснути. Не пригадую собі, коли я спав. Здасть ся, в мене починають ся галюцінації. Голубе мій, спустіть ніжки, ну, одну ніжку, ну так, так...

Доктор був блідий і хитав ся, і знати було, що коли він тільки приляже — він засне на кілька дів під ряд. І в мене підгнали ся ноги, і я певний, що я заснув, поки ми йшли, — так нагло й несподівано, не знать звідкіль, виріс перед нами ряд чорних сілюетів — паровіз і вагони. Біля них поволи й мовчки блукали якісь люди, ледви видимі в п'яті. Нї на паровозі, нї в вагонах не було жадного ліхтаря, тільки від закритого піддувала на колію лягало червонувате, неясне сьвітло.

— Що се? — спитав я відступаючи.

— Адже ж ми їдемо. Ви забули? Їдемо — буркотав лікар. Ніч була зимна й він тремтів від зимна, і я дивлючись на нього відчував у цілому тілі таку саму гостру, лоскітливую дрож.

— Чорт вас знає! — закричав я голосно. — Не могли ви взяти когось иньшого...

— Тихо, на Бога, тихо! — Лікар ухопив мене за руку.

Хтось із темряви сказав:

— Тепер вистріль із усіх гармат, то ніхто не поворухнеть ся. Вони теж сплять. Можна підійти й усіх сонних повязати. Я зараз пройшов проз вартового. Він подивив ся на мене й нічого не сказав, не поворухнув ся. Теж певне спить. І як він тільки не впаде.

Той, що говорив, позіхнув і одежа його зашелестіла: видимо, він потягав ся. Я ліг грудьми на край воза, щоб улізти в нього — і сон відразу обхопив мене. Хтось підняв мене з залу й положив,

а я чомусь відштовхував його ногами й знову заснув, і немов у сні чув уривки розмови.

— На сім'ї верстві.

— А ліхтарі забули?

— Ні, він не піде.

— Сюди давай. Подайсь трохи на зад. Отак.

Вони сіпались на місці, щось стукало. І ступнево від усіх цих звуків і тому, що я лїг вигідно й спокійно, сон почав покидати мене. А лікар заснув, і коли я узяв його за руку, вона була мов у мерця, вяла й важка. Поїзд уже їхав, помалу й обережно, трохи здригаючись і немов намагаючись шлях. Студент-санітар засвітив свічку в ліхтарні, освітив стіни й чорну діру дверей, і сказав сердито.

— Якого чорта! Дуже ми їм потрібні. А його розбудіть, поки він не розіспався. Тоді нічого не вдієш, я по собі знаю.

Ми розбудили лікаря й він сїв здивовано поводячи очима. Хотів знову завалити ся, та ми не дали.

— Добре б зараз горілки ковтнути, — казав студент.

Ми випили по ликови коняку й сон пройшов цілком. Великий, чорний чотирикутник дверей став рожевити, почервонів; десь за могилами показала ся величезна, мовчазна калюжа, неначе серед ночі сходило сонце.

— Се далеко, верстов за двацять.

— Мені зимно, — сказав лікар лягнувши зубами.

Студент визирнув за двері й кивнув мені рукою. Я подивився: в ріжних місцях виднокругу стояла така сама нерухома луна: неначе десятки сонць зіходили разом. І вже не було так темно. Далекі могили густо чорніли, виразно вирізуючи ламану, хвилясту лінію, а близько все було залите червоним, тихим світлом, мовчазливим і нерухомим. Я глянув на студента: лице його було помальоване тим самим дивоглядним червоним коліром крові, переміненої на повітрі й світло.

— Багато ранених? — запитав я.

Він махнув рукою.

— Багато божевільних. Більше ніж ранених.

— Справжніх?

— А то ж яких!

Він дивився на мене і в його очах було те саме нерухоме, дике, повне холодного жаху, як і в того вояка, що вмер від соняшного удару.

— Перестаньте, — сказав я відвертаючи ся.

— Лікар теж божевільний. Ви подивіть ся на нього.

Лікар не чув. Він сидів підібгавши під себе ноги, як сидять Турки, і хитав ся й беззвучно рушав губами й кінцями пальців. І в погляді його було те саме нерухоме, остовпіле, тупо вражене.

— Мені холодно, — сказав він і всміхнувся.

— Ну вас усіх до чорта! — закричав я відходячи в кут вагона. — Навіщо ви мене покликали?

Ніхто не відповів. Студент дивився на мовчазливу, все зростаючу луку. Постилиця його з кучерявим волоссям була молода; коли я дивився на нього, мені чомусь увиждала ся делікатна жіноча рука, що ворушила се волосся. І сей образ був такий неприємний, що я почав ненавидіти студента й не міг дивити ся на нього без відрази.

— Вам скільки літ? — запитав я, але він не повернув ся й не відповів.

Лікар хитав ся.

— Мені холодно.

— Коли подумаю, — сказав студент не повертаючи ся, — коли подумаю, що є десь вулиці, будинки, університет...

Він увірвав, немов би сказав усе, і замовк. Потяг майже раптово спинив ся, так що я вдарив ся об стіну. Почули ся голоси. Ми вискочили.

Перед самісеньким паровозом на шинах лежало щось, невеличка купка, з якої стреміла нога.

— Ранений?

— Ні, вбитий. Голова відірвана. Тільки як собі хочете, а я засьвічу передню ліхтарню. А то ще задавиш.

Купку з стремлячою ногою зкинено на бік; нога на хвилину задрала ся в гору, немов би покійник хотів бігти по повітрю, і все зникло в чорній канаві. Ліхтарня засьвітила ся і паровіз відразу почорнів.

— Послухайте! — з тихим жахом прошептав хтось.

Як не чули ми того раніш? Звідусіль — місця не можна було напевне зазначити — доходив рівний, шкрябатий стогін, дивно спокійний у своїй широкості й навіть немов байдужний. Ми чули

багацько криків і стогону, але се не подавало ні до чого, що ми чули. На неяснім, червонуватім тлі око не могло розгледіти нічого, тому й здавало ся, що се стогне сама земля або небо осяяне несходячим сонцем.

— Пята верства — сказав машиніст.

— Се звідтіль — показав лікар рукою вперед. Студент здригнув ся й звільна обернув ся до нас.

— Що ж се таке? Та ж слухати се неможливо!

— Рушаймо!

Ми пішли пішки перед паровозом. Від нас на шини лягала суцільна довга тїнь, не чорна, але ясно-червонувата від того тихого, нерухомого сьвітла, що мовчазливо стояло в різних краях чорного неба. І з кожним нашим кроком лиховісно зростав сьї дикий, нечуваний стогін, що не мав видимого жерела, немов би стогнало червоне повітря, немов би стогнали земля й небо. Своєю безпереривністю й дивною байдужністю він часом нагадував цьвірінканє коників на лузі — одноманітне, палке цьвірінканє в лїтку на лузі. І що раз частіш і частіш стали попадати ся трупи. Ми нашвидку оглядали їх і скидали з шин — сї байдужні, спокійні, задубілі трупи, що на тїм місці, де лежали, лишали темні, масні плями крови, яку віссала земля; ми зразу лічили їх, а потому збились і покинули. Багато було їх — занадто багато за-для сїєї лиховісної ночі, що подихала холодом і стогнала кожною частиною своєї істоти.

— Та що ж се таке! — кричав лікар і сварив ся комусь кулаком. — Ви — слухайте...

Ми підїздили до шестої верстви, і стогнання робило ся все виразнійше, різче; вже почували ся перекривлені роти, які видавали сї голоси. Ми тремтячи вдивляли ся в рожеву імлу, непевну в своїому дивовижному сьвітлі, коли ось майже обік нас, біля залїзниці в низу хтось голосно застогнав призивним, плачучим стогоном. Ми зараз відшукали сього раненого, в якого на лицї були самі очі, — такими великими здались вони нам, коли на його лице впало сьвітло лїхтарні. Він перестав стогнати і тільки дивив ся по черзі на кожного з нас і на наші лїхтарні і в очах його відбивала ся шалена радість тому, що він бачить людей — і шалена боязнь, що ось вони зараз зникнуть мов привид. Може не раз уже марились йому люди з лїхтарнями, що схиляли ся до нього й зникали в кривавому, неясному кошмарі.

Ми пішли далі й майже відразу наткнули ся на двох ранених: один лежав на шинах, другий стогнав у рівчаку. Коли ми підіймали їх, лікар трусячись від злості сказав мені:

— Ну що?

І відвернув ся. За кілька кроків ми стріли легко раненого, що йшов сам, піддержуючи одну руку другою. Він ішов звисивши голову, просто на нас, і наче не помітив, коли ми розступили ся даючи йому дорогу. Здасть ся, він не бачив нас. Біля паровоза він на хвилину спинив ся, обійшов його й пішов здовж вагонів.

— Ти б сів! — гукнув лікар, але він не відповів.

Се були перші, що вжахнули нас. А далі вони стали трапляти ся все частіш на шинах і біля них і ціле поле, залите нерухомою червоною луною пожеж, заворушило ся неначе живе, заняло ся голосними криками, зойками, проклинами й стогоном. Сі темні купки ворушились і повзали, мов сонні раки випущені з коша, розкращені, дивні, навряд чи подібні до людей із своїми уриваними, непевними рухами й тяжкою нерухомістю. Одні були німі й слухняні, иньші стогнали, вили, лаялись і ненавиділи нас, своїх поратівників, так пристрасно, неначе б то ми утворили й сю криваву, байдужну ніч і самотність їх серед нітьми трущів і сі страшні рани. Вже не ставало місця в вагонах і вся наша одежа була мокра від крові, неначе б то ми довго стояли під кривавим дощем, а ранених усе несли й несли і все так само дико рушалось за-всерле поле.

Декотрі підповзали самі, декотрі підходили, хитаючись і падаючи. Один вояк майже підбіг до нас. У нього було розшарпане обличчя й лишило ся тільки одно око, що горіло дико й страшно, і він був майже голий, мов із лазні. Штовхнувши мене він нагледів лікаря і швидко вхопив його лівою рукою за груди.

— Я тобі по пиці дам! — крикнув він і струсюючи лікаря, дико й їдко додав цинічну лайку. — Я тобі по пиці дам! Волоцюго!

Лікар вирвав ся й наступаючи на вояка, задихаючи ся крикнув:

— Я тебе під суд віддам, негіднику! В карцер! Ти мені не даєш робити! Негіднику! скотино!

Їх розтягли, але ще довго вояк вигукував: — Волоцюго! По пиці дам!

Я вже майже цілком знесилив ся і відійшов на бік, щоб покурити та спочити. Від присохлої крові руки були мов у чорних рукавичках і на силу згинали ся пальці, губили сїрники й цигарки. І коли я закурив, тютюновий дим здав ся мені таким новим і дивним, смакував так цілком по новому, як ніколи не смакував ані раніш, ані пізніш. Тут підійшов до мене студент — санітар, той що їхав сюди, — але мені здало ся, що я бачив ся з ним перед кількома роками, і я ніяк не міг пригадати собі, де саме. Ступав він твердо, немов маширував, і дивив ся крізь мене кудись далі й вище.

— А вони сплять, — промовив він на позір цілком спокійно. Я образив ся, неначе сей докір тикав ся мене.

— Ви забуваєте, що вони десять день били ся, як льви.

— А вони сплять, — сказав він іще раз дивлячи ся крізь мене й вище. Потім нахилив ся до мене й грозячи пальцем усе так само сухо й спокійно казав далі:

— Я вам скажу, я вам скажу.

— Що?

Він усе нижче схиляв ся до мене, значучо грозив пальцем і повтаряв мов би закінчену думку:

— Я вам скажу, я вам скажу. Перекажіть їм.

І все так само строго дивлячись на мене й ще раз погрозивши пальцем він виняв револьвер і вистрілив собі у висок. І се ані трошки не здивувало й не злякало мене. Переложивши цигарку в ліву руку я поторкав пальцем рану й пішов до возів.

— А студент застрілив ся. Здаєть ся, ще живий, — сказав я лікарєви. Той ухонив ся за голову і застогнав.

— А, чорт його!... Та-ж у нас місця не має. Он отой — он... теж зараз застрілить ся. І даю вам чесне слово, — він закричав голосно й з погрозою: — і я теж! Так! І прошу вас — звольте йти пішки. Місця немає. Можете скажити ся, коли хочете!

І все кричучи він відвернув ся, а я підійшов до того, що мав зараз застрілити ся. Се був санітар, здаєть ся, теж студент. Він стояв притуливши ся чолом до стїни вагона й плечі його здригали ся від ридань.

— Годї бо, — сказав я торкнувши його за плече.

Але він не повернув ся, не відповів і плакав. І потилиця в нього була молода, як у того, і такаж страшна, й стояв він бев-

глуздо похитуючи ся, як п'яний, що блює; і шия в нього була в крові, — певно він хапав ся за неї руками.

— Ну, — сказав я нетерпляче.

Він відхитнув ся від вагона й понуривши голову, зігнувши ся як старий, пішов десь у темряву геть від усіх нас. Не знаю чого, й я пішов слідом за ним, і ми довго йшли, все кудись у бік, геть від вагонів. Здаєть ся, він плакав; а мені стало нудно й самому схотіло ся плакати.

— Стійте! — крикнув я зупиняючи ся.

Але він ішов, на силу пересуваючи ноги, зігнувши ся, подібний до старого, в своїм вузким плечима й шаркаючою ногою. І швидко він пропав у червонуватій імлі, що здавала ся світлом, але нічого не освічувала. А я лишив ся сам.

Ліворуч, уже далеко від мене, проплив ряд неясних огнів — се пройшов потяг. Я був сам серед мерців і вмираючих. Скільки їх іще восталось? Біля мене все було нерухоме й мертве, а далі ціле поле ворухило ся мов живе — чи то може мені так здавало ся тому, що я був сам. Але стогін не втихав. Він стелив ся по землі — тонкий, безнадійний, подібний до диточого плачу або до скавучання тисячі покинутих, замерзаючих песенят. Як гостра, безконечна крижана голка впивав ся він у мозок і поволи рушав ся вперед і назад — вперед і назад...

Шестий уривок.

...се були наші. Серед тої дивної заплутанини рухів, що останній місяць переслідувала обидва війська, наше й вороже, ламаючи всі прикази й пляни, ми були певні, що на нас насуваєть ся ворог, а власне четвертий його корпус. І вже все було готове до атаки, коли хтось із нас у бінокль ясно побачив наші мундури, а за десять хвилин догадка стала спокійним і щасливим переконаєм: се були наші. І вони, видно, пізнали нас: вони наближали ся до нас цілком спокійно і в сьому спокійному рухові відчувала ся така сама як і в нас щаслива усмішка несподіваної стрічі.

І коли вони почали стріляти, ми якийсь час не могли зрозуміти, що се значить, і ще всміхали ся під цілим градом шрапнелів і куль, що обсіпали нас і відразу виривали з рядів сотки людей. Хтось крикнув про помилку, і — я твердо пригадую се — ми всі побачили, що се ворог і що форма ся — його, а не наша й нечайно відповіли вогнем. Хвилини мабуть за п'ятнацять після

початку цього дивного бою мені відірвало обидві ноги і я опам'я-
тав ся вже в шпиталі, після ампутації.

Я спитав, чим скінчив ся бій, але мені відповіли ухиляючись,
заспокоюючи, з чого я зрозумів, що нас розбито; а потому мене,
безногого, обхопила радість, що тепер мене відішлють до дому й
я все таки живий — живий на довго, на завше. І тільки за тиж-
день я довідав ся про деякі подробиці, що знову викликали
в мене сумніви й новий, ще не відчуваний страх.

Так, зласть ся, се були наші, й нашою гранатою, пущеною
з нашої гармати нашим вояком відірвало мені ноги. І ніхто не міг
обяснити, як се стало ся. Щось таке стало ся, щось засліпило очи,
й два полки того самого війська, стоячи на верству один від одного,
цілу годину обоюдно нищили себе, цілком певні, що мають діло
з ворогом. І згадувано про сей випадок нерадо, півсловами, і —
дивніше за все — почувало ся, що багато розмовників і доси не
свідомі помилки. Або радше, вони признають її, але гадають, що
вона стала ся пізніш, а з разу вони мали й справді діло з воро-
гом, який під загальний заколот десь зник, підставивши нас під
наші ж картачі. Декотрі отверто говорили про се докладно і, як
їм здавало ся, правдоподібно й ясно, пояснюючи сю справу. Я сам
не можу цілком напевне сказати, як почало ся се дивне непорозу-
м'я, бо-ж я однаково ясно бачив із початку наші червоні уніформи,
а потім їхні жовто-гарячі. І якось дуже швидко всі забули про сей
випадок, так забули, що говорили про нього як про справжню
битву і в такому зміслі було написано багато цілком щирих допи-
сів; я їх читав уже дома. Відношене до нас, ранених у сій битві,
було з початку трохи дивне, — нас неначе менче жалували, ніж
інших ранених, але швидко й се вирівняло ся. І тільки нові ви-
падки, подібні до згаданого, й те, що в ворожій війську два від-
діли майже до ноги вибили один одного, дійшовши в ночі до бою
муж против мужа, дають мені право гадати, що тут була помилка.

Наш лікар, той, що зробив ампутацію, кістлявий дід, прово-
нялий йодоформом, тютюновим димом і карболкою, котрий завше
чомусь усміхав ся крізь свої жовто-сиві рідкі вуси, сказав мені
прижмуївши очи :

- Щасте ваше, що їдете до дому. Тут щось не так.
- Що таке ?
- Та так. Щось та не те. За нашого часу було простіш.

Він брав участь в останній європейській війні, що була майже перед чвертю віка, і часто з приємністю згадував її. А собі не розумів і, як я завважив, бояв ся.

— Так, щось не те, — зітхнув він і нахмурив ся, сховавши ся в хмарі тютюнового диму. — Я сам поїхав би звідсіль, як би можна було.

І нахиливши ся до мене прошептав крізь свої жовті закопчені вуси:

— Незабаром настане така хвилина, коли вже ніхто звідсіль не поїде. Еге-ж, ніхто, — і в близьких до мене старих очах його я побачив те саме нерухоме, туповражене. І щось жахливе, нестерпуче, подібне до того, як коли-б завалила ся тисяча будинків, промайнуло в моїй голові і холодіючи від жаху я сказав:

— Червоний сьміх.

І він був перший, що зрозумів мене. Він спішно захитав головою й potwierдив:

— Еге ж. Червоний сьміх.

Сівши зовсім близько мене й озираючи ся на всі боки, він почав шептати, часто, як звичайно старі люди, рушаючи гострою сивенькою борідкою.

— Ви швидко поїдете геть, і вам я скажу. Ви бачили коли будь бійку в лічниці для божевільних? Ні? А я бачив. І вони били ся, мов здорові. Розумієте: як здорові. — Він кілька разів значучо повторив сю фразу.

— То що-ж? — так само пошепки й злякано считав я.

— Нічого. Так як здорові.

— Червоний сьміх, — сказав я.

— Їх розлито водою.

Я згадав дощ, що так налякав нас, і розсердив ся.

— Ви збожеволіли, пане лікарю!

— Не більше, ніж ви. В кожному разі, не більше.

Він обхопив руками гострі, старі коліна й захихикав; і позираючи на мене через плече, заховаючи ще на сухих устах відгуки сього несподіваного і тяжкого сьміху, він кілька разів лукаво підморгнув мені так, наче тільки ми з ним у двох знали щось дуже сьмішне, чого не знає ніхто. Потім урочисто, як той професор магії, що показує фокуси, підняв високо руку, плавно опустив її й обережно двома пальцями торкнув ся того місця ковдри, де мали бути мої ноги, коли-б їх не відрізано.

— А се ви розумієте? — таємничо спитав він.

Потому так само урочисто й значучо обвів рукою ряди ліжок, на яких лежали ранені, й знову спитав :

— А се ви можете пояснити?

— Ранені, — сказав я. — Ранені.

— Ранені, — мов луна сказав він. — Ранені. Без ніг, без рук, із розірваними животами, роздавленими грудьми, вирваними очима. Ви се розумієте? Дуже радий. Отже ви зрозумієте й се.

Зі зручністю, несподіваною в його віці, він перекинув ся в низ і став на руки, махаючи в повітрі погами. Білий халат відгорнувся в низ, лице налило ся кровю, й уперто дивлячи ся на мене дивним переверненим поглядом він на силу кидав уривані слова :

— А се... Ви теж... розумієте?

— Перестаньте; — перелякано зашептав я. — А то я закричу.

Він перевернувся, став у натуральній поставі, сів знову біля мого ліжка й відсапуючи сказав навчаючи :

— І ніхто сього не розуміє.

— Вчора знову стріляли.

— І вчора стріляли й позавчора стріляли, — потакуючи кивнув він головою.

— Я хочу до дому! — з сумом сказав я. — Докторе, любий мій, я хочу до дому. Я не можу тут zostавати ся. Я перестаю вірити, що є „дома“, де так гарно.

Він думав про щось і не відповів, і я заплакав :

— Господи, в мене немає ніг. Я так любив їздити на велосипеді, ходити, бігати, а тепер у мене немає ніг. На правій нозі я колихав сина і він сьміяв ся, а тепер... Будьте ви прокляті! Чого я поїду? Мені тільки трицять літ... Будьте ви прокляті!

І я ридав, ридав, згадуючи про свої любі ноги, свої швидкі, сильні ноги. Хто відняв їх у мене, хто сьміє відняти їх!

— Слухайте, — сказав лікар, дивлячи ся в бік. — Учора я бачив, до нас прийшов божевільний вояк. З ворожого війська вояк. Він був роздягнений, майже голий, побитий, подряпаний і голодний мов звівр; він увесь заріс волосем, як заросли і ми всі, й подабав на дикуна, на первісного чоловіка, на малпу. Він вимахував руками, перекривляв ся, співав і кричав, і ліз бити ся. Його нагодували й вигнали назад у поле. Куди-ж їх дівати? День і ніч

мов ті обшарпані, лиховісні привиди блукають вони по могилах, сюди й туди і в усіх напрямках, без дороги, без мети, без притулку. Вимахують руками, регочуть, кричать і співають, і коли зустрінуться, то починають бійку, або не бачуть один одного й проходять повз себе.

Чим вони живлять ся? Мабуть нічим, а може трупами, разом із звірями, разом із сими гладкими, відгодованими здичілими псами, що цілі ночі гризуть ся на могилах і скавучать. У ночі як ті птахи розбуджені бурею, як ті метелики вродливі збирають ся вони на вогонь; і скоро розпалиш ватру, то за пів годни коло неї збереть ся з десяток крикливих, обірваних, диких постатей, подібних до скажених малп. У них стріляють деколи через помилку, деколи навмисне, роздратовані їхнім безглуздим, лякаючим криком.

— Я хочу до дому! — кричав я затикаючи вуха. І наче крізь бавовну глухо й невпинно довбали мій змучений мозок нові жасні слова.

— Їх багато. Вони сотками вмирають у проваллях і вовчих ямах, приготованих для здорових і розумних, на останках колючого дроту й палів; вони встрявають у правильні, розумні битви й бють ся як герої — завше на переді, завше безстрашні; але часто бють своїх. Вони мені подобають ся. Тепер я тільки що божеволію, й тому сиджу й розмовляю із вами, а коли розум цілком покине мене, я вийду в поле — вийду в поле і гукну — і гукну, і зберу довкола себе сих хоробрих, сих лицарів без страху і виповім війну цілому світу. Веселою юрбою, з музиками й співами вийдемо ми в городи й села, і куди проїдемо, там усе буде червоне, там усе крутити-меть ся й танцювати-ме мов огонь. Ті, хто не вмєр, прилучать ся до нас, і наше хоробре військо рости-ме як лавіна й очистить сей світ. Хто сказав, що не можна вбивати, палити й грабувати?...

Він уже кричав, сей божевільний лікар, і своїм криком немов розбудив приспаний біль тих, у кого були розшарпані груди й животи та вирвані очі й поодрубвані ноги. Широкий, гризкий, плачущий стогін наповнив палату і звідусіль повернули ся до нас бліді, жовті, виснажені обличчя, декотрі без очей, декотрі так шалено понівечені, що здавало ся — вони вийшли з самого пекла. І вони стогнали й слухали, а в відчинені двері обережно зазірала чорна, безформна тїнь, що підняла ся над усім світом, і божевільний дід кричав простягаючи руки:

— Хто сказав, що не можна вбивати, палити, плюндрувати? Ми вбивати-мем, і палити-мем, і плюндрувати-мем. Весела, безжурна ватага хоробрих, ми зруйнуємо все: їхні будинки, їхні університети й музеї; веселі хлопята, повні огняного сьміху, ми потанцюємо на руїнах. Вітчиною нашою я оголошу лічницю для божевільних; ворогами нашими й божевільними — всіх тих, що ще не збожеволіли, і коли великий, непереможний, радісний я запаную над сьвітом як єдиний його господар і пан, — який веселий сьміх залунає по сьвіту!

— Червоний сьміх! — крикнув я перебиваючи йому. — Рагуйте! Знов чую червоний сьміх!

— Други мої! — казав далі лікар звертаючи ся до стогнучих, понівечених тіній. — Други мої! В нас буде червоний місяць і червоне сонце й у звірів буде червона весела шерсть, і ми здеремо шкіру з тих, хто занадто білий, хто занадто білий... Ви не пробували пити кров? Вона трохи липка, вона трохи тепла, але вона червона, і в ній такий веселий, червоний сьміх!...

Семий уривок.

...се було безбожно, се було беззаконно. Цілий сьвіт поважає червоний хрест як сьвятощ, і вони бачили, що се йде потяг не з вояками, а з нешкідливими раненими, і вони повинні були перестерегти, сказати про заложену міну. Нещасні люди, вони вже марили про дім...

Осьмий уривок.

...довкола самовара, довкола справжнього самовара, з якого пара валила як із паровоза — навіть скло на лямпі затуманило ся, так сильно йшла пара. І філіжанки були ті самі; сині з окола й білі в середині, дуже гарні філіжанки, що нам даровано ще на весіллі. Жінчина сестра подарувала — вона дуже добра і гарна жінка.

— Невже усі цілі? — з недовірою спитав я мішаючи цукор у скляниці срібною, чистою ложечкою.

— Одну розбито, — сказала жінка байдужно: вона саме відкрутила чопик і звідтіль гарно й легко бігла гаряча вода.

Я засьміяв ся.

— Чого ти? — спитав брат.

— Так. Ну, відвезіть мене ще раз у кабінетик. Потрудіть ся для героя! Погуляли без мене, тепер годі! я вас підтягну, — і я, розумієть ся, жартом заспівав: „Ми храбро на врагов, на бой, друзья спешім“...

Вони зрозуміли жарт і теж усміхнули ся, тільки дружина не підвела лица: вона витирала філіжанки чистим вишитим рушником. У кабінеті я знову побачив: голубенькі шпалери, лампу з зеленим абажуром і столик, на якому стояла карафка з водою. І вона була трохи запилена.

— Налийте мені водиці звідсіль, — весело сказав я.

— Ти-ж що йно пив чай.

— Нічого, нічого, налийте. А ти, — сказав я жінці, — візьми, будь ласка, сінка й посидь у тому покою. Будь ласка.

І я розкошуючи пив поволеньки воду, а в сумежному покою сиділи жінка й син, і я не бачив їх.

— Так, добре. Тепер ідіть сюди. Але чому він так пізно не лягає спати?

— Він радіє, що ти повернув ся. Піди, любий, до тата.

Але дитина заплакала й сховала ся коло матусиних ніг.

— Чого він плаче? — не розуміючи спитав я й озирнув ся довкола. — Чого ви всі такі бліді й мовчите й ходите слідом за мною, мов тіни?

Брат голосно засьміяв ся й сказав:

— Ми не мовчимо.

І сестра додала:

— Ми цілий час говоримо.

— Я підумав, скажу, щоб давали вечеряти, — сказала мати і сквапно вийшла.

— Так, ви мовчите, — з несподіваною певністю повторив я. — Від самого ранку я не чую від вас слова, я тільки сам балакаю, сьміюсь, радію. Хиба-ж ви не раді мені? І чому ви так боїтесь дивити ся на мене? Хиба я так перемінив ся? Еге-ж, так перемінив ся. Я й зеркал не бачу. Ви їх сховали? Дайте сюди зеркало.

— Зараз принесу, — відказала жінка й довго не повертала ся, а зеркальце принесла покоївка. Я подивив ся в нього і — я вже бачив себе у вагоні й на стації, — се було те саме обличчя, трохи вістаріле, але саме звичайне. А вони, здаєть ся, чекали чомусь,

що я скрикну й зомлію — бо дуже врадїли, коли я спокійно спитав :

— Що ж тут незвичайного ?

Сестра сьміючись усе голоснїйше спїшно вийшла, а брат сказав переконано й спокійно :

— Так, ти мало перемїнив ся. Полисїв трохи.

— Дякуй Бога й за те, що голова лишилася, — байдужно відказав я. — Але куди ж се вони всі тікають то одна, то друга ? Повози мене ще по хатї. Який вигідний фотель, цілком без шуму ! Скільки заплатили ? А я вже не пожалую грошїй ; куплю собі такі ноги, кращї... Вельосипед !

Він висїв на стїнї, ще цілком новий, тільки шини без повітря позпадали ся. На шинї заднього колеса присхла грудка болота — від останнього разу, як я гуляв на ньому. Брат мовчав і не посував фотеля, і я зрозумїв се мовчане й сю нерїшучість.

— В нашому полку тільки чотири офіцери лишили ся живї, — понуро сказав я. — Я дуже щасливий... А його візьми собі, візьми.

— Добре, я візьму, — покїрно згодив ся брат. — Так, ти щасливий. У нас половина міста вбрана в жалобу. А ноги — се справдї...

— Розумїєть ся. Я не листонос.

Брат параз спинив ся й запитав :

— А чого в тебе голова трусить ся ?

— Пусте. Се пройде, лікарь сказав.

— І руки теж ?

— Так, так. І руки. Все пройде. Вези, будь ласка, менї обридло стояти.

Вони збентежили мене, сї незадоволенї люди, але радїсть знову повернула ся до мене, коли менї стали стелити постїль ; справжню постїль, на гарному ліжку, на ліжку, що я купив перед весїлем. Постелили чисте простирало, потому позбивали подушки, загорнули ковдру — а я дивив ся на сю врочисту церемонїю й в очах менї крутили ся сльози від сьміху.

— А тепер роздїнь лишень мене й поклади, — сказав я жінцї. — Як гарно !

— Зараз, коханий !

— Швидче.

— Зараз, коханий !

— Та що-ж ти?

— Зараз, коханий!

Вона стояла за мою спиною, біля туалети, і я даремне повертав голову, щоб побачити її. І нараз вона скрикнула, так скрикнула, як кричать лише на війні:

— Та що-ж се таке!

І кинулась до мене, обняла, впала біля мене, ховаючи голову коло відрізаних ніг, із жахом відсуваючи ся від них і знову припадаючи й цілюючи сі відрубки й плачучи.

— Який ти був! Та-ж тобі тільки трицять літ. Молодий, гарний був. Що-ж се таке! Які жорстокі люди. Навіщо се? Кому сього було треба? Ти мій ласкавий, мій нещасливий, мій любий, любий...

І тут на крик прибігли всі вони, мати й сестра, й нянька, і всі вони плакали, говорили щось і лазили коло моїх ніг, і так плакали. А на порозі стояв брат блідий, цілком білий, челюсти в нього трусили ся і він різко кричав:

— Я тут із вами збожеволію. Збожеволію!

А мати повзала біля фотелю і вже не кричала, а тільки хрипіла й біла ся головою об колеса. І чистеньке ліжко з підбитими подушками, з зачовненою ковдрою стояло, те саме, що я купив перед чотирма роками — перед весіллям...

Девятий уривок.

...Я сидів у кунелі з горячою водою, а брат неспокійно крутив ся по маленькому покою, сїдаючи, знову встаючи, хапаючи в руки мило, простирало, близько підносячи їх до своїх коротковорих очей і знову кладучи їх назад. Потому став лицем до стіни й колупаючи шпаруни палко говорив:

— Сам подумай: адже ж не можна безкарно десятки, сотки років учти жалости, розуму, логіки — давати свідомість. Найголовніше — свідомість. Можна стати безжалісним, утратити чутливість, привикнути до виду крові й слів і мук — от як різники або декотрі лікарі або вояки. Але як то можна взнавши правду зректись її? На мою гадку се неможливе. Змалку мене вчено не мучити звірів, бути жалісливим; того-ж самого вчили мене й усі книги, які я прочитав, і мені нестерпуче шкода всіх тих, хто мучить ся на вашій клятій війні. Але-ж минає час і я починаю

привикати до всіх тих смертей, мук, крові; я чую, що я й у своєму щоденному житті стаю менче чутливим, менче чулим і реагую лише на найсильніші вражіння; але до самого факту війни я не можу привикнути, мій розум відмовляєть ся зрозуміти й об'яснити те, що в самій сути своїй божевілле. Мільон людей, зібравшись до купи й пильнуючи зробити свої ділання правильними, вбивають один одного й усім однаково боляче і всі однаково нещасливі — що-ж се таке? Та се-ж божевілле!

Брат обернув ся й допитливо подивив ся на мене своїми коротковорими, трохи наївними очима.

— Червоний сьміх, — весело сказав я хлюпаючись.

— І я скажу тобі правду, — брат довірливо положив змину руку на моє плече, і немов злякавши ся, що воно голе й мокре, швидко відхопив її, — я скажу тобі правду: я дуже бою ся збожеволіти. Я не можу зрозуміти, що се таке дієть ся. Я не можу зрозуміти, і се невимовно страшно. Коли-б хтось міг об'яснити мені, але-ж ніхто не може. Ти був на війні, ти бачив — об'ясни мені.

— Іди к' чорту! — жартливо відповів я хлюпаючись.

— Ось і ти теж! — сумно сказав брат. — Ніхто не в стані допомогти мені. Се страшно. І я перестаю розуміти, що можна, чого не можна, що розумне, що божевільне. Коли я зараз візьму тебе за горло, в початку тихенько, немов лашчучись, а потім міцнійше, й задавлю тебе — що се буде?

— Говориш дурниці. Ніхто сього не робить.

Брат потер змнні руки, тихо всьміхнув ся й мовив далі:

— Коли ти ще був там, бували ночі, коли я не спав, не міг заснути, й тоді мені приходили дивні гадки: взяти сокиру, піти й повбивати всіх: маму, сестру, слуг, нашого пса. Розумієть ся, се були тільки гадки й я ніколи сього не зроблю.

— Надіюсь, — усьміхнув ся я хлюпаючись.

— А то ще боюсь я ножів, усього гострого, блискучого: Мені здаєть ся, що коли я візьму в руки ніж, то доконче когось заріжу. Адже правда — чому не зарізати, коли ніж гострий?

— Причина достатна. Який же ти, брате, чудний! Підпусти ще горяченької водиці.

Брат відкрутив чолик, підпустив води й казав далі:

— А то от боюсь я юрби, людей, коли їх збереть ся багато. Коли в вечері вчую на вулиці шум, голосний крик, то здригаюсь і думаю, що се вже почалась... різня. Коли кілька людей стоїть

один проти одного й я не чую, про що вони говорять, мені починає здавати ся, що зараз вони закричать, кинуть ся один на одного й почнуть ся мордуваннє. І знаєш, — таємничо нахилив ся він до мене, — часописі повні звісток про вбійства, про якісь дивні вбійства. Се дурниця, що що голова, то розум! У людськості один тільки розум, і він починає мішати ся. Посмотри мою голову, яка вона горяча. В ній огонь. А часом вона робить ся зимна і все в ній замерзає, дубіє, робить ся страшною помертвою кригою. Я мушу збожеволіти. Не сьмій ся, брате: я мушу збожеволіти... Вже чверть години, тобі час вилазити з купелі.

— Ще трошки! Хвилиночку ще!

Мені так добре було сидіти в купелі, як колись, і слухати знайомий голос, не вдумуючи ся в слова, й бачити все знайоме, просте, звичайне: мідяний, трохи позеленілий чопик, стіни з знайомими малюнками, фотографічні зняряди порозкладані по полицях. Я знову займати-му ся фотографуванєм, фотографувати-му прості, тихі красвиди й сина: як він ходить, як він сьмієть ся й пустує. Сии можна займати ся і без ніг. І знову писати-му про розумні книжки, про нові успіхи думки людської, про красу й мир.

— Го-го-го, — загоготав ся я хлюпаючись.

— Що з тобою? — перелякав ся брат і зблід.

— Так. Весело, що я дома.

Він усміхнув ся мені, як дитині, як менчому, хоч я був на три роки старший від нього, і задумав ся, — як дорослий, як старий, у якого великі, важкі й старі думки.

— Куди діти ся? — сказав він здвигаючи плечима. — Що дня, приблизно в один час часописі замикають ток і ціла людськість здригаєть ся. Ся одночасовість почувань, слів, думок, мук і жаху відбирає мені опору, і я мов та тріска у воді, мов пилінка в вихрі. Мене силоміць відриває від звичайного й що ранку буває один страшний мент, коли я вишу в повітрі над чорною безоднею божевілля. І я впаду в неї. Я мушу впасти в неї. Ти ще не все знаєш, брате. Ти не читаєш часописий, від тебе багато ховаєть ся — ти ще не все знаєш, брате.

І те, що він сказав, здалось мені трохи неясним жартом — се була доля всіх тих, хто в божевілля своєму ставав близький до божевілля війни й перестерігав нас. Я вважав се жартом, не наче на ту хвилину, хлюпаючись у горячій воді, позабув я все, що бачив там.

— Ну, й нехай собі ховаєть ся, — а мені треба вилізати з ванни, — легкодушно сказав я, і брат усьміхнув ся й покликав слугу, і вони в-двох виняли мене з купелі й одягли. Потому я пив пахучий чай із своєї склянки з пружками і думав, що жити можна й без ніг, а потім мене відвезли до мого кабінету, до мого столу, й я приготував ся працювати.

До війни я робив для журналу огляд чужоземних літератур, і тепер біля мене, під рукою лежала купа сих любих, прегарних книг у жовтих, синіх, цинамонових окладниках. Радість моя була така велика, роскіш така глибока, що я не зважував ся почати читати й тільки перебирав книжки, ніжно пестячи їх рукою. Я чув, що по мойому обличчю розходить ся усьмішка, певно дуже дурна усьмішка, але я не міг стримати її, любуючи ся шрифтами, вінетками, строгою й прегарною простотою малюнків. Як багато в усьому цьому розуму й почуття краси! Скільки людей мусіло працювати, шукати, скільки треба було вжити таланту й смаку, щоб утворити хоч би отсю букву, таку просту й чепурну, таку розумну, таку гармонійну й красномовну в своїх попереплітаних рисах!

— А тепер треба працювати, — поважно, з пошаною до праці, сказав я.

І я взяв перо, щоб написати заголовок — і наче та жаба, привязана за нитку, заллигала по папері моя рука. Перо тикало ся об папір, скрипіло, сіпало ся, нестримно ховзало ся на всі боки й виводило погані лінії, обірвані, криві, позбавлені всякого змісту. І я не скрикнув, не ворухнув ся — я похолов і завмер, свідомий наближення страшної правди; а рука стрибала по ясно освіченому папері, й кожен палець на ній трусив ся в такому безнадійному, шаленому жаху, немов вони, сі пальці, були ще там, на війні, й бачили луву пожежі і кров, і чули стогін і зойки невимовного болю. Вони відділили ся від мене, вони віджили, вони стали вухами й очима, сі шалено тремтючі пальці; і холонучи, не маючи сили скрикнути й поворухнути ся я стежив за їх диким танцем по чистому, ясно-білому аркуші.

І тихо було. Вони гадали, що я працюю, й зачинили всі двері, щоб не перешкодити мені ані єдиним звуком. Самітний, позбавлений змоги рушати ся сидів я в покою і покійно дивив ся, як тремтять мої руки.

— Се нічого, — голосно сказав я, і в тиші кабінету голос прозвучав хрипко й негарно, як голос божевільного. — Се нічого,

Я диктувати-му. Адже Мільтон був сліпий, коли писав свій „Загублений рай“. Я можу думати, а се найголовнійше.

І я почав складати довгу, розумну фразу про сліпого Мільтона, але слова плутали ся, випадали мов із кепського набору, й коли я придумував кінець фрази, я вже забував початок її. Я хотів тоді пригадати, з чого се почалось, чому се я складаю сю дивну фразу без жадного зміслу про якогось Мільтона, і не міг.

— „Повернений рай“, „Повернений рай“, — твердив я й не розумів, що се значить.

І тут я завважив, що я взагалі багато забуваю, що я став дивно забудьковатий і плутаю знайомі обличчя; що навіть у звичайній розмові забуваю слова, а часом і знаючи слово ніяк не можу зрозуміти його значіння. Я ясно уявив собі свій теперішній день: якийсь дивний, короткий, обрубаний, як мої ноги, з порожніми, загадковими місцями, довгими часами непритомности або зомління, про які я нічого не можу згадати.

Я хотів покликати жінку, але забув, як її звати — і се вже не здивувало й не злякало мене. Тихенько прошептав я:

— Жінко!

Незграбне, незвикле слово тихо прозвучало й завмерло не викликавши відповіді. І було тихо. Вони бояли ся необережним звуком перешкодити моїй праці. І було тихо — справжній кабінет ученого, лагідний, тихий, що настроював до тихих думань і творчости. „Любі мої, як вони піклують ся мною“ — подумав я зворушений.

...І вітхненє, сьвяте вітхненє опанувало мою душу. Сонце засьвітило ся в моїй голові й пекуче творче промінє його бризнуло на весь сьвіт, розсипаючи квіти і пісні. Квіти і пісні. І цілу ніч писав я не чуючи втоми, свобідно буяючи на крилах великого, сьвятого вітхнення. Я писав велике, я писав безсмертне — квіти й пісні. Квіти й пісні...

[Конець буде].

Переклала Маруся Полтавка.

Герман Ванг.

Мадам де Кірожа.

(Оповіданє з Марієнліст).

Перший раз я побачив її на побережу.

Ішла против мене, — струнка, з зовсім характеристичною поставою, сильно ступаючи, а при тім легконога, а все таки видавала ся втомленою.

І перше, що я побачив, се її одіж, хоч не мала на собі нічого надзвичайного. Була се біла сукня з матерії, яку, здаєть ся мені, називають альпакою, і чорний пояс довкола стану. Але крій сукні був так дивно гарний, як се знають лиш мистці моди. А чорний пояс, зовсім матовий шкіряний пояс із зелізним замком переривав красу ліній костюма насильно, майже брутально, — так міцно був запнений, стягнений, неначе-б та, що його носила, хотіла твердістю пояса заглушити якийсь біль.

Мала полудневу краску лица і правильні риси. Але характеристичний вираз обличю надавали очі. Темні, без блиску, а все таки проміясті, проміясті против її волі. Часом небо може мати таку барву, — рідкі ночі в жовтні.

Я звернув очі на її товариша. Мав шістьдесять літ, а хотів видавати ся сорокосьмилітнім. Гладке лице, проста постава, що приходила ся йому трохи в грудом, і стяжка почесної легії. Мимо вчасного передполудня носив викроєні черевики.

Не говорили. А коли вона дивила ся на твердиню Кронборг, очевидно не видячи зубчастих веж, він виглядав як чоловік, що прилично нудить ся.

Пішли далі.

Від тоді бачив я їх через тиждень кожного дня.

Приходили перед полуднем в означенім часі і сідали на ту саму лавку, останню на побережу. Там сиділи дві години, — а її темні очі за той час дивили ся мов не своїм зором на воду, на зунд, неначе-б се була струя життя, яку її очі проглянули аж до дна.

Її одіж була все та сама.

А також пояс.

Пан сидів побіч неї, коректний і розсіяний, як хтось, що сновняє свої обовязки, а його думки були де инде, коли в нього загалом були якісь думки.

На обід зміняла туалету. Та була з шовку, але також біла. А пояс був той самий.

За обідом пан ставав живійший. Казав студити собі шампана, додавав оцту до майонеза, мішав собі салату з трьома сортами муштарди і очевидно був у добрім настрою, — а иноді кивав легко головою в такт оперового понурі оркестри.

Вона сиділа серед багатьох людей і усміхала ся, як хтось, що на сцені привикає всміхати ся, а її руки, втомлені тягаром діамантів, розривали цвіти на обрусі і спускали їх знов на адаманшкові мери.

— Стелиш цвіти, як на смертнім покривалі, — сказав пан.

— Так, мій приятелю, — відповіла і здержала ся, аби знов те саме зачати, все ще всміхаючись.

Данська дама, яку що суботи відвідує її муж, сказала до свого сусіда з особливим натиском :

— Еспанське подруже.

Тимчасом пан скінчив обід і встав.

— Le numégo? — запитав молодий кельнер із уклоном.

— 88, — відповів пан і подав дамі руку. Ішли через залю, попри великі вікна, крізь які падало сонце. Її біла шовкова сукня в високом ковніром блистіла як срібло в соняшному проміню.

Я вийшов до портієра :

— Хто живе під числом 88? — запитав.

— Подивимо ся, — відповів портієр і отворив повагом книгу **гостий**.

— La Comtesse de Quironat, Château de Quesnay Blois.

— Вона се сама написала, — сказав портієр.

— Так, се видно, — сказав я оглядаючи чужинецький почерк. Було се англійське письмо, остре і дуже велике. Але при поодинокх чертах дрожала рука майже незамітним дрожаньм, яке пишуча старала ся мабуть укрити.

— А се той пан, — сказав портієр, показуючи на числа 94 і 95, де я читав :

„Monsieur de Vide, membre de la Chambre, Paris“.

— Се її вуйко, — говорив портієр.

— Ага, — відповів я, а уявляючи собі фігуру того пана, байдужно чемного, думав я собі :

— Очевидно. Хотіла, щоб її берегли, а не займали...

— Се посол, — сказав портієр.

— Чому-ж ні, — відповів я, — він може був навіть колись міністром, — міністром почт і телеграфів.

А піднісши голову я побачив його, пана де Від, як сидів за скляною стіною в вестібулї, де травив свій обід, зігнувши ся над „Le Temps“.

У найблизших днях бачив я паню де Кіронá і пана де Від усе в тіх самім часі і на тих самих місцях. Вони ні з ким не говорили і ніхто їх не знав.

Купелеві гості охрестили паню де Кіронá „дамою з поясом“.

— Знаєте, — запитав мене портієр одного ранку, — що написано на пряжці її пояса ?

— Ні !

— Се залізна пряжка, — сказав портієр.

— Так, — відповів я. — Але що-ж на ній написано ?

— Je t'appartiens, — відповів портієр, а його очи заблищали з за пенсне.

— Як ви дізнали ся про се ? — запитав я.

Але портієр, мудрий чоловік, якого зіньки блищали по часті прихильністю, а по часті злорадністю, засьміяв ся і сказав :

— На моїй посаді знаєть ся все більше від иньших людей.

І минали дні і не притрапляло ся нічого нового...

Або радше, притрапила ся марниця, меньше як ніщо, а все таки...

Було в обідну пору. Молодий кельнер, що usługував при столі пані де Кіронá, прикрасив сьогодні стіл братками, тими темними, що такі глибокі краскою. Офелія говорить раз до данського короля, що їх чашечки означають забуте.

Пані де Кіронá сиділа як звичайно сама против пана де Від, який їв артишоки.

Опісля промовила і подивила ся нагло на гарні цвѣти:

— Які вони гарні!

І коли її струнки, втомлені руки рушали ся по обрусї, на-збирала вона цвѣтів Офелїї і всунула їх за пояс — над пряжкою.

Пан де Від, що за той час скінчив артишоки, порушив нагло дуже енергічно головою.

— Слухай, — сказав.

Орхестра грала пісню Зібеля з Фавста.

— Адже з сим звязано стільки споминів, — сказав він.

Я мимоволї мусїв усміхнути ся з наголосу і виразу його лица. Але також я побачив нагло перед собою чудовий дїм на-риської опери і шовкові плащі, що звисали з матово-білих пле-чий, і ряди лѣж у залї, де било ся так багато серць... і де також я пережив стільки щасливих хвиль.

А в очах панї де Кіронá запалав із блискавичною швидкістю сильний огонь, огонь, що змінив ціле її обличчє, і вона промовила голосом, якого я ніколи не чув, голосом, що був проїнятий жаром життя:

— Пісня Зібеля.

І ледви слова вийшли з уст, як вона вхопила обома руками за пояс і притиснула їх до тіла рухом зраненого, що притискає руку до рани, — і зблїдла як обрус.

Се було передучора...

О третій годинї вийшов я на побережє. Панї де Кіронá і пан де Від сиділи на своїм звичайнім місці.

Але вже з далека бачив я, як посол жестикулював руками і махав сильно головою, а підійшовши ближше я почув, що пан де Від говорив голосно і майже в жаром. Проходячи попри них не міг я не почути його слів.

А він говорив, жестикулюючи майже як Італїєць:

— Але-ж люба дитино, будь же розумною... Чого-ж хочеш? Чого хоче твій муж?... Жаден не заховував ся-б благороднїйше — в такім випадку... будь же розумна... адже-ж не треба бути несправедливим...

Панї де Кіронá не відповідала.

Непорушна і стиснена своїм чорним поясом дивила ся на зунд, як на струю свого власного життя.

Вийшовши вчора рано в парк стрітив я тягаровий віз, що був у повнім розгоні і наладований куфрами.

Кароль сидів ясніючи на козлі.

— 88 від'їздить, — закликав, коли віз переїхав попри мене.

Дальше в алеї надійшов малий пікольо. Він новик у службі і гордить ся кожною депешою, яку несе до телеграфічного уряду, а яка написана якоюсь чужою мовою.

— Се по французьки, — сказав поважно і наставив мені телеграму.

— Так, по французьки, хлопче, — сказав я і взяв її зовсім байдуже.

Але нагло задержав я телеграму в руці:

Там стояло:

„Vicomte de Quironat. Château de Quesnay Blois. Отже — вертаю. Люїза“.

„Отже — вертаю“.

І „отже“ було написано дуже великими буквами, неначе під тиском постанови, яка в меньших і дрожачих буквах „вертаю“ стала бліда і непевна.

„Отже вертаю“.

Я ще стояв із телеграмою в руці, як пікольо сказав:

— Я мушу йти.

— Так, — сказав я і здригнув ся.

І хлонець полетів далі на своїм колесі з депешою.

Коли я прийшов до портієрської льожі, сидів портієр перед отвореною книгою гостей. Перевертав сторону за стороною. Потім показав на 88 до 93:

„La Vicomtesse de Quironat. Château Quesnay. Blois“.

— Що могло б за тим крити ся? — запитав.

— Не знаю, портієре.

Він підніс голову.

— Тхе, і я не знаю, — сказав. — Але в житю відіграєть ся чи одну комедію.

— І драму, портієре, — сказав я.

В тій самій хвилі прийшла покоївка.

— Портієре, — сказала, — дама з під числа 88 забула свій пояс.

— До сто тисяч!

— Так, — сказала дівчина і подала йому чорний пояс. —
Ось він.

Портієр узяв.

— Що-ж, маємо її адресу, — сказав.

Коли дівчина відійшла, портієр іще стояв і оглядав пряжку.

Потім сказав :

— Je t'appartiens.

— Ми його не відішлемо, — додав. — Пані графиня його
не забула, — тільки — лишила.

Переклав М. Лозинський.

Ян С. Махар.

О Р І А Н Д А. *)

„ — — і ось великий князь коменду втратив
над фльою, й сюди, до Орїанди
послав його цар-батюшка сердитий.
Бо грїшні пляни прїли в сивім лобі
великокняжїм дядька Константина,
дух бунту жив у велитенськїм тїлі:
ходив на бездорожя, бїдолаха,
ї, царська парїсть, слухав нїгїлїстїв.
Що повну кару царський гнїв на нього
не кинув, се тому, що добрий був
наш батюшка і правий чоловік:
судив і милував і ждав покути
ї поправи..

А голубчик наш сидить
у Орїандї, відбира листи,
розписує таємні манїфести;
ї його післанець їздить з повним мїхом
їз Ялти в Севастополь; гордо морщить
чоло великий князь і злбно блиска
своїм орлиним, недослїдним зором.

Аж збула ся судьба. Стоїть так раз
наш Константин Миколович і жде,
як звичай мав, післанця з Петербурга;
післа нема ї нема; та їде в трикінь
сухий Англїєць у клїтчастих шатах,
крїзь окуляри загляда в червону
свою книжчину ї глинає кругом цікаво,
от, як то вже ті Англїчани вмїють.
Велить сплїнить ся, мов чужий к чужому
їде до великого князя — лиш моргнув тайно.

*) Орїанда, розкішна місцевість у Криму близько Ялти, де містять ся палати російських великих князїв. Сими днями в газетах була відомість, що там знайдено таємну друкарню і склад заборонених книжок та революційних прокламацій. Орїанда має вже з сього погляду свою легенду, — доказом отсей прегарний вірш Я. С. Махара, написаний ще 1899 р. і поміщений у його поетичній збірці *Výlet na Krym, v Praze 1900, стор. 103—106.*

I. Фр.

Се нігіліст був — шепнув два-три слова,
що все пропало, схоплений післанець,
що в Оріанду з цілим почтом їде
сам комендант із „третього відділу“ —
вклонив ся. в трійку сів, поїхав далі.

Великий князь що духу завернув ся,
ось по сих сходах скочив довгим кроком,
вбіг в кабінет: стіл, скрині відчиняє,
паперів тиск із них на землю горне,
в ламп керосином бух — і черк сїрничку...

І вийшов, і у парк; де перш стояв,
там знов стає на зад схрестивши руки.
І жде. Аж бач, їде той генерал
в цивільнім одязі, що й не пізнати.
— Куди? — великий князь до нього гримне.
— Тут, в Оріанду з царського наказу.
— Сюди йди, рабе! — і кивнув до сходів.
В тій хвилі вибух золотий явик
на рівний дах, вискакували иньші
в плащах чорнявих вікнами й тягли ся
до неба в верх — палає Оріанда.

Великий князь сьмієть ся, що аж очи
слізми заходять, і ще й підганяє
жандарські душі: — Йдїть, голубчики!
Що стали? Ах, раби лїннїві, так
сповняєте царя свого волю?
Тай ще при мнї, государевім вуйку?
Розжалуєм! Сибір на вас, собаки!
Так кпив...

Тодї лишилось в Оріанди
те, що тут бачимо...

Поводир грубий,
професор у якійсь московській школі
піт утирав.

Тим стїнам окоптілим
була блакить за стелю. Обгорілі
стовпи лежали під ногами нам.
Вирізувані платви теж гнили тут.
Мітлісті трави виростали в шпарах
 мозайкових помостів заль, а в дірах
у мурі ріс розхідник та стирчала
 солома з горобячих гнізд...

З чеського переклав Іван Франко.

Постіл у Росії.

Агов, постіл іде по краю
по царській „вотчині“ далекій!
Палаці панські скрізь палають,
саміж пани біжуть на втеки.
Мужик сам впрошуєть ся в гості,
а де гостина не готова,
він пригадає панській мості
і Разіна і Пугачова.

По небі луни скрізь палають
від Вятки до Симферополя,
і бистрі три їздці чвалають:
темнота, голод і неволя.
За день уйдуть їх дикі коні
сто тисяч миль без проволоки,
і не догонить їх в погоні
ніякий Ногі ні Куроки.

„Вже сорок літ, як із народа
кріпацькі зкинено кайдани;
по що-ж пам, царю, та свобода,
коли чим жити нам не стане?
Панове пють, учтують сито,
не дбаючи на гнів Господній,
Ми жнем для них і сієм жито,
самі все голі і голодні.

„Чи-ж вічно нужда та слезава
тягти ся мусить в наші тропи?
Ні, ми жадаєм свого права,
ми бідні, темні, чорні хлопцї.
А як іще й тепер над нами
яснійше сонце не засьє,
то ми змолотим вас ціпами
так, що й Пан Біг вас не пізнає!“

Таким то співом скрізь лунає
тепер російська земелька,
і кождий в співі тїм пізнає
Степана нуту та Омелька.
У ноті тій глуха розпука
сих топче, а других підносить,
а в слід за ними Смерть штильгука
й зівялі стебла косить, косить...

Із „Jugend“ переклав *В. Ф.*

Українетво і питахья дья в Росії.

„Захитала ся земля і рушили ся її основи.“ Бюрократично-поліційний автократизм Росії, що здавав ся таким безнадійно міцним іще кільканацять місяців тому, валить ся на наших очах, і перспектива перестрою її на свободнійших і раціональнійших основах зі сфери теорій і далеких можливостей перейшла на дневний порядок, скупляючи коло себе увагу не тільки горожан Росії, а й цілого цивілізованого сьвіта. Історія, ся *magistra vitae*, у котрої тільки звичайно ніхто не хоче учити ся — ще раз на твердих фактах дала лекцію, що насильство і утиск не можуть бути тривалі, бо гинуть від власної гіпертрофії, від деморалізації й дезорганізації, яку викликає форсування нижших інстинктів у тій самій сфері насильників і утискачів.

Галицькі наші читачі може пригадають собі статю одного з наших львівських ренегатів десь із перед трьох літ на тему безвиглядности наших національних змагань супроти безконечної воєнної й державної сили Росії. Описуючи свої вражіння з подорожі до Петербурга за „воспомоществованіями“ для „страждущихъ Галичанъ“, описував він церемонію спускання на воду воєнного корабля в Кронштаді, на котрій був присутний: вражіння від сього образу викликали в уяві кнупоклонника ідею контрасту безсильности національних змагань „Українчиків“: подивив ся він на того кольоса, і подумало ся йому: а ну де ви Українці? поглянув на ті страшенні гармати й захотіло ся йому заспівати „Ще не вмерла Україна...“

І от не минуло кілька років від часу, коли так радісно грало серце галицького „захребетника“, і де діла ся та імпазантність! Російські кольоси пірнули на дно, страшні гармати ржавіють під водою, а Україна не тільки не вмерла, а й готується до оновлення, до нового життя... Грімкі події, що таким натовпом це-

рейшли перед нашими очима, застукали в віко домовини, яким придало її чуже насильство, та збудили її в летаргію, в який завела її безрадість і пригноблення її власних синів. Вона не вмерла, не вмерла... Але не вмерти ще не значить жити — жити повним життям, до котрого кличуть тепер події всіх, у кім не завмерла во-всім житєва енергія.

Російська „весна“, що так несподівано загостила серед шокрої петербурзької осени, не викликала особливого руху на Україні. Наші закордонні земляки, наладувавши себе стоїцизмом, потрібним для того, щоб „перечекати лихоліте“, скептично споглядали на сю петербурзьку весну, не витуляючи посів із грандіозних кожухів, посправляваних на пересиджування лихолітньої зими. І довго-довго ішов-гудів „зелений шум, весняний шум“ по широкій Росії, поки показали ся сліди якоїсь реакції і на Україні.

Поки що ся діяльність наших закордонних земляків скупилася в заходах коло знесення обмежень українського слова (указу 1876 р.). Се вповні зрозуміло. На сій точці українство звязане спеціальним, виїмковим указом і знесення його та підведення українського слова під загальні норми, котрі реформують ся тепер і зміняють ся на краще під спільним натиском усіх народностей Росії, мусить бути першим постулатом української суспільности супроти правительства. Самою льогікою подій він мусів бути висунений на перше місце, як перший український національний постулат, найширшими кругами української суспільности відчутий, давно дозрілий, на пункті котрого не може бути ніяких вагань і сумнівів. Становище, яке зайняло в сій справі правительство, відповіді на його запитання, уже дані ріжними інстанціями і нам звісні, або ті, яких зміст можна наперед передвидіти, дають усі вигляди на поладження сеї болючої справи. Президент комітету міністрів Віте запевнив українську депутацію (що явила ся в Петербурзі в середині с. с. лютого), що всі обмеження українського слова упадуть за яких три місяці, разом із ухваленням нового прасового закона.¹⁾ Запитані університети київський і харківський заявили ся

¹⁾ Найновітні газетні звістки одначе не віщують такого скорого ухвалення прасового закона і кажуть надіяти ся його затвердження не скорше осени. Зі свого боку, як зауваємо, урядники цензури, аби не лишити ся без служби, з власних інтересів агітують у правительственныхних кругах за задержаннем цензури бодай для „простонародних“ видань!...

за повним знесенням усяких обмежень українського слова, і в такім дусі без сумніву заявить ся й Академія петербурська, що вже за-маніфестувала своє становище своїми заходами в справі дозволу сьвятого письма на українській мові.¹⁾ А вже особливе значінне буде мати голос київського генерал-губернатора, що також, як довідуємо ся, в основнім і річевім представленню мав заявити ся за знесенням указу 1876 р., ідучи слідом одного з своїх попередників, ген. Черткова, що ще в 1880-х рр. виступив із представленням про знесення указу 1876 р.²⁾ Коли не зайде який несподіваний катаклізм, обмеження 1876 р. можна уважати погребаними.

Минула їх пора; навіть звисний українофоб з київських університетських кругів, що останніми літами пописував ся найбільше безцеремонними, найбільше цинічними вибриками против українства, зміркував ситуацію, й не мав відваги заявити ся за обмеженнями українського слова, коли прийшло виразно сказати: „так“ чи „ні“.

І одначе, хоч заходи в справі знесення обмежень українського слова мусіли вийти на перший початок, як перший постулат, ним зовсім не вичерпуєть ся програма нинішнього моменту, а з становища загальної еволюції українства і нинішніх обставин сей постулат навіть і не найважнійший. Мушу се піднести тому, бо як раз можна побоювати ся, що в очах богатях з наших заграничних земляків знесення указу 1876 р. може здавати ся не тільки початком, але властиво й кінцем українського питання, таким постулятом, в котрім замикають ся трохи не „конечні цілі“ українських змагань.

Ще в 1880—1890-х рр. українофіли в Росії стали на тім становищу, що українство — питання не політичне, але культурне,

¹⁾ На засіданню комісії, зложеної з відпоручників Академії, міністерств і українських літератів, як довідуємо ся, ак. Корш і Шахматов виступили в інтересах увільнення українського слова з рефератами так основними і рішучими, що перед ними поблідли меморіяли предложені Українцями.

²⁾ Як голос чоловіка близького петербурським правительственным сферам, гадка ген. Кляйгельса мусить там знайти послух, а сам він мав нагоду наочно переконати ся під час своєї подорожі по київській губернії, що справа української мови зовсім не видумана, а вповні актуальна: під час розмов із селянами він їх не розумів зовсім, а вони його так само. Тож коли київське «земство» (іменоване правительством) постановило предложені йому до видання українські медичні книжочки для народа публікувати в російським перекладі, ген. Кляйгельс сам спротивив ся такому рішенню, як абсурдному з огляду на незнання російської мови народом.

а з тих культурних потреб зведено його головню на питання літературне, питання книжки для народу і книжки для інтелігенції (белетристичної головню), і тепер у старших генераціях української суспільности, що, розуміть ся, в першій лінії будуть репрезентувати її й її потреби, можуть знайти ся люде, для яких дозвіл української книжки знесенням указу 1876 р., з деякими дрібнішими уступками (як допущення української книжки до сільських бібліотек, української мови до сільських шкіл як помічної при викладі, знесення обмежень для українського театру і т. и.), будуть не тільки альфою, але й ометою українського питання. В свіжій ще пам'яті нашій стоїть становище, зайняте нашими земляками під час дискусії над допущенням української мови для наукових рефератів на археологічних з'їздах (1899). Кажучи вітверто, його можна коротко сформулювати словами: се не ми, се Галичани, вони розвивають українську мову для ужитку інтелігенції, для наукового письменства, їм треба дозволити се, бо вони не вміють російської мови й не мають спромоги її присвоїти; Українці ж російські — виходить, властиво того всього не потребують. І не легко було розібрати, де кінчить ся тут викрут, зроблений „страха ради іудейська“, і де починаєть ся справді щире переконання, що для Українців російських вистане української мови для „домашняго обихода“, з деякими цензурними полекшами. Українофіли так довго старали ся запевнити російське правительство про скромність і нешкідливість своїх замірів, що й справді нерав спускали з ока можливість якихось ширших і дальших постулатів. То-ж можна побоювати ся, що й тепер можуть знайти ся елементи противні розширенню української програми, або такі „хитрі Малороси“, що будуть чекати, аж їм принесуть готову конституцію на тарелі, здобуту чужими заходами, і тим хитруванням іще раз перехитрують самих себе.

Що знесення обмежень українського слова не розв'язує собою питання навіть чисто формального націоналізму, се річ ясна. Українським словом, звільненим із дотеперішніх обмежень, будуть користувати ся досить тісні круги людей, уже тепер о стільки освідомлених і приготовлених національно, що потребують уже української книжки, української преси для задоволення своїх культурних потреб. Але по за нею лишають ся на українській землі маси інтелігенції й півінтелігенції, вихованої на російській мові, як мові культурній, і при звичаєній до неї; вони будуть тільки що при звичаювати ся до українського літературного слова

і користувати ся ним більше або менше, о скільки сильно проявить себе національний рух.

Та й супроти народніх мас не досить самого лише цензурного дозволу. Треба і організації для розповсюдження української книжки на селі, треба по селах прихильної, то значить — також привичаєної вже до української книжки інтелігенції, яка-б ту українську книжку ширила, сільських читачів до неї заохочувала. Треба нарешті, щоб та українська книжка відповідала на ті житеві питання — політичні, суспільні, економічні, господарські, які підіймають ся вже тепер серед освіченішого селянства, а в дальшим розвоєм свободи й політичного життя в Росії, розуміеть ся, будуть виступати все сильнійше. Инакше українське село лишить ся так далеким від українського літературного руху, як російське село від сучасної великоруської літератури.

Для зорганізованія української суспільности для національної роботи в ширшій значінню того слова, то значить для цілий подвигнення й розвою українського народа, перетворення його в націю і пожаданого розвою сеї нації, а навіть і для ширення самої національної ідеї не досить самого українського слова, не досить самої ідеї етнографічної народности. Освідомленне суспільности мусить бути поведене способами їй приступними, то значить також і книжкою та пресою російською, й освідомленне се має вести ся не на підставі самого національного почутя, бо воно в переважній масі інтелігенції на Україні дуже слабе, ані на підставі самих історичних чи етнографічних традицій, бо вони ще слабші; його треба вести також, навіть іще більше на основі інтересів краєвих: економічних і господарських інтересів української території, її еманципації від державних центрів і від використання на інтереси чужі українській території, її раціональному розвоєви, культурному й економічному, її краєвій автономії й самоуправі. Се справа не тільки дуже важна, але й дуже пильна, що не терпить проволоки й спізнення. Українство в Росії повинно вийти за границю ідеї етнографічної народности, стати політичним і економічним, узяти ся до організації української суспільности як нації, уже тепер, коли не хоче зістати ся „за флагомъ“ і спізнити ся знову на довгі покоління. Зістати ся для нього при самих ідеях етнографічної народности значило-б засудити себе на неозначений час на летаргічне веґетованне.

Подібне до того, що ми бачили в 1870—80-х роках, може повторити ся ще в сильніших і небезпечніших формах тепер. Тоді живіші українські елементи притягав до себе революційний, терористичний рух, а що українофільство, налякане сею атракційною силою його, вивісило формулку українства як культурного, етнографічного питання, то тим далі відпихало від себе живіші, непримирені елементи своєї суспільности, поки аж в останніх літах, у молодшій генерації не наступила реакція против тої формулки. Так і тепер всеросійський конституційний рух може потягнути до себе українську суспільність і привести до занедбання національних потреб, коли українське національне питання не буде перенесене вповні на ґрунт політичний і економічний. Є в тім велика небезпека для української національности супроти інших, у котрих національна ідея вже о стільки вироблена і закорінена, що сама собою розумієть ся, несвідомо підсуваєть ся як підстава проблемів політичних, економічних, культурних. Щоб не зістати ся в ролі антикварного питання, українство мусить стати міцною ногою на тім ґрунті краєвих економічних, культурних і політичних інтересів. Таку працю Українців над українським питанням, над собою і над українською суспільністю я уважаю питанням дня, справою пильнішою, актуальнішою, ніж ставлення яких будь національних постулатів супроти правительства.

Українство зрештою мусить стати ся тепер неминуче питанням політичним уже тому, що в нинішнім моменті політичного перестрою Росії всі питання звязані з тим перестроєм мусять стати питаннями політичними. Покладати ся на те, що конституційне питання буде розвязане без нас і принесе нам усі благодати готовими, розумієть ся, ніяк не можна. Слово „конституція“, що тепер носить ся в повітрі і втіляє в собі змагання, надії і мрії різних народностей, клас і ґруп Росії, само по собі дуже неозначене, і різні ґрупи та класи вкладають до нього надії й бажання дуже неоднакові.

Останні літа стояв пароль спільної боротьби з бюрократично-поліційним автократизмом, і під окликом сеї боротьби влучили ся всі поступові елементи Росії, без різниці народностей і теоретичних конфесій; всі інші питання були відложені на бік супроти сеї спільної боротьби. Дійсно, виборення перших підстав горожанської свободи: свободи й безпечности особи, свободи слова й свободи організацій, се елементарний постулат, перед яким мусіли

затихнути всі різниці в поглядах і плянах будучої організації політичних відносин, і на пункті його не може бути різниць — усі народности й партії мусять *getrennt marschieren und vereint schlagen* у сю точку. І коли б була можливість забезпечити ці свободи, заїварантувати їх від нарушень із боку адміністрації й правительства, то можна б було задоволити ся тим на якийсь час і користаючи з свободи дискусії й агітації, розвести дискусію, вишину думок над пляном дальшої конституційної організації, аби вона випала відразу як найбільше раціонально, а не була схиблена від початку. Але що дотеперішній настрій правительства й бюрократії зовсім не дає їваранції певности й непорушности таких свобод, наколи б вони й були признані на папері, законом чи указом (бо при неограничености й безконтрольности бюрократії, без організації вповні незалежного суду й підпорядкування йому езекутивної власти ніщо не забезпечить тих свобод у дійсности), тож і не диво, що постулат конституційний, як постулат забезпечення тих горожанських свобод, виступає разом із ними на перший плян.¹⁾

З сим фактом треба числити ся. Можна собі бажати, щоб заведенне конституційних форм випередив певний антракт свободної дискусії, але жите не стоїть, і історичний момент не можна до волі звільняти в його темпі, а треба достроювати ся до нього, до тих задач, які він ставить, аби вони не були розвязані без нас. Покладати ся на те, що нехай прийде якась конституція тимчасом „на чернб“ (в брульоні), а потім її можна буде поправити, — ніяк не можна. З конституцією керма переходить із рук правительства в руки суспільних клас чи національних груп, і з ними бороти ся тяжше ніж із правительством. До тепер у конституційнім руху вели перед правдиві репрезентанти російської інтелігенції, з котрими можна було договорити ся на ґрунті національної чи просто людської справедливости. Але з заведеннем конституційних форм, звичайної буржуазійної конституції (а инакшої не можна надїяти ся від такої брульонової роботи, коли дискусія і розвага будуть від-

¹⁾ Зрештою поліційно-бюрократичний терор не устає і тепер: ревізії арешти, заборони зістають ся звичайним явищем у передодень того »земського собору«, що сам собою зрештою представляєть ся річею досить проблематичною і в результатах своїх необчислимою. Провідники суспільности задумують ся над найліпшою організацією того собору, але як можуть виглядати вибори репрезентацій при браку особистої безпечности, свободи агітації, свободи організацій, про се прикро навіть думати.

кладати ся „на пізнійше“), фактичними панами ситуації можуть дуже скоро стати буржуазійні класи найбільше сконсолідованих, найбільше скристалізованих національно і приготовлених до політичної діяльності народностей — великоросійської, польської, вірменської й ин., і ті народности, котрі зістануть ся на боці в нинішнім переходовім, творчим моменті, стринуть потім труднощі значно збільшені. Ся обставина накликає до незвичайної чуйности, до уваги й енергічної діяльности всі народности Росії. Галицькі Русини, зіставши ся пасивними сьвідками такого творчого часу в Австрії і взявши ся до участі в політичнім житю аж геть пізнійше, засудили себе на ролю паріїв між народами Австрії на довгі часи. Треба уважати, аби щось подібне не трапило ся тепер із нами в Росії!...

Я не буду входити сим разом ближе в різні можливости, які можуть уложити ся при переведенню конституційних форм у Росії; заповіджена редакцією „Освобождения“ публікація нарисів конституції може дати для того лічшу нагоду. Вкажу тільки на деякі симптоми таких можливостей. Так із різних сторін пронагуєть ся плян репрезентації самої лише великоруської суспільности чи народности, з поминеннем „инородцевъ“. В чистій формі така конституція має не дуже великі вигляди на здійсненне, але гадки про таку організацію репрезентації, яка би з гори давала рішучу перевагу великоруській народности, виступають досить виразно і в останніх маніфестах і рескриптах правительства. Не можуть тішити нас і пляни, симпатично прийняті частиною російських радикалів, вилучення в осібні сойми Польщі, Фінляндії й Кавказа з поминеннем усіх иньших народностей під спільним парламентом, без забезпечення національної автономії; такий устрій дав би перевагу кільком народностям, віддаючи иньші згори під їх гегемонію, поділив би народности Росії на привілейовані й непривілейовані, як се стало ся в Австрії, й розбивши державу на кілька провінціяльних територій з мішаною людністю, засудив би національні меншости на поневоленне, з якого їм потім було-б тяжко вибити ся. В загалі велика небезпечність лежить у перспективі, що нинішні губерніяльні території можуть стати підставою чи провінціяльних комплексів, чи навіть розширеної місцевої самоуправи: маса губерній складають ся з кусників різних національних територій, і без розмежовання національних територій — коли підставою автономної й парламентарної організації будуть національні округи —

національне питання готово стати такою самою гальмою всякої роботи економічної, культурної і політичної, як в австрійській провінціальної самоуправі, і таким самим жерелом безконечних надужитъ і завзятих антагонізмів. (Нпр. сформованне осібної самоуправи для Польщі в теперішніх адміністраційних границях віддало-б під повну власть Поляків Українців Холмщини й Сідлеччини, Литовців губ. Сувалської, і т. и). Розмежованне національних територій являєть ся першою умовою успішної конституційної діяльності.

Зі становища класового нпр. перспектива, що той проєктований собор чи конституанта буде складати ся з відпоручників земств, грозить необчислимими комплікаціями й хибами. Земства по своїому нинішньому устрою, се репрезентація передовсім дворянська, де нопри дипломовану шляхту мають голос іще тільки більші властители не-шляхтичі, а не мають тепер ніякого значіння, ані селяни, ані иньші робучі класи, ані інтелігенція невластительська і недворянська. Сама по собі отже така репрезентація була-б дуже односторонна, вповні схиблена, а спеціально з нашого становища вийшло-б таке, що Українці в тій репрезентації могли-б зовсім, чи майже зовсім не мати голосу, бо більші властители і дворяни на лівім боці Дніпра і на Чорноморю сильно вросійщені, так що їх тільки довгою й усильною агітацією (і не ідеєю етнографічної народности, як се вже сказано) можна буде привести до зрозуміння українських національних інтересів, а на правім боці Дніпра — се в значній мірі Поляки, яких становище до українського національного питання може бути дуже неприхильне...

Все се перспективи й можливости, супроти яких Українці ніяк не можуть зістати ся пасивними, байдужими глядачами. І задачі, які висуває перед українську інтелігенцію нинішня доба, не можуть бути полагоджені самими революціями чи петиціями до правительства. Вони потребують інтензивної й добре обдуманой роботи — роботи коло своєї суспільности і роботи спільної з иньшими національними й суспільно-політичними групами Росії коло вироблення найбільше раціонального пляну устрою й відносин будучої Росії.

Тепер, поки ся справа ведеть ся правдивими репрезентантами ідей поступу й справедливости, повторяю, можливе порозумінне з ними на ґрунті сих ідей. Національне питання не може бути зігнороване, се річ ясна; щоб воно не влазило на дорогу справам культурним, економічним і політичним, не перебивало їм

дороги своїми національними рахунками, воно повинно бути введене в свої природні береги; в сім лежить спільний інтерес усіх прихильників свободи, поступу й суспільного розвитку. Національні території мусять бути положені в основу організації самоуправи й репрезентації, для мішаних територій і народностей безтериторіяльних мусять бути дана певна формула гарантії, забезпечена репрезентація меншостей, і т. и. Тоді національне питання може поплисти своїм руслом, не спиваючи розвитку політичних і соціально-економічних питань загальнішої природи. Для Українців се має особливо живе значіння, і тому вони мусять приложити особливі старання до роз'яснення цих питань серед російської суспільності і серед суспільностей інших народностей Росії, до вироблення в порозумінню з іншими суголосними групами найбільше пожаданої формули цих відносин і переведення її в життя.

Все се, розуміється, річи не легкі. Потрібні органи преси, в мові не тільки українській, але й російській, потрібні зараз (і заснуванню органів на російській мові ніщо не стоїть на перешкоді), потрібна інтензивна публіцистична й агітаційна діяльність, перегляд у відносинах своїх і чужих. Треба інтензивної праці коло тих підстав, на яких мусять бути оперті наші національні постулати (напр., щоб жадати заведення української мови в школах, треба мати підручники, людей приготованих бодай на першу хвилю для викладу української мови, літератури й ин., і так зі всім). Треба мати з чим прийти до народа й до інтелігенції, коли упадуть правительственні заборони...

Нинішній перелом у Росії застав Українців сильно неприготованими. По десятиліттях застою, заведеного нашими „культурниками“, тільки останніми часами зачали ся якісь прояви розбудження, якогось руху. Приходить ся гірко жалувати тих змарнованих часів, тих пропаних для України генерацій. З потребою енергією прийдесть ся нинішній генерації працювати, щоб достроїти ся до вимог і задач моменту.

Українці мусять стати нацією, коли не хочуть зістати ся паріями серед народностей. Прийшов той час — час життя і смерті. Деякі підстави національного розвитку сотворені працею останніх літ у Галичині — їх можна присвоїти. Але нова тим вістаєть ся багато такого, що мусять бути зроблене самими Українцями, і не буде, не може бути зроблене ніким іншим за них.

М. Грушевський.

Отвертий лист до гал. української молодіжи.

Те, що я хочу сказати Вам, мої молоді приятелі, таке велике й радісне і zarazом таке важке та прикре, що я бажав би, щоб се сказали Вам якісь авторитетніші від мене уста, щоб се сказав Вам хтось, кого Ви найбільше любите і поважаєте і кому найбільше довіряєте, щоб воно могло вийти в Ваші серця як могутній імпульс до нового життя, як вітхненє до нової праці, до перебудови Вашого власного „я“ відповідно до нового світогляду.

Дожили ми великих, переломових подій. Те, що наповняло наші серця тугою і завистю при читаню подій таких бурливих літ, як 1789 або 1848, тепер на наших очах. І не то що на наших очах: бурлива хвиля історії захопує нас самих, ставить нашу націю майже в центрі випадків.

Схід Європи, а в тім комплексі також наша Україна переживає тепер весняну добу, коли тріскає крига абсолютизму та деспотизму, коли народні сили серед страшних катастроф шукають собі нових доріг і нових форм діяльності, коли невимовне горе, вдіяне народам дотеперішнім режимом, порушило найширші верстви і найглибші інстинкти людської душі до боротьби, якої результатом мусить бути повний перестрій в разу державного, а далі й громадського, соціального порядку Росії, а в тім комплексі й України.

Ви, молоді приятелі, що з зацікавленєм читаете новини з Росії, чи подумали Ви про значіне тих подій для нашої нації, для нас усіх, для кожного з нас особисто? Адже-ж всесвітня історія — не історія героїв, а історія масових рухів і перемін; а ми-ж кождий особисто хіба не часть тої маси, яка сими подіями покликана до руху та переміни? Чи подумали Ви над сим, куди можуть по-

нести нас ті рухи, якою луною в особистім житю кожного з нас можуть відбити ся ті переміни, і які обовязки на кожного з нас накладає теперішня хвиля? Мені здаєть ся, що як люди обдаровані сьвідомістю й даром думки ми всі повинні про се думати, думати більше й інтензивнійше, ніж про все иньше, що нас цікавило доси. Бо приходить велика доба, і горе нам, горе нашій нації, коли велика доба застане нас малими і неприготованими!

Велика доба для нашої нації почнесть ся в хвилику, коли в Росії упаде абсолютизм. Остатні події показують, що той упадок уже не за горами. Коли вірити рескриптові царя до міністра Булігіна, яким поручено міністрови поробити приготаваня до скликаня вибраних репрезентантів народа на наради в справах державних, то виходило би, що сей упадок уже наступив, бодай у принципі. Звісно, тому царському рескриптові не можна признавати серіозного значія, але й се також сімптом упадку самодержавства, що на такі рескрипти ніхто не звертає особливої уваги; значить, історія вже поплила иньшим руслом.

Упадок абсолютизму в Росії — що він значить для нас? Який наступник замінить його?

Сей наступник, то не жаден таємний незнайомий, не жаден сфінкс із закритим лицем. Він давно відомий і виразно зазначив свою фізіономію вже в дотеперішній історії Росії: се буде лібералізм капіталістичного складу. Се буде ліберальний, по європейськи осьвічений російський дідич, польський шляхтич, багатий фабрикант, купець, адвокат, професор, журналіст, лікар і в якійсь невеличкій мірі інтелігентний пролетарій. Ось хто надасть фізіономію новому режимові Росії — капітал і інтелігенція. Історичні дворянські традиції в Росії не сильні і такого фєвдального, конституційним покостом від біди помальованого режиму, який маємо в Галичині, в Росії і на Україні мабуть не буде. Певна річ, російський лібералізм виявляє вже тепер і виявить по своїм запанованю иньші, так само небезпечні прикмети. Він сильно теоретичний і доктрінерський, а доктрінери, навіть ліберальні, все і всюди бували найгіршими і найшкідливішими політиками. Доктріна, се формула, супроти якої уступають на задній пляч живі люди й живі інтереси. Доктріна, се уніформ, стрихулець, ворог усяких партікулярізмів. Доктріна, се з роду централіст, що задля абстрактних понять не пощадить конкретних людей і їх конкретного добробуту. Ми Українці бачили доси мільєни прикладів, як знущав ся над

живими людьми й націями абсолютизм узброєний трьома доктринами: православіє, самодержавіє й обрусеніє. Сі доктрини ввійшли занадто глибоко в тіло і кров російської суспільности, щоб тепер, коли при кермі замість всевладного чиновника стане всевладний російський ліберал, ми могли надіятися наглої й основної зміни в самім режимі. Нехай і так, що доктрина православія стратить своє жало ексклюзивности (ліберал тим і ліберал, що до обрядових доктрин йому байдуже); але доктрина самодержавія й обрусенія дуже легко може подати собі руку з ліберальним доктринерством: вистарчить замість самодержавної особи поставити самодержавну ідею — ідею нероздільности й єдности Росії, непорушности російського великодержавного становища і фундаментального, кат' екзохен державного становища „руссаго“, т. є великоруського народу, — і маємо знов продовжене дотеперішньої політики руйнування, вискування та оглуцлювання окраїн для „добра“ центра, маємо національний автократизм у ліберальнім і конституційнім плащи, на взір угорського.

Задатків для такого ліберального автократизму бачимо в російській суспільности дуже багато. Їх систематично плекала і підготовувала вся дотеперішня чиновницько-автократична школа, привчаючи суспільність ігнорувати все органічно виросле, своєрідне, партикулярне й індивідуальне, погорджувати ним як дрібним і ретроградним, або ломити його як незгідне з одноцільним характером Росії (безцільне і безглузде топтання України, Польщі, Литви, Фінляндії і т. д.). Тільки там, де сей доктринерський автократизм стрічав діяльний, організований, елементарний опір, у Польщі, у Фінляндії, по троха в Литві), він нарешті виявляв склонність до концесій, а бодай до якихось пертракцій. Доктринерови, засліпленому в своїх формулах, можуть заімпонувати тільки тверді факти, о які він раз-другий розвіє собі голову.

Найменше такого опору знаходив собі автократичний доктринеризм на Україні. Не тому лише, що українське слово було сковане і закнебльоване, а головно тому, що велика часть світлих Українців, вихована в тих самих ідеях автократичного доктринерства, й сама ігнорувала свій український партикуляризм, у душі стидала ся його, в душі признавала себе gente Ukraini, natione Russi, в душі й явно дорожила й дорожить фантомом „великої, неподільної Росії“.

Перед українською інтелігенцією відкриєть ся тепер, при свободнійших формах життя в Росії, величезна дієва задача — втворити з величезної етнічної маси українського народу — українську націю, суцільний культурний організм, здібний до самостійного культурного й політичного життя, відпорний на асиміляційну роботу иньших націй, відки-б вона не йшла, та при тім податний на присвоюване собі в як найширшій мірі і в як найшвидшім темпі загально-людських культурних здобутків, без яких сьогодні жадна нація і жадна хоч і як сильна держава не може остояти ся.

Величезні труднощі тої задачі стануть Вам ясно перед очима, коли подумаєте про той стан, у яким застає Україну нова доба. Без власних шкіл і без виробленої освітньої традиції, без перенятого освітніми і народолобними думками духовенства, без популярного і вишого письменства, яке могло би бодай на першій горячій порі заспокоювати всі духові потреби величезної маси, без преси, яка могла-б ясно держати і систематично боронити етяг національності та приложеної до місцевих потреб, свободної культурної праці, без надії на сильну фалангу вповні свідомих і на висоті сучасної освіти стоячих репрезентантів у законодатних тілах, і без міцної опори в масах народу та інтелігенції навіть для тих немногих репрезентантів, що забажають вповні відповісти своїй національній і культурній задачі, наша Україна готова знов опинити ся в ролі кóвала, на якому ріжні чужі молоти вибивати-муть свої мелодії, або в ролі крілика, на якому ріжні прихильники вівісекції будуть доконувати своїх експеріментів.

От тут і стає перед нами, Галичанами, а особливо перед Вами, молоді приятелі, велика історична задача — допомогти російській Україні в тяжких переломових хвилях і потім, у початках, у закладах великої праці — здвигнення нашої національної будови в усій її цілости. Перед Вами стоїть задача й обовязок — віддячити ся російській Україні за все те духове й матеріяльне добро, яке вона доси давала нам. Чи і на скільки ми почуємо ся до того обовязку, чи і на скільки совісно, ровумно, обдумано візьмемо ся до його сповнюваня, від того буде залежати в дуже великій мірі наша будущина яко нації, здібної заняти місце в хорі иньших культурних націй.

Доси я ждав і надіав ся, що хтось ближший Вам і авторитетнійший для Вас забере голос у сій справі, що наша щоденна преса зверне на неї свою увагу, що підіймуть її ті, що люблять

видавати себе за батьків і провідників народу. На жаль, я не діждав ся цього. Значна часть тих наших сьвіточів, опанована театральним питанєм, не бачить по за ним сьвіта; иньші, що заховали собі в тій справі незалежність суду і дивлять ся на неї критично, не мають чи сили, чи відваги піднести свій голос і вказати ясно і виразно величність теперішньої хвилі і великий трагізм нашого положеня в ній і неминучу конечність — як найшвидше, як найосновнійше змінити курс нашого національного корабля, настроїти всі наші думки, пляни, програми на иньший діяпазон. Ми мусимо навчити ся чути себе Українцями — не галицькими, не буковинськими Українцями, а Українцями без офіціальних кордонів. І се почуте не повинно у нас бути голою фразою, а мусить вести за собою практичні консеквенції. Ми повинні — всі без виняка — поперед усього пізнати ту свою Україну, всю в її етнографічних межах, у її теперішнім культурнім стані, познайомити ся в її природними засобами та громадськими болячками і засвоїти собі те знанє твердо, до тої міри, щоб ми боліли кождим її частковим, льокальним болем і радували ся кождим хоч і як дрібним та частковим її успіхом, а головню, щоб ми розуміли всі прояви її життя, щоб почували себе справді, практично частиною його.

Не забувайте, що ми доси в Галичині жили в національного погляду крайне ненормальним житєм. Велика більшість нашої нації лежала безсильна, закнебльована, а ми, маленька частина, мали свободу рухів і слова. І нам іноді здавало ся, що ми — вся українська нація, що ми її чільні ряди, її репрезентанти перед сьвітом. Тепер, коли на російській Україні не сьогодні то завтра повстануть десятки таких центрів, якими тепер являють ся Львів та Чернівці, ся наша передова роля скінчила ся. Ми мусимо почувати себе не піонерами, але рядовими в великім ряді і не сьміємо своїх дрібних, льокальних справ виставляти як справи всенародні, своїх дрібних персональних амбіцій висувати на першу лівню загального інтересу.

Тепер навіть наші основні національні питання, хоч довго ще не зійдуть із денного порядку, мусять піднести значній переміні фронтів. Нам треба ясно зрозуміти і відчути і мати на тямці, що польсько-українське питанє не буде від тепер рішати ся у Львові, але обхопить боеву лівню безмірно ширшу і кождий його етап буде рішати ся і у Львові і в Чернівцях і в Каменці Подільській і в Житомері і в Києві. Так само наша галицька та буковинська боротьба

з москвофільством від тепер мусить виглядати зовсім інакше, бо й її терен розширить ся безмірно, а її зміст поглибить ся відповідно до того, як вона розростеть ся до розмірів боротьби всеукраїнського національного почуття з винародовляючими претензіями „державної“ великоруської нації. І наші відносини до Жидів мусять улягти значній переміні, коли нашої нації прийде ся „автономно“ гоїти гнилі рани задані їй московським чиновництвом через ціловікове нагромаджуване Жидів на нашій території при помочи тзв. „черти осідлости“ та через варварські та нелюдські експерименти урядового аранжування антижидівських розрухів, щоб ними відводити від себе вибухи народньої розпуки та обуреня.

І всі, всі наші національні та громадські питання мусять улягти основній переміні, коли впадуть дотеперішні китайські стіни, які ділять нас від України. Наша література і преса мусить перейти на висший рівень, коли не захоче гинути в конкуренції з тим типом літератури і преси, що виробив ся в Росії не вважаючи на цензурний тиск, а може власне завдяки йому. Тісніші, частійші, ближші зносини з закордоновими Українцями мусять виробити у нас ширший, свободнійший світогляд, щирійші і свободнійші товариські форми, як ті, що виробили ся у нас під шляхетсько-польськими або буршівсько-німецькими впливами. Наш голосний, фразеологічний та в більшій частині нещирий, бо ділами не попертий патріотизм мусить уступити місце поважному, мовчазному, але глибоко відчутому народолюбству, що виявляє себе не словами, а працею. Наша масова інерція, що приймає безкритично слова тих, які сим чи иньшим випадком були поставлені „на чоло народу“, стали посланами, професорами, головами товариств і т. и., мусить уступити місце живій, критичній праці думок і готовости — все і всюди подати й свій голос у загальній справі, виконувати діяльно, на власне ризико, але з повною свідомістю своє горожанське право. Наша аж до границь безхарактерности посунена толеранція хиб та слабостей наших ближніх, навіть тоді, коли вони зі сфери приватних відносин переходять у сферу товариської та громадської діяльности, мусить уступити місце живійшому моральному почуттю і енергічнійшій реакції против усякої моральної гнилизни, що грозила-б розпаношити ся в наших товариських відносинах. Інакше, мої дорогі приятелі, ми тут у Галичині та Буковині, замість духового центра України зробимо ся гнилим і смердючим боляком, який

в обридженем оминати-ме кождий свідомий Українець, що заховав іще живе почуте самоповаги.

Отсе моральне переродженє, яке вповні доконаєть ся певно не швидко, аж наслідком праці поколінь, та до якого імпульс кождий із нас повинен дати сам собі, власною постановою, буде першою умовою можности тіснійшого, дружного і продуктивного співділання нашого з закордоновими Українцями. Як би Ви знали, мої молоді приятелі, скілько зневіри, розчаровань та знеохоти нагромадили дотеперішні зносини Галичан та Буковинців із Україною, скільки сорому та прикrostи робили нераз Українцям наші „національні“, а властиво місцеві хиби — неточність, балакучість та пустомельство, брак характерности, індиферентність та моральна грубошкірність, байдужність до важних загальних справ, а завзятість у дрібницях, пуста амбітність та брак самокритики, парадованє європейськими формами при основній малоосвітности та некультурности, — як би Ви знали і відчували се так, як сього вимагає теперішня хвиля, то я не сумніваю ся, що в серці кождого з Вас знайшлась би моральна сила, щоб сказати собі і покласти „Ганнібалову присягу“ : від нині доложу всякого зусилля, щоб увільнити ся від тих хиб, поводити ся краще, працювати пильнійше над собою.

Та все те кажу лише для Вас, особливо для тих, хто захоче мати зносини з Українцями, щоб охоронити його і тих, із ким він буде мати зносини, від прикрих розчаровань. А головна річ у тім, чим можемо ми, Галичани й Буковинці, в разі свобіднійших відносин у Росії, допомогти Україні. На капітали ми не багаті, тай не капіталів потребувати-муть від нас Українці. Так само дурять себе ті Галичани та Буковинці, які вже тепер облизують ся надіючи ся, що свобода в Росії отворить їм дорогу до робленя інтересів, до корисних посад та сутих доходів без праці. Певна річ, у порівнаню до нашої заробкової мізерії російські відносини не одному можуть видати ся блискучими, але не треба забувати, що на легкі заробітки та на масні посади всюди конкурентів багато, а спеціально Росія богата на таких „ташкентців“, із якими наші кандидати не легко витримають конкуренцію. Тай не „ташкентців“, не аферистів, не спекулянтів на легкий хліб потребує від нас Україна і коли ми нічого иньшого, ліпшого не зуміємо дати їй, тоді сором і ганьба нам!

Не заїмпонуємо ми Українцям і своєю інтелігенцією, своїм рівнем теоретичної освіти. Лиха доля змусила нас виростати і вчити ся в краю, де завдяки шляхетському режимови наука вважаєть ся небезпечним оружєм, якого не слід давати в руки суспільности, де шкільне навчанє в самім зароді затроєне конфесійними, політичними та національними пересудами, де свободна критика вилімінувана з вихованя, де панує тав. Brotstudium, навчанє для хліба, для карієри, навчанє тісне та далеке від тої широкої гуманности, що лежить в основі західно-європейського, а подекуди навіть російського висшого шкільництва. Отже й тут не багато чим можемо стати в пригоді Українцям. Що найбільше хіба яко вчителі языків — німецького, польського, по троха клясичних, бо наука языків у наших школах трактуєть ся справді ліпше, як у російських. Хоча й тут треба сказати, що остатні роки завзначили поворот на гірше, і прим. знанє німецького языка, яке виносять молодші генерациі з галицьких гімназій, може довести до розпуки всякого, хто ставив би до того знаня якісь хоч троха висші вимоги.¹⁾

Подумає дехто, що бодай нашими шкільними книжками, що обіймають уже повний курс народньої і середньої школи, можемо прислужити ся Українцям. На жаль треба сказати, що й ся надія марна. Наші шкільні підручники, знов таки в значній мірі завдяки пануючому в Галичині режимови, переважно неоригінальні, основані на перестарілих педагогічних принціпах, а деякі надто такі далекі від рівня сучасної науки (прим. природописні), що про безпосереднє користуванє ними в українських школах у Росії не може бути ані бесіди і вони що найбільше можуть пригодити ся авторам нових підручників задля своєї термінології.

¹⁾ Як редактор ЛНВ і один із редакторів видань Укр. р. Вид. Спільки, де містять ся також переклади з німецької мови, я дуже часто маю нагоду діставати до рук переклади наших молодих студентів із німецької мови, і мушу тут заявити, що ті переклади з двома-трьома виємками — просто скандальні і друкувати їх можна хіба доконавши таких численних та основних поправок, що первісний скрипт не раз зовсім пезає під ними. Просто жаль робить ся хлопців, що не раз над такими перекладами задають собі не мало праці надіючи ся заробити децю і очевидно й самі не підозрівають того, як мало вони розуміють перекладане. Додайте до того, що вони, особливо ті, що повиходили з руських гімназій, звичайно так само мало володіють руською мовою і виявляють цілковитий брак вправи — думати нею і передавати чужі думки. Се таке соромне свідощтво теперішнього стану нашої середньої освіти, що по просту не знаєш, що й думати про неї.

Та про те є у нас дещо таке, що може стати в пригоді Українцям у Росії. Маю на думці той практичний змісл, привычку більше додивляти ся до конкретних фактів, як до теорій, і більше вироблену привычку до публичного житя, до організацій і парламентаризму. Надто довголітня боротьба за національні права виробила у нас певну традицію і не малий засіб досьвіду в таких справах, що все може дуже пригодити ся тепер, коли й російську Україну жде перспектива проходити ту саму школу поміж двома огнями — польським і московським. Правда, і ті добрі прикмети в душній галицькій атмосфері дуже часто переходять на хиби, на тішоворість, боязливість, байдужність до всяких сьмілих поривів і заскорузлість у своїм тіснім кружку, та тут уже певно нове історичне житє в ширших межах само собою швидко здужає усунути ті хиби.

Я бажаю тільки одного — звернути Вашу увагу, молоді приятелі, звернути увагу всеї суспільности на ту велику історичну хвилю, якої наближене чуємо всі. Нам прийдець ся змобілізувати всі свої сили, щоб задоволити потреби тої хвилі. Та поки ще вона не надійшла, до праці, молоді приятелі, до інтензивної, невсипушої праці над собою самими! Здобуйте знанє, теоретичне й практичне, гартуйте свою волю, виробляйте себе на серіозних, сьвідомих і статочних мужів, повних любви до свого народа і здібних виявляти ту любов не потоками шумних фраз, а невтомною, тихою працею. Таких мужів потребує кожда нація і кожда історична доба, а в двоє сильнійше буде їх потребувати велика історична доба, коли всій нашій Україні перший раз у її історичнім житю всьміхнець ся хоч трохи повна горожанська і політична свобода.

Ів. Франко.

На переломі.

II.

Після зусильних прохань Петра I де словом, де палкою, а також і ріжних полекш і охоронних тариф засновано було в Росії во 100 нових фабрик і заводів. В 1730 році, далі в 1744 році сенатом багато фабрикантів були визвані „подложными“, і в 44 р. були навіть „із фабрикантів виключені“. Проте в 1780 році ми застаємо вже „непідставних“ 300 „важнійших“ фабрик і уряд офіційно перестає дивитись на веденє фабрик, як на певного рода службу, і касуючи т. зв. Мануфактур-колегію Катерина II в відповіднім указі говорить: „Установленіе Мануфактуръ-коллегіи имѣло начало свое въ такое еще время, когда къ распространенію полезныхъ рукодѣлій и фабрикъ недовольнымъ побужденіемъ казался собственный каждаго въ томъ прибыльтокъ, но старанія правительства простирались и на изъятіе всякихъ предубѣжденій“. Тепер, навпаки, „всѣмъ подданнымъ нашимъ въ заведеніяхъ становъ и рукодѣлій столь безпредѣльная дана отъ насъ свобода, что не стѣсняются они уже ни частнымъ испрошеніемъ на то дозволенія, ни надзираніемъ за дѣломъ рукъ ихъ, гдѣ собственная каждаго польза есть лучшее и надежнѣйшее поощреніе.“

І так, з сього часу ми можемо сміло датувати самостійний вірст фабричного промислу, для якого вже досить було державного підтримування, а без примусу він уже міг обійти ся. Ми бачимо, як поруч із професіональними робітниками, спеціально приписаними урядом до фабрик і заводів з'являєть ся і швидко росте кляса робітників к ре п а к і в, яких добровільно переводять їх шляхтичі-пани від хліборобства на фабричну роботу, вважаючи на „собственную пользу“. З заведенням машинової продукції

і зі зростом внутрішнього ринку вже в початку XIX віку виявилось, що праця приписних і крепаків на фабриці зовсім не така вже дешева. Уже в 1839 році державна рада визнає, що „нині, коли і між простим народом розповсюдився дух фабричного промислу і кількість вільних робітників і майстрів швидко збільшується, зручніше і ледве чи не користніше для фабриканта наймати цих людей, ніж тримати власних і приписних“. Коли в 1840 році дозволено було законом відпускати на волю приписаних до заводів селян, фабриканти скористувались зараз же сим дозволом і сливе скривь найняті робітники зайняли місце крепаків, так що 1861 рік на фабриці лише офіційно ствердив те, що тут давно вже було фактом.

Зріст кількості фабрик і найнятих робітників в європейській Росії буде видно з сеї таблиці:

	Фабрик	Річна сума продукції (в мільонах карбов.)	Робітників	На одну фабрику	
				Сума продукції	Робітників
1804	2.423	—	95.202	—	39
1825	5.251	—	210.568	—	40
1850	9.843	166	517.679	16.865	52
1863	16.695	352	419.517	21.075	25
1879	27.927	909	689.452	32.513	25
1893	15.969	1.259	904.614	78.874	57

Зріст капіталістичної продукції на протяжї XIX ст. не підлягає найменшому сумнівови. Зменшене зросту робітників, яке зайшло між 1850 і 1860 рр., дасться пояснити тим, що з увільненням крепаків заробітна платня значно зросла і примусила фабрикантів замість дорогих рук заводити машини, тому то і скількість робітників зразу зменшилася в двоє (з 52 на 25). Та ся заміна робітника машиною сама по собі зовсім не свідчила про перестанок концентрації продукції. Як бачимо з останнього рядка таблички концентрація йде досить швидким темпом і середня скількість робітників підіймається далеко вище всіх попередніх, тоді як скількість підприємств падає. Коли сюди додамо підприємства обтяжені акцизом і гірницько-завідські (які в таблицю не ввійшли), то в 1893 р. будемо мати такий загальний вигляд: 20.316 фабрик із 1.696 міль. К. продукції, з 1,366.433 робітниками. На одно підприємство тоді в середньому припадає 83.357 карб. продукції і 67 робітників.

Як бачимо, такий і постійний зріст індустрії в Росії ледве чи дасть ся пояснити системою протекціонізму і т. и., і вважати його чимось нанесеним, чужим уже годі. Він історичний факт і се мусять признати тепер і дд. народники, що ще до останнього часу пророчили російському капіталізови швидку і неминучу загнибиль. Найбільше, що ми можемо сказати про капіталізм у Росії, се те, що він іще не дійшов того ступня, на якому стоїть у західній Європі — і стільки, тільки-ж бо з сим ніхто й не думав змагати ся.

Тут ми не можемо оминати того своєрідного російського факту, який завше приводять на доказ безґрунтовности капіталізму в Росії, коли не повної його відсутности — се т. зв. кустарство (домашній промисл). Справді, на півтора мільона фабричних робітників налічується до чотирьох мільонів селян, які працюють в оброблюючій промислі, не виходячи з власної хати і не кидаючи хліборобства. В західній Європі з сеї верстви виросла фабрика, а в Росії вона існує поруч із фабрикою і бували випадки, коли кустарі брали верх над фабрикою. Для вияснення причини самостійного існування такої перехідної стадії індустрії треба брати на увагу, розуміється, не лише самі кліматичні відмінні Росії від З. Європи, хоч вони і грають дуже важну роль. Протягом восьмимісячної зими, коли хліборобське господарство не потребує сливе жадної праці, — недостача хліба зібраного протягом 4-літних місяців змушує хопатись за інші способи праці і цілком природно витворює кустарство. Ся підрядність (до хліборобства) кустарної праці, коли вона не годує робітника, а лиш „підготовує“, дає можливість кустарям задовольняти ся мінімальним доходом на своїх виробах і інколи побивати навіть фабрику в конкуренції. Звичайно, що се яскравий доказ молодости російського капіталізму, тим більше, що коли раніше кустар і перемагав фабрику, то тепер уже діється ся як раз навпаки. Перш над усе фабрика всмоктує в себе тих робітників, яким вона попередю достарчала праці до дому. Так напр., в одній з важніших капіталістичних продукцій, перкальовій, ми здібаємо за трицять літ такі зміни:

	(Працювали в тисячах)	
	у фабричних будинках	дома
1866	94,5	66,2
1879	162,7	50,1
1895	242,0	20,5

себто, абсолютна скількість робітників у дома зменшилась більше ніж у троє, а порівнюючи до цілої скількості зійшла на 8% з колишніх 41%.

Коли в інших галузях кустарства ми й не находимо зараз такого яскравого процесу перетворювання його в працю на фабриці, то все-ж досліджуємо його і там у більш або менш замаскованій формі.

Розвиток капіталізму стоїть у безпосереднім звязку з розвитком комунікаційних шляхів. Пояснювати сю просту і очевидну для кожного тезу — нема що. Отже розгляньмо розвиток їх у Росії. Той розвиток шляхів і добрий їх стан, який змусив у свій час Татар відмовити ся від нападу на багатий Новгород власне в силу неможливости добратися до нього крізь ті непролазні нетри та пуці і болота, які відділяли його від Москви, з якою Новгород Великий мав великі торгові зносини — поступив наперед лиш у XIX ст. Перший початок будови шосейних шляхів датується 1816 р., та лиш 1830 р. закінчено перше, московсько-петербурське шосе; в 1860 р. довжина всіх шосейних шляхів ледве досягає 8.000 верст, а в 1896 р. зростає до 12.000 верст. Се в троє менше великих шосе Англії, і в 20 раз менше Франції, коли брати абсолютну довжину шляхів; коли-ж узяти порівняні відносини що до великості країн, то будемо мати перевагу 3. Європи над Росією в сотні разів. Та ми не можемо тут забувати того, що Росія приступила до будови шосейних шляхів майже одночасно з початком будови залізниць, а се, звичайно, мусіло дуже вплинути на затриманє зросту перших, бодай в незмірно вищій мірі, ніж се було в 3. Європі, яка ще до залізниць мала вже досить шосе. Перша російська залізниця збудована дуже швидко (1838 р.) по першій шосе (1830 р). Та за трицять перших літ довжина залізниць зросла на 4.700 верст і перевищила половину довжини тодішніх (1867) шосе. В наступнім трицятиліттю вона зросла ще в 8½ разів і досягла в 1897 році 40 тисяч верст і перевищила більш ніж у троє довжину шосе. І сею останньою цифрою довжини залізниць (43 тис. кілометрів) Росія перевищує Англію (34 тис. кіл.) і Францію (40 тис. кіл.). Та нема що говорити, що й тут, коли приймемо на увагу порівняні простори країн, то порівняне вийде не на користь Росії. А власне, на тисячу квадр. кілометрів

у Росії припадає всього 8,4 кіл. залізниця, а у Франції 77,5 і в Англії 109,5, себто у 9 і 13 раз більше. На протязі року в Росії з кожних 100 чол. залізницею користується ся лиш 44 чол., тоді як у Франції і Німеччині кожен чоловік у середньому проїздить 6—7 разів, а в Англії — 21 раз. Себ-то там пасажирський рух сильніший 15—50 разів ніж у Росії. Те-ж саме і з рухом тягарів, перевозка яких, що правда, за період особливого підняття індустриального розвитку Росії (1893—1899 рр.) зросла мало що не в двое, а то з 4.846 на 8.108 міл. пуд. залізницями і з 1.182 на 1.900 міл. пуд. водяного транспорту (се протягом яких 6 років!). Як бачимо, і тут ми можемо говорити лише про менший розвиток капіталізму, про нижчий ступінь його ніж той, на якому він стоїть у З. Європі, а ніяк не про застій чи навіть про повільність темпа його.

Такими-ж добрими ілюстраціями капіталізації Росії можуть служити й інші дрібніші явища, що мають задовольняти потреби горожан сучасної культурної держави. Наприклад у 1663 р. лиш закордонні купці добились для себе, як певного привілею, права завести в Росії регулярні поштові зносини між окремими торговельними пунктами. При Петрі I почта перейшла в державне завідуванє, та лиш Катерина II скасувала різні організації, що обслуговували окремо державні потреби і окремо купецькі. В 1825 р. один лист припадав на 10 чол., в 1856 р. вже на кожних двох, а в 1897 на кожного чоловіка припадало вже по 5 листів. Швидке темпо зросту капіталістичного розвитку і тут не підлягає сумнівови, хоч знов таки в порівнанні з З. Європою можна багатого ще побажати Росії. Так нпр. у Франції на кожного чоловіка припадає 24 листи, в Німеччині — 38, в Англії — 56.

Не трудно собі уявити, якою була торгівля Росії хоч би в XVII ст. при тім низькім рівні її економічного розвитку і при сливе повній відсутности штучних комунікаційних шляхів і поштових зносин. Перевозити товари було можливо лише підчас зими, санною дорогою, а літом водяними шляхами. Се накладало на торгові зносини характер періодичности і змушувало організувати караванний спосіб перевозки товарів і ярмарковий — їх розпродажі. Звичайно, що той розвиток штучних комунікаційних шляхів, якого досягнула Росія в останнім столітті, знищив давно караванний спосіб транспорту товарів. От хоч би на самій Україні від „славних

чумаків“ тільки й лишилось зараз, що славні згадки про них, та подекуди — пісні їх. Не мають рації для дальшого істновання при сучаснім розвитку швидкого і реґулярного парового транспорту і ярмарки; тим то не зважаючи на загальне прискорення темпа промислового життя в Росії в останні часи ярмаркові обороти або стоять на однім рівні, або падають, як підупали і славні колись на цілу Україну кийські контракти, які зараз зовсім тратять ся в загальній торгівлі міста. Скрізь льокальна торгівля росте і збільшується коштом ярмаркової, а сама місцева торгівля тратить де-далі свій замкнутий характер і зливається в загальний ринок, що підлягає загальним умовам не лише російського, а і все-світнього промислового життя. Найкращим показчиком такої злуки перше окремих ринків в одну цілість являється встановлення на всім просторі ринку однакових товарних цін, які доси були ріжними, підлягаючи ріжноманітним місцевим умовам як продукції так і збуту їх на більш чи менш обмеженім ринку. Для Росії се найкраще дається дослідити по цінах на збіжжя. В 1740 рр. маємо: в Алатирі, Пронску і Лівнах чвертка жита коштувала 30 коп., у Пскові-ж 2 карб. 24 коп.; середня-ж ціна для південного сходу була 50 коп., а для північного заходу 1 карб. 50 коп. за чвертку. Себ-то, при середній ріжниці в три рази, в окремих випадках ціни ріжнили ся в $7\frac{1}{2}$ раз. З економічним розвитком Росії ці ріжниці згладжують ся все більше і більше і для 1881—1887 рр. ціни не ріжняють ся більш як о $1\frac{1}{2}$ раза і навіть ріжниця між найвищою (Петербург 1 кар. 22 коп. за пуд) і найнижшою (Уфа — 50 к.) не сягає до $2\frac{1}{2}$. І тепер російський збіжжєвий ринок дуже швидко пристосовується до всесвітнього.

Вже з середини XVIII ст. імпорт Росії зростає далеко швидче її експорту — ясний доказ того, що враз із економічним початковим зростом країни зростають і потреби населення. Та турботливий уряд цловими тарифами захищає інтереси російських... фабрикантів, чим змушує Росіян відмовити ся від ужиткування чужоземних товарів і задовольнитися „отчественними“, і тим дає перевагу своєму експортові. Де далі як експорт так і імпорт невпинно зростають і зріст сей виказується по п'ятиліттях (починаючи від 1754—1758 і кінчаючи на 1799—1804 рр.) такими цифрами (середні цифри щорічного обігу в мільйонах карбованців):

Експорт	8—11—12—16—19—21—26—36—57—68
Імпорт	7—8—10—12—13—17—19—30—39—50

Що перевага експорту над імпортом підтримувала ся цілком штучно, можна пізнати з впливу на них нової тарифи 1819 р. яка значно знизила мито на чужоземні товари і в 1820 і 21 рр. експорт був 62 і 56 мил., а імпорт підняв ся до 69 і 58 мил. Се викликало нову охоронну тарифу 1822 р., яка знов дала перевагу експортові. Далі зріст в обох напрямх іде „нормально“, о скільки можна назвати нормальним зріст імпорту, придушеного тарифами, аж до нових ліберальних тариф 1850—60 рр., що яскраво вирізують ся на фоні дальших суворо-охоронних тариф 1870 і 80 рр. Се видно з сих цифр (за 1851—1855 по 1886—1890, в мил. карб.):

Експорт	81—141—140— 192—303 —345—346—388
Імпорт	74—120—121— 212—364 —326—304—224

Як бачимо, тарифи 50 і 60 рр. знов викликали перевагу імпорту за десятиліття 1866—1875 рр. (див. підкреслені цифри), а наступні охоронні тарифи знову здушили його зріст.

Щоб доповнити картину російської торгівлі, нам варто придивити ся до того, чим саме торг сей ведець ся. Се видно буде з сеї таблиці російського експорту, в якій цифри вказують процентове відношенє між харчевими продуктами, матеріялами для фабричного виробу, готовими виробами і иньшими товарами.

	Життєві припаси	Матеріяли для обробленя	Вироби	Иньші товари.
1778—1780	8	63	20	9
1802—1804	20	66	10	4
1851—1853	36	58	2 ¹ / ₂	3
1893	56	38	4	2

Як бачимо, в експорті життєві припаси грають усе більшу й більшу ролю. Експорт російських технічних матеріялів від середини минулого віку постійно знижуєть ся, а експорт фабричних виробів ледве-ледве зростає останніми часами після свого занепаду ще в початку XIX віку.

Замість сирих матеріялів імпорт міг би давати Росії продукти своєї індустрії. Та від самого народження в Росії попиту на них уряд систематично і насильно усував можливість імпорту.

сих продуктів і маси Росіян віддані в руки російського фабриканта в ім'я високих інтересів і розцвіту рідних Колупаєвих і Разаваєвих, чи, як звичайно говорить ся пишним стилем, маси обдирають ся ради розвитку рідного промислу. Звичайно, що сей чинник, що майже невпинно працює вже протягом двох віків мусить дуже тяжко відбивати ся на розвитку продукційних сил країни. Нічого дивного, що він відбиваєть ся і на імпорті тим способом, що замість потрібних масам, краще видосконалених продуктів зах.-європейської індустрії в Росію ввозить ся більше всього матеріалів для російської індустрії, потрібних російським фабрикантам, на які, звичайно, уряд не спішить накладати мита. Се видно буде з сеї таблиці (цифри означають процентове відношенє, як і в попередній):

	Життєві пр.паси	Матеріяли для обробленя	Вироби	Інші товари
1778 – 1780	30	19	44	7
1802 – 1804	40	23	32	5
1851 – 1853	30	50	16	4
1893	17	62	21	—

З останніх двох таблиць видно, що російська індустрія вживає все більше і більше чужоземних сирих матеріалів, а вивозить чим раз менше власних виробів; а се значить, що вона сливе виключно працює для внутрішнього ринку. А з відомого вже розвитку російської індустрії ми мусимо зробити той висновок, що й російський внутрішній ринок зростає незвичайно швидко, не дивлячись на те, що турботливий про блага фабрикантів уряд піклуєть ся невпинно, щоб зріст ринку не перегнав часом продукції сих його улюблених діток. Та не важко зрозуміти, що при тім швидкім розвитку, який ми спостерігаємо в російській індустрії, не далекий уже той час, коли діти виростуть на стільки, що їм доведеть ся порвати сі пеленки, які тільки заважають дальшому розвиткови капіталістичної індустрії. І власне детальним аналізом відносин між собою суспільних сил з протилежними інтересами я беруь читачеві довести, що сей час уже наступив.

III.

Законом 1-го червня 1882 року в Росії заведена фабрична інспекція, заборонено на заводах і мануфактурах працювати дітям до 12 літ, роботу малолітніх від 12—15 літ обмежено 8 годинами на добу в цілковитою забороною нічної праці, і в празникові дні, а на підприємців накладено обов'язок достачати дітям робітників можливість вступати в народні школи. Се перший крок державного законодавства, який приніс справжні полекші робітничим масам, хоч далеко не в тім розмірі, як могло-б видати ся тому, хто гадастиме, що закон сей не лишив ся в добрій половині своїй лиш на папері. Правда, ще в 1845 році, після незвичайно сильних робітничих забурень ткачів під Москвою (Вознесенск), здушених лише при помочи війська, був виданий анальоґічний сьому закон. Тільки-ж за невиконане його фабриканти ніякій відвічальности не підлягали, так, що ся його частина лишила ся цілком на папері, без усякого впливу на життя. Навпаки, друга його частина, звернена проти робітників, якою забороняло ся не лише підбурюване до страйків, а й сама участь у страйках і накладала ся кара як за спротивленне державним властям, дуже швидко ввійшла в життя.

І так у 1882 році уряд узяв близько до серця інтереси робітників і закріпив се відповідним законом. Мало того, цілий ряд дальших законів, із рр. 1884, 85 і 86 йшов у тім же кориснім для робітників напрямі. Так наприклад жінкам і дітям до 17 років заборонено нічну працю в шкідливих для їх здоровля підприємствах, обмежено штрафи робітників, заведено робітничі книжки для контролі виплати, заборонено виплату зарібку товарами, видано окремі розпорядження про догляд за фабриками і урегульовано відносини фабрикантів і робітників.

Мимоволі насуваєть ся питання, що за чулість така до страждань робучого народу напала раптом на російський уряд? Звідки взяло ся стільки лібералізму у царя (Олександра III), якого цілком слушно вважаємо стовном реакції, який протягом цілого свого панування (мало не 15 років) тільки те й робив, що душив усе, що було найкращого в Росії? Та я гадаю, що ми маємо повне право пройти мимо психології царської, не звертаючи на неї жадної уваги, а се тому, що коли Олександр III видавав сі свої закони, він так само тоді знав горе й нужду робітників, як знає їх тепе-

рішній Микола II, бо й той тоді мусів ховати ся від проявів вірнопідданських почувань свого народу за мурами своїх палаців і за багнетами салдатів, як ховаєть ся тепер його син. Не в царських добрих почуваннях тут річ. Закони видають ся для добра сильних. Закони-ж прихильні для бідних і покривджених мас вивирають ся силою у пануючих верств і оплачують ся кровю нуждарів. Так говорить нам історичний досвід. І коли ми й тут підемо у ті місця, де червоними струмками текла гаряча робітничая кров, ми напевне станемо на вірний шлях до віднайдення дійсних причин робітничого законодавства.

І справді, вже з початку 1878 р. уряд був сильно заклопотаний величезним страйком на так званій „Новій бавовняноткальні“. Сі турботи уряду виявили ся не лише в звичайнім утихомирненні робітників оружною силою, а дійшли до того, що організатора сього страйку А. Федорова, щоб „иншим неповадно було“, наказано повісити! Та все-ж робітничі маси не наїли ся кулями і навіть не задовольнили ся естетичним виглядом великої паради і помпи, з якою їх товариша і проводиря покарано смертю. І розрухи вибухають із більшою силою і прибирають знов острійший характер у кінці 78 р. підчас страйку на патронному заводі. Звичайно, що уряд скрізь дуже енергічно обстоює інтереси російського „промислу“ проти незаконних робітничих ворохобників, які замість спокійної праці для своєї-ж користі і добра цілого краю, зважають ся не корити ся „законним“ вимогам своїх „хазяїнів“ і не задовольняють ся навіть тою платнею, на яку вони самі дали згоду після „свобідної умови“ при наймі. І все-ж страйки не втихають і в 1879 році, як і в 80, і хоч у 81—82 рр. удасть ся урядови, дякуючи геніяльному винаходови тоді ще „з молодих та раннього“ фон-Плєве, звернути їх на більш пожаданий урядови шлях антижидівських погромів, та все-ж із вищих „політичних“ мотивів уряд признає потрібним заспокоїти потреби робітників і законодавчими полекшами, не так дійсними як словесними, це правда, а все-ж полекшами.

Сі висші політично-державні мотиви уряду дадуть ся нам зрозуміти, коли пригадаємо собі ту політичну атмосферу, в якій жила тоді ціла Росія. Пригляньмось до того, як ся атмосфера впливала на робітничі маси і який відгомін знаходила в них.

Як відомо, роки: 1878—82 були кульмінаційним пунктом терористичної боротьби горетки велетнів із царською владою. Се

роки, коли не лиш моральна, але й матеріальна перемога була по стороні терористів, коли] уряд більше бояв ся їх, як вони уряду. І власне робітничий закон 82 р. вийшов тоді, коли над Олександром II уже виповнено було присуд „Народньої волі“, а син його, самодержець Росії, не сьмів із палацу ані на крок вирушити і вступив у переговори про умови, на яких йому „Исполнительный комитетъ“ дозволить нарешті переїхати в Москву і вложити на свою главу прадідну Мономахову шапку. Се період повного безсилля і розпуки самодержавя, коли ще так недавно всесильний самодержець звертав ся до своїх „людішек“ із наївним проханням захистити його від воротів і величав своїх „холоповъ і людішекъ“ із сього приводу гарним і почесним іменем „общества“. Се період, коли ті відвічні царські „холопы и людишки“ справді почули себе „обществом“ і відповіли цареві відомими адресами земств, у яких радили йому покорити ся народній волі і зректи ся самовладства.

І в такий то час ми бачимо, що на тлі мертвої байдужности до всіх сих подій селянства фабричний пролетаріят із своїх рядів висилає таких видатних людей, як П. Алексєєв, Халтурін, Тіхонов і иньші, і висилає їх у перші ряди політичних борців із самодержавем. Мало того, що йдуть одиниці. В кінці 78 року засновуєть ся самими робітниками, а не інтелігентами-революціонерами, т. зв. „Північно-російська робітнича Спілка“, в 79 році „Південно-російська робітнича спілка“ і оголошують вироблену самими-ж робітниками (головно С. Халтуріним) програму, в якій заявляють, що боронитимуть ся проти самодержавя за політичну волю. І що се був масовий рух, констатує навіть тодішня легальна література. Так у „Русской Рѣчи“ за 1881 читаємо: „Доси гадали, що в Росії немає робітничого питання, та розрухи останніх років і поява в політичних процесах таких людей, як Прєсняков, Окладський і Тіхонов показують, що Росія і тут мало чим відріжняєть ся від иньших країн“.

Коли вияснило ся для уряду, що його занадто щира оборона інтересів фабрикантів просто кидає робітників у обійми найстрашнійших ворогів царства, то стане ясним сей поворот у політиці уряду що до робітників: се царизм зрадив інтереси фабрикантів.

Та коли таким поясненням цілої справи й можна-б було задовольнити ся що-до першого закона 1882 року, який власне служив більше для затемнювання клясової сьвідомости робітників і мав

більш принципіальне значіння ніж практичне, то годі се сказати про дальші закони з рр. 1885—86. Сі закони тим і відрізняють ся, що тут майже нема зовсім високих слів, а вони складають ся виключно з дрібниць, та дрібниць, які служили для найбільшого визиску робітників (штрафи, крамниці) і страшного морального пригноблення. І коли фабриканти могли сливе цілком байдужно згодити ся на перший „словесний“ закон, який не дуже то зачіпав їх законні доходи, то зовсім не те мусіли заспівати з приводу останніх законів, які дуже боляче чіпали їх, бо зазирали глибоко в їх кишеню. Крім того, що ми в праві чекати від фабрикантів у 85—86 рр. сильного опору урядови при виробленні сих законів, тут падає й той мотив, який, здавалось, дуже добре вияснив нам причину закону 82 р. — страху уряду перед терористами і загального піднесеного настрою в цілім російськiм суспільстві. Вже в 83 році цар благополучно миропомазав ся, а в 86 році його важка пята вже здушила всякі пориви до активної боротьби за волю в інтелігентних верствах російського суспільства. Так. Сього вияснення причин важнійших і кориснійших для робітників законів 86—86 рр. тут стає для нас за мало.

Тому ми звернемо ся знову до тих червоних провідних струмочків, які доведуть нас до тих фабрик, де було їх джерело, і побачимо, що в фундамент нових робітничих законів так само заложено вугольне каміння з робітничих трупів. Більше того. Ми довідаємо ся, що сі закони були не чим иньшим, як трохи зменшеними і обкромленими вимогами Оріхово-зуївських страйкарів (величезні фабрики Морозова) в 1885 року, предложеними Владімірському губернаторови, який особисто приїхав утихомирювати їх. 33 арештованих страйкарів робітників відставлено у московську тюрму, де їх продержали аж до суду (присяглих) у 86 р., який узнав їх невинними, коли були докладно з'ясовані ті житєві умови, що змусили робітників до страйку (а між присяглими не бракувало фабрикантів!). Та уряд по суді „адміністративним порядком“ все-ж таки вислав робітників: Мойсеєнка на 5 літ у Шенкурск, Волкова у Вологодську губернію, а Шкиріна і Гудіна в Сольвичегодск. Ся дальша адміністраційна опіка уряду дасть ся зрозуміти, коли дізнаємо ся, що Волков і Мойсеєнко були соціалістами, і що їх вплив на організоване переведење страйку був дуже великий.

Тут не можна оминати і того впливу на уряд, який зробив факт не лише присутности робітників соціалістів (бо се вже не

було новиною) по всіх закутках сьвятої Руси, а ся їх практична діяльність, се керманіцтво широкими робітничими масами. Власне в справозданні Державної Ради за 1886 рік читаємо: „Незадоволенє, яке ступнево нагромаджуєть ся в класї фабричних робітників, витворює в неї податний і вразливий ґрунт для злочинних наук, які ведуть до знищення державного і суспільного ладу. Сим виясняєть ся той факт, що представники противурядової пропаґанди звертають останніми часами всю свою увагу на фабричне населеннє і частенько криють ся в його рядах... З огляду на се, і турбуючи ся про можливі способи усунення фабричних страйків і заколотів, Міністерство Внутрішніх Справ визнало необхідним, не гаючи часу приступити до перегляду постанов промислового закона, які існують тепер, в напрямі урегулювання обопільних відносин між фабрикантами і робітниками“. (Розстріленнє скрізь мов. В.)

Щоб справа стала ще яснїшою, варто пригадати, що власне в 1883 році заснувала ся так звана „Група Освобожденія Труда“ (увільнення праці), яка ставила своєю метою повернути соціально настроєну інтелігенцію до праці для організування робітничих мас для переведення масової економічної і політичної боротьби, себто до організації пролетаріату на ґрунті його класових потреб. Ся група була першим зародком сучасної російської соціалдемократії. І щоб показати всю важність сеї заміни теоретичних підвалин тодішнього інтелігентського соціалізму ми наведемо тут оцінку сього факту, яку дає йому сучасна російська соціалдемократія. В 86 ч. „Искры“ ми читаємо: „В тяжкі часи 80-их років, після руїни надії борців Народної Волі, серед загальної розгубленности і розпуки підняла свій голос російська соціалдемократія, щоб сказати, що народжуєть ся, що народила ся вже класа, якій судило ся в боротьбі за власне визволеннє визволити цілий край від ганебного самодержавія. З боротьбою сеї класи нерозлучно звязала соціалдемократія свою справу. Серед загальних лютих нападів, недовіря, криків про „вузькість“, „нетерпимість“, „сектанство“ несла вона червоний стяг класової боротьби пролетаріату, в якому бачила єдину певність осягнення волі. Серед полохливого вичікування несподіваних милостей зверху вона одна заховала віру в революцію. Серед скоків від одного чудодійного засобу боротьби до другого вона одна заховала віру в боротьбу народніх мас“. В наше завдання зовсім не входить

оцінка діяльності російської соціалдемократії як партії. Ми тільки мусимо підкреслити і не забувати важности сеї ідейної зміни, зміни цілого світогляду частини російської соціалістично настроєної інтелігенції, після якої вона знайшла тверду опору для своєї дальшої праці в новім напрямі. А історичний присуд над сею ідейною зміною й її практичними наслідками, присуд, що походить від принципіальних ворогів соціалдемократії, ми знаходимо в отсих словах В. Бурцева: „Соціалдемократичні групи, які виникли в Росії, займали ся головним чином пропагандою серед мійських робітників і їх організацією, друкуванням у потайних друкарнях відозв і брошур. В 1896 році соціалдемократи прийняли діяльну участь у відомім страйку петербурських робітників“. І справді, вже в 1885 році гуртком петербурських соціалдемократів видано 2 ч. „Рабочаго“, часописи призначеної для розвитку клясової свідомости пролетаріату. Видавництво-ж для інтелігенції веде свій початок, розумієть ся, в 83 р.

І так із усього вище наведеного ми, здаєть ся, маємо повне право вивести, що численні страйки робітників, які вибухали то разом, то незабаром один за другим, організованність їх і, головне, переймання самих робітників соціалістичним світоглядом і ви- ставлене завдяки сьому певної сталої програми робітничих домагань, як таких ключів, за якими йдуть і які обстоють і неосвідомлені в політичного боку робітничі маси — перетворило сі робітничі маси протягом кількох років постійних розрухів на таку політичну силу, в якою уряд змушений був рахувати ся і вимоги якої хоч не в повній, то в певній мірі був змушений задовольнити. Таким чином ми прийшли до двох річевих причин робітничого законодавства 82—86 рр., до робітничих розрухів у великих розмірах і до злучення сеї стихійної сили зі свідомим $\frac{1}{2}$ своєї цілі і шляхів боротьби робітничим чи соціалдемократичним соціалізмом.

Що до вьяснення причин появи в Росії сього нового типу соціалізму (робітничого), який дуже яскраво відріжняєть ся від пануючої тоді в Росії групи соціалістів-терористів, ми не маємо чого зараз пускати ся в детальний розслід його народження, який завів би нас дуже далеко в бік від поставленої задачі. Річ се на стільки природна і ясна сама по собі, що досить вказати на один чисто льогічний звязок тодішніх соціальних обставин, які могли бути первісними зародковими зернами сього типу соціалізму, щоб

усунути всякі суперечки з приводу нормальності і конечності його народження. Пального матеріалу, чи кажучи словами Державної Ради, ґрунту для народження робітничого соціалізму було досить у все зростаючій незадоволенні широких робітничих мас. Вагати ся визнати, що сей ґрунт був після авторитетного сконстатовання сього такими інституціями, як російські: Державна Рада та Міністерство Внутрішніх Справ, у яких завше і „все обстоїть благополучно“, не прийде нікому в голову тим більше, що далі будуть подані факти, які цифрами доведуть се. Теоретичний же ґрунт робітничого соціалізму і методи боротьби в той час уже були видосконалені довголітньою практикою західно-європейських капіталістичних держав. Сильна емігрантська течія кращих одиниць російської інтелігенції могла дуже легко перенести і справді переносила — для сього не бракує фактів — як теоретичні засади так і практичні методи боротьби в фабрик західно-європейських на російські. Ми вже не говоримо про те, що й так зває самозародження робітничого соціалізму (звичайно в його низших, прімітивних стадіях) у головах найздібнійших робітників під впливом капіталістичного способу продукції не являєть ся чимось надприродним. Ми ні троха не думаємо змагати ся з тими, хто додержуєть ся котрого будь одного з сих шляхів. Нам здаєть ся тільки перший більш ясним і простим, тому, що він дає найпростішу льогічну відповідь, із якою годі змагатись, і в додатку потверджуєть ся такими фактами, як вступлення російських інтелігентів до закордонних фабрик і після того праця їх на російських фабриках поруч із перетягуванням до Росії робітників чужинців із західної Європи самими фабрикантами для видосконалення своєї продукції. Припускати, що між усіма ними не було нікого, хто-б не розумів значіння соціалістичних ідей для робітничих мас — годі.

Словом, чи саяк, чи так, а народження нового типу специфічно робітничого соціалізму не являєть ся для нас жадним чудом чи несподіванкою, а цілком зрозумілим і виправданим наслідком простих природних чинників: широкого незадоволення в робітничих масах, яке служило плодючим ґрунтом для сіячів соціалістичних ідей з одного боку, і присутність у тій хвилі самих сіячів із добірим, випробованим зерном так званого „наукового соціалізму“.

І так нам лишаєть ся вияснити другий чинник — масовий робітничий рух, безперервні страйки. Що їх викликало? Де ле-

жать ті причини, які загнаного темного, і пригніченого робітника змушують підставляти своє змучене тіло під салдатські кулі?

Коли ми й здатні пояснити велетенську боротьбу терористів одними високими, навіть надлюдськими ідеалістичними мотивами, і не бажаємо дошукувати ся для сих сьвятих істот якихось матеріалістичних мотивів, то тут нас виправдує бодай їх висока інтелектуальна розвиненість, інтелігентність. Чи-ж можна їх прирівнювати до сїрих, темних робітничих мас?! Ні, й ні! скаже кожен знайомий з героїськими постатями терористів по Степняковій „Підземній Росії“. І ми не станемо змагати ся з сим. Нехай великі тіни великих справді людей сияють і далі в авреолі ідеалізму. Ми вернемось до своїх темних, сїрих, неідеальних робітничих мас і пошукаємо причини їх, все-ж скажемо, героїських виступів проти узброєного війська, пошукаємо причини їх смерти, смерти масами, не одиницями, в самих найнижших сферах матеріалізму, в сферах вимог і потреб жолудка!

На жаль, статистичний матеріал що до високости зарібної платні з тих часів, коли на фабриках панували „атеческіє“ (батьківські) порядки, проти яких так по героїськи бороли ся робітники, звичайно дуже малий і зберіг ся цілком випадково. Власне „робітничі книжки“, по яких тільки й можна б докопати ся якоїсь правди, були виборені робітниками тільки тепер і про попередню їх зарібну платню, а ще цікавищ — про кари — можна-б дізнати ся хіба з хазяїнських книг, де вони акуратно вели ся, які не то, що в ті, а навіть у наші часи не дуже то люблять з'являти ся на сьвіт. Та на щастя д. Я. Гарелін, один із найзаможніших фабрикантів сього часу з Іваново-Вознесенського реїону, і найкращий знавець історії місцевого промислу залишив дуже цінні матеріали, опрацьовані ним самим. Так ось ми маємо цілком автентичний і певний матеріал для згаданого реїону, порівнюючи з яким иньші менш певні дані можна відтворити і загальний образ тодішнього стану робітників.

Після обчислень Я. Гареліна виясняєть ся, що з кінця 50-х років до початку 80-х, зарібна платня робітників у всіх паростях праці зросла на 15—20%. За той же час ціна житньої жуки зросла на 100%, коровлячого масла на 83%, а м'яса на 220%. Звичайно, що зміркувавши сї цифри Я. Гарелін здивовано задає сам собі питання: „Хіба-ж можна жити хоч би прилично (розстрілення моє. В.) при таких умовах?“ Ми так і залишимо винахід

способу жити „прилично“ за 14—15 карб. у місяць чоловікови з родиною для д. Я. Гареліна. Для нас із наведених цифер ясно, що навіть ті робітники, що в кінці 50-их років їли щоденно м'ясо, як що такі бували в ті часи в Росії, в кінці 70-их років мусли цілком відмовити ся від нього і суворо, як на Афоні, витримувати постійний піст. А що-ж говорити про тих, які і в 50-х роках бачили м'ясо тільки раз-два на рік!

З таблиці середньої місячної платні в Шуйському повіті, улаштованої М. Т. Барановським, наведемо тут отсі (в рублях) цифри:

	1856—8 рр.	1883 р.	збільшенє в %
Прядільщики	14,58	16,25	+ 12
Ткачі механічні	11,25	11,67	+ 4
Ткачі ручні	6,67	6,37	— 4
Ковалі	9,17	23,54	+ 157
Столярі	11,25	28,68	+ 155

З довгої таблиці (улаштованої, як бачимо, по фаховому поділі робітників) наводимо лише скрайні цифри зросту (для ручних ткачів — зменшення!) зарібної платні, тим що така таблиця в цілому не дає нічого більше, як і сей невеличкий вибір. Середня цифра зросту зарібної платні не сягає навіть до 50%. А тим часом середня ціна пуда житньої муки була:

1856—58 рр.	0,56 карб.	зріст
1881—83 рр.	1,09 „	95%

Як бачимо, навіть пересічно робітники мусли в двоє зменшити вживання житнього хліба за сей час!

Та картина вийде далеко виразнійшою, ніж представляє таблиця М. Т. Барановського, коли зміркуємо, що головну масу тодішніх робітників складали власне ті дві категорії (прядільщики і ткачі), у яких заробітня платня зросла пересічно (+12+4-4) всього на 4% проти зросту ціни хліба на 95% і м'яса на 220%!

Коли зуміємо поставити себе хоч на хвилину в рознучливий стан тодішнього російського ткача, то для нас стане ясною причина виступлення його проти здирства фабрикантів; ми зрозуміємо його „захланність“, голод, який йому каже, що краще наїстись навіть салдацькими кулями, ніж самому здихати з голоду і морити голодом власних дітей. При світлі сих цифр стає зрозумілою вся реальна правдивість Гавитманових „Ткачів“.

І у всіх тодішніх страйках головний контингент склали справді ткачі. Як бачимо, дивувати ся цьому нічого.

Висновок, який робить із своєї таблиці М. Т. Барановський, такий: „Реальна заробітна платня робітників на бавовняних фабриках Шуйського повіту знизилась у загалі (від 50-их по 80-ті рр.) не менше, як на 20—30%.“ Ми мусимо підкреслити тут, що сей обережний висновок шановного економіста являєть ся тим мінімумом, якого не визнати ніяк не можна. В сути-ж річи справжнє зниженє зарібної платні ми знали б із другої таблиці, улаштованої не по фахових цінах, а по кількості робітників, які одержують зарібну платню однакової високости. Бо-ж ясно, що коли в фаху ручних ткачів було, скажемо, 1000 робітників, яким платню знижено на 4%, а в фаху ковалів, яким платню піднесено на 157%, то середня платня, при способі обчислювання М. Т. Барановського (порівнанє фахової платні) зростає на 76,5%. А на ділі (в нашому прикладі), для всеї кількості робітників середня виплата робітників зменшить ся на цілих 3,4%!

Прийнявши на увагу те, що навіть при способі обчислювання ужитім М. Т. Барановським реальна зарібна платня знизилась на 20—30%, ми можемо залишити читачам зміркувати самим усе значіння сього висновку. Ми можемо пройти мимо розпучливих подій, які розгравали ся в виголоднілих сім'ях ткачів із кожним підвищенєм ціни на хліб, мимо плачу і благань голодних дітей у голодних батьків, мимо тої божевільної лютости, яка виникала у нещасного ткача під плач голодних дітей, при одній згадці про те, що є-ж на світі люди, яким не то що не бракує житнього хліба, а які собак мясом годують. Безперечно, нема що доказувати, що такий стан хоч кого в силі похнути на боротьбу з бідю та лихом.

І нам тепер лишаєть ся пригадати читачам, що 1878 рік, се другий рік війни з Турками. Війна, як се буває звичайно, викликала підупад покупної здібности російського селянства, сього головного ринку російської індустрії.¹⁾ Головними причинами сього підупаду заможности, а через се й покупної здібности селянства треба вважати отсі два чинники: збільшенє державного здирства сильним піднятям посередних податків, а також зменшенє робітничої сили селянських господарств, від яких відірвано десятки

¹⁾ Що російська індустрія працює сливе виключно на внутрішній ринок, — див. гл. II сих нарисів.

тисяч молодих, здорових робітників, яких погнано під Турка. Таке раптове зменшене ринку для товарів російської індустрії викликало надпродукцію товарів і знижене цін на них, а тим самим і зменшене „зарібку“ фабрикантів, які не хотючи понести свх „страт“ самі захотіли скинути їх на плечі робітників, себ-то знизити їм ще платню. Се й послужило тою останньою краплиною, яка переповнила чашу робітничих страждань і викликала скрізь забуреня в 1878 р. І треба сказати, що забуреня були на стільки сильні, що фабриканти, хоч і як нарікали на невдячних робітників, усе-ж платні не відважили ся знизити і понесли на собі „втрати“, які викликав уряд своєю „воєнною“ політикою.

(Далі буде.)

Ол. Вишневецький.

Корифей російської критики і українське письменство.

(Докінчене.)

Та не симпатичнійше відізвав ся Белінський і про українську поезію, яку в його часи передовсім репрезентував Шевченко. Белінський безпощадно розкритикував Шевченкові „Гайдамаки“, а його самого назвав „кепським поетом“. В кінці легковажене літературного руху на Україні дійшло було в російського критика до того ступня, що в 1843 р. термін „український“ стає у нього синонімом із терміном „дрантивий“ і він прикладає його до всіх партацьких творів, що виходили в тім часі на території України, без огляду на те, якою мовою вони писані, чи українською, чи російською, чи ин. Сама Україна стала в розуміню Белінського невичерпаним жерелом таких „українських“ письменників і поетів, що свої „поезії“ пишуть на заповнене. Відповідна до того й українська публіка. „На Україні є своя література — каже з іронією Белінський, рецензуючи в „Отечественних Записках“ „Молодик“ Бецкого в 1843 р.¹⁾: коли вірити „Молодикови“, то про се нема ніякого сумніву. Що таке „Молодик“, ми як Москалі не знаємо; ми знаємо тільки, що то альманах, наповнений російськими статями в віршах і прозі, що без сумніву багатьом дуже подобають ся. Харків у порівнянню з міншими губерньськими містами є задля свого великого числа населеня і краси під деяким зглядом столицею України, а через те й столицею української літератури, української прози, а передовсім українських віршів. У всіх російських губерніях багато пи-

¹⁾ Сочиненія В. Бѣлинскаго (Ш. вид.) Т. VII, ст. 279—282.

шуть віршів, але в Харкові особливо. Ті вірші гарні, як тільки можуть бути гарними провінціяльні вірші; в столицях їх читають не багато, але за те багато читають на провінції, особливо на Україні, а ще більше мабуть у Харкові. Та обставина робить Харків особливо інтересним містом і збуджує охоту хоч де в чому з ним познайомити ся“. І як раз, відповідно до свого бажання, Белінський знайшов у „Молодику“ згадувану вже статтю Основяненка п. з. Старинний переказ про заснування Харкова. „Стихотворів, каже він далше, в „Молодику“ дуже багато. Провінціяльні поети діяльні завдяки невеликим вимогам своєї публіки і дивній її охоті читати поезії, яких у столицях, як сказано, читають мало, бо їх вартість тільки в тім, що вони — вірші, а не проза. Боже мій, скільки поетів на Україні, і як гарно, то є як багато пишуть вони віршів, що саме — вірші, а не проза! Дд. Бороздна, Дяченко, Кленов, Лукашевич, Майсуров, Мешерський, Недолін, Руель, Чужбинський, Щербина, Щоголів: усе те українські поети...“ Ще з більшим кепкуванням Белінського на ту тему зустрічаємо ся в його рецензії на „Молодик“ із 1844 р. „Що тикаєть ся альманаха д. Бецкого (з 1844 р.), говорить він в „Отечественных Записках“ (1844 р.) (тамже IX, 137—139), то він складаєть ся з трьох відділів. Перший наповнений у страшній скількості віршами. Більша частина віршів — твори українських поетів. Україна, як усім відомо, край благословенний небом; хліб і вірші родять ся в ній навіть у середноурожайні роки в шістьдесятеро. Коли вам потрібно віршів для альманаха, пішліть у Харков просьбу-ціркуляр і видавайте хоч тисячу альманахів на рік — матеріялу стане ще на пять тисяч. Який той матеріял — инше питанє. Боже мій! скільки на Україні поетів! Що, коли-б там було хоч із половина стільки читачів, — ну, то був би один із найосвіченіших країв Європи!.. Цалым, Дуров, С. Д. Щербина, Соловей Будимирович, В. Ш... в, Фата Моргана, Ш. Щ., Щоголів... То тільки вибрані, а скільки звань, а ще скільки має бути таких, яких ніхто не кличе, але які готові всюди з'явити ся! Вирочім і вибрані відзначають ся більше щирістю і працьовитістю, як таланом. Приміром Соловей Будимирович здібний швидше приспати, як розбудити цілий сьвіт, або хоч би й ту частинку сьвіта, яка захотіла би послухати його. Д. Щоголів переклав не злими віршами грецькі мельодії; жаль тільки, що ті мельодії, подібно як усі народні мельодії, в перекладі ще

меньше інтересні, як в оригіналі, і ще новогрецькі пісні, завдяки пильності перекладачів особливо надійли всім російським читачам. Про інших українських поетів можна й замовчати як у їх власнім інтересі, так і в інтересі читачів. Але „Молодик“ заповнений віршами не тільки одних українських поетів: великоруські зі свого боку також не залишили нічого, що могло зробити „Молодик“ правдиво українським альманахом. В ній є вірші дд. Ф. Глинка, Бенедиктова, Кукольніка, графині Ростопчиної, князя Шаховського, Корсакова, Бернета, Губера; є вірші дд. М. Дмитрієва, Степанова і інших. З вичислених нами стихотворів великоросійських поетів тільки „Разсчётъ“ д. Губера варт уваги. Д. Ф. Глинка оспівує в однім зі своїх стихотворів якогось „Фаддея съ желѣзною палкою“, і ми з того стихотвору довідуємося, що згаданий Тадій бив сильно своєю залізною палкою недобрим людям. Що було-б, як би він забрався до кепських ритмачів... У другім своїм стихотворі д. Ф. Глинка кличе до чоловіка: „Проспись, пробудись, человекъ!“; але чоловік, вислухавши стихотвір, заснув іще сильніше... і т. д.

Так зрецензував Белінський „Молодика“, вважаючи його альманахом ріжного дрантя вже не тільки зі самої України, але з цілої соборної Росії. Але киньмо Бецького з його „Молодиком“, а завершимося ще в 1842 р.

В 1841 р. вийшла в Петербурзі невеличка книжочка Шевченка п. з. „Гайдамаки“.¹⁾ „Було мені з ними (з „Гайдамаками“) лиха, писав Шевченко до Тарновського 26 марта 1842 р.²⁾ На силу випустив цензурний комітет. „Возмутительное“ таї годі! Ледви сяк да так впеив їх (цензорів), що я не бунтівник. Тепер хватаюся розієдати, щоб не схаменули ся.“ З сих помилок, каже Кониський,³⁾ з якими надруковано „Гайдамаків“, справді знати, що Тарас хватав ся швидче їх надрукувати, боячись, „щоб не схаменули ся“ і не заборонили їх цензори. На помилки Шевченко нарікає і в листі до Тарновського і в листі до Квітки.⁴⁾ „Надрукував,

¹⁾ Гайдамаки, Поэма Т. Шевченка. Санктпетербургъ. 1841. Вл. тш. А. Сычева. Ст. 131, 8^о.

²⁾ Основа, 1862, май.

³⁾ О. Кониський, Тарас Шевченко-Грушевський (Збірник фільольогічної секції Наук. Тов. ім. Шевч. Т. I, ст. 107).

⁴⁾ Русская Старина, 1880, №, ст. 593.

нише він, бодай йому очі повилазили... Не лайте дуже, коли що знайдете не до ладу, бо і написано і надруковано навмання." З того видно, що вина за те, що в „Гайдамаках“ повно друкарських помилок, паде переважно на цензуру, яка даючи дозвіл нині, завтра могла його спокійно взяти назад. В таких обставинах тратити час на коректу була зайва робота.

Ми навмисне привели причини правописних помилок у „Гайдамаках“, бо, як побачимо зараз, Белінський і на те звернув у своїй рецензії¹⁾ бачну увагу і зробив із того закид Шевченкови.

„Читачам „Отечественних Записок“, каже він²⁾, відома наша думка про твори так званої української літератури. Не будемо тут її повторяти, скажемо тільки, що нова проба „співів“³⁾ д. Шевченка, привілейованого, здасть ся, українського поета, переконує нас іще більше в тім, що твори того рода видають ся тільки для потіхи й науки самих авторів; иньшої публіки, здасть ся, в них нема. Але коли ті панове кобзарі гадають своїми поемами принести користь для низшої класи своїх земляків, то дуже помиляють ся: не вважаючи на достаток найвульгарнійших і вуличних слів і виразів, в їх поемах нема простоти сюжету і вислову, повночудацьких вигадів і навичок, які властиві всім кепським поетам, — часто зовсім не народні, хоч і оперті на цитатах із історії, пісень і переказів, — і тому, розумієть ся, вони для простого народа незрозумілі і не мають у собі нічого, з чим би він симпатизував. Коли ходить про те, то було-б ліпше, відкинувши всякі претенсії на титло поета, оповідати народови простою, зрозумілою для нього мовою про різні позиточні речі з горожанського і родинного життя, як се прегарно зачав (і жаль, що не повів далше) д. Основяненко в своїй брошурі „Лысты до любезныхъ землякивъ“. А то який будь волостний мудрагель-писар (тільки не Шельменко), прочитавши ваші „твори“, відповість вам таки вашими словами:

¹⁾ Рецензія на „Гайдамаки“ поміщена в „Отечественних Записках“, до тепер не входила в ніяке видане творів Белінського „по незначительности“, але не була невідомою для загалу, як то каже д. Венгеров (Пол. собр. соч. В. Г. Бѣлинскаго, Т. VII, ст. 595, зам. 130). Велику частину тої рецензії зачитував був уже А. Н. Пипін (Бѣлинскій, его жизнь... Т. II, ст. 223—224), а також цитував із неї дещо (на основі „Отечеств. Зап.“) й Т. Зінківський (Писаня Тр. Зінківського, Т. II, ст. 44).

²⁾ Отечественныя Записки, 1842, № 5.

³⁾ Всі розетріленя Белінського.

Теплий кожух, тільки шкода,
 Не на мене шитий,
 А розумне ваше слово
 Брехнею подбите. (Гайдамаки, ст. 11.)

„Що тикаєть ся самої поеми д. Шевченка „Гайдамаки“, то тут є все, що годить ся кождїй українській поемі: тут Ляхи, Жиди, Козаки; тут гарно ганьблять ся, пють, бють, ріжуть; ну, розумієть ся, в антрактах кобзар (бо яка-ж українська поема без кобзаря!) співає натхнені пісні без особливого розуму, а дівчина плаче, а буря гомонить... От образки:

Одчіняй проклятий Жіде!
 Бо будиш бітий, одчіняй!
 Ламайте двері поки вийде,
 Вікна посипалісь, „стривай!
 „Стривайте зараз“, — „нагаямі
 „Свиняче ухо, жартувать
 „Чи що ти хочіш!? Я! З панамі?
 „Крий Боже зараз! Дайте встать
 „Ясновельможні (нишком свині)
 „Пані полковніку ламай“,
 Упали двері... а нагай
 Малює вздовж жидівску спину,
 „Здоров свине, здоров жіде,
 „Здоров чортів сину“.
 Та — нагаєм, та — нагаєм.
 А жід зогнув спину.
 „Не жартуйте мості пане“
 „Добрі вечір, в хату!
 „Ще раз шельму, ще раз, годі!
 „Вибачай проклятий,
 „Добрі вечір, а де дочка?
 „Умерла панове“.
 „Лжеш іудо, нагаямі!
 Посипались знову... і т. д.

Хиба-ж не правда, яка вдала рука в мальованю природи? Тій картині посвячений цілий розділ: Конфедерати. — А от дещо чутливо-ніжного. Пристрасний любовник Ярема прийшов небаачити ся зі своєю милою, але її ще нема. З тої нагоди співає

Ярема елегію на цілу сторону, і вже збираєть ся вмирати, як нечаяно — шелест:

Попід гаєм мов ласочка
Крадиця Оксана,
Забув, побіг, обняли ся,
„Серце“... тай зомліли
Довго, довго, тільки „серце“
Тай знову німіли.

Ярема говорить:

„Годі пташко“,

Оксана:

„Ще трошічки,
Ще .. ще... сизокрилий,
Виймі душу... ще раз... ще раз...
Ох, як я втомілась.“

„Знов образок, і який живий! От справді, кажучи поетичною мовою самого добродія-автора: у ш к в а р и в!

„У виданю повно всяких можливих похибок проти знаків перепинання, як то по части видно і з наведених примірів, де, щоб заховати змісл, ми були змушені поставити в деяких місцях свої знаки“ (тамже VII, 395).

Так відозвав ся Бєлінский про Шевченкових „Гайдамаків“, „не маючи, як каже С. А. Венгеров, й далекого понятя про те, що глумить ся над одним із найбільших поетів Славянства“. Ся його замітка про Шевченка, каже дальше Венгеров, повинна стати поруч із його страшною радою Лермонтову викинути зі збірки своїй поезій „Ангела“.²⁾ І справді, не один тільки Шевченко внав жертвою безсщадної критики Бєлінского. „Уважаю Шиллера за его духъ, писав він до Боткина³⁾ в 1840 р., но драмы его, въ художественномъ отношеніи, для меня — хоть бы ихъ и не было“... Справдішній enfant terrible для великих геніїв!...

¹⁾ Полн. собр. соч. В. Г. Бєлінскаго (вид. Венгерова). Т. VII, ст. 595, зам. 130.

²⁾ Рецензуючи в листі до Боткина „Одесскій Альманахъ“ Надьождіна (1840 р.) він написав такі слова: „Стихи Лермонтова не достойны его имени“ (Пыпинъ, II, ст. 29).

³⁾ А. П. Пыпинъ, Бєлінский... Т. II, ст. 29.

Але відносини Белінського до Шевченка не обмежили ся тільки до літературних непорозумінь. Він із критика поезій перекидаєть ся в критика приватної особи, і тоді його критика робить ся просто брутальною. Лист Белінського до П. В. Анненкова з грудня 1847 р. (отже недовго перед самою смертю), — се документ, на якого вид мусять червоніти лица всіх синів Росії, без огляду на те, чи се Великороси, чи Українці... Сей лист коріфея російської критики, се велика зневага тої критики, се страшний приклад того, як далеко може загнати ся навіть розважна людина! „Тепер Росіянам, — каже Т. Зінківський, згадуючи про наведену в горі критику Белінського на Шевченкові „Гайдамаки“¹⁾, — сором за свого критика“... а сто раз більший сором, скажемо від себе, за той лист, який ми отут наводимо в оригіналі:

„Наводилъ я справки о Шевченкѣ, — пише Белінский до Анненкова²⁾ — и убѣдился окончательно, что вѣрѣ религіи вѣра есть никуда негодная вещь. Вы помните, что вѣрующій другъ мой говорилъ мнѣ, что онъ вѣритъ, что Шевченко — человекъ достойный и прекрасный. Вѣра дѣлаетъ чудеса, творитъ людей изъ ословъ и дубинъ, стало быть, она можетъ и изъ Шевченка сдѣлать, пожалуй, мученика свободы. Но здравый смыслъ въ Шевченкѣ долженъ видѣть осла, дурака и пошлеца, и сверхъ того горькаго пьяницу, любителя горѣлки по патріотизму хахлацкому. Этотъ хахлацкій радикаль написалъ два пасквиля. Читая одинъ пасквиль, государь хохоталъ, и вѣроятно дѣло тѣмъ и кончилось бы, и дуракъ не пострадалъ бы за то только, что онъ глупъ. Но когда государь прочелъ другой пасквиль, то пришелъ въ великій гнѣвъ... И это понятно, когда сообразите, въ чемъ состоитъ славянское остроуміе, когда оно устремляется на женщину. Я не читалъ этихъ пасквилей, и никто изъ моихъ знакомыхъ ихъ не читалъ (что между прочимъ, доказываетъ, что они несколько не злы, а только плоски и глупы), но увѣренъ, что второй пасквиль долженъ быть возмутительно гадокъ по при-

¹⁾ Писаня Т. Зінківського. Т. II, ст. 66.

²⁾ П. В. Анненковъ и его друзья 1835—1885. Изданіе Суворина. С.-Петербургъ, 1892, ст. 604—606.

чинѣ, о которой я уже говорилъ. Шевченку послали на Кавказъ солдатомъ. Миѣ не жаль его: будь я его судьею, я сдѣлалъ-бы не меньше. Я питаю личную вражду къ такого рода либераламъ. Это — враги всякаго рода успѣха. Своими дерзкими глупостями они раздражаютъ правительство, дѣлаютъ его подозрительнымъ, готовымъ видѣть бунтъ тамъ, гдѣ нѣтъ ровню ничего, и вызываютъ мѣры крутыя и гибельныя для литературы и просвѣщенія. Вотъ вамъ доказательство. Вы помните, что въ „Современникѣ“ остановленъ переводъ „Пиччинино“ (въ „Отечественныхъ Запискахъ“ тоже), „Манонъ Леско“, „Леонъ Леони“.¹) А почему? Одинъ изъ хохлацкихъ либераловъ, нѣкто Кулешъ... въ „Звѣздочкѣ“, въ журналѣ, который издаетъ Ишимова для дѣтей, напечаталъ исторію Малороссіи, гдѣ сказалъ, что Малороссія должна или отторгнуться отъ Россіи, или погибнуть. Цензоръ Ивановскій просмотрѣлъ эту фразу, и она прошла. И не мудрено: въ глупомъ и бездарномъ сочиненіи всего легче не досмотрѣть и за него поцасть ся. Прошелъ годъ -- и ничего, какъ вдругъ государь получаетъ отъ кого-то эту книжку съ отмѣткою фразы. А надо сказать, что эта статья появилась отдѣльно, и на этотъ разъ ее пропустилъ Куторга, который, понадѣясь, что она была цензурована Ивановскимъ, подписалъ ее, не читая. Сейчасъ же велѣно было Куторгу посадить въ крѣпость. Къ счастью, успѣли предупредить графа Орлова и объяснить ему, что настоящий-то виноватый — Ивановскій. Графъ кое-какъ это дѣло замаялъ и утишилъ. Ивановскій былъ прощенъ. Но можете представить, въ какомъ ужасѣ было министерство просвѣщенія и особенно цензурный комитетъ²). Пошли придирки, возмездія, и тутъ-то...

¹) Останній — романъ Ж. Занда, а передостатній — аббѣ Превю.

²) Белінскій, як каже Драгоманів, не знав, що то за книжка, яка так дуже розсердила цензорів: то була «Повість объ Украинѣ» — і в ній провідною думкою був не так відрив України, як радше протест проти закріпощення в ній селян. Як тепер усім звісно, той протест у різкійшій формі був головним змістом поем Шевченка, що так розсердили Миколу I. В тім зміслі цензура мала більше рації, як Белінскій і навіть його біограф (Пипін), коли добачила звязи «хохлацкаго патріотизма» з «французкими романами» найближшої епохи до

Мусинъ-Пушкинъ... накинулся на переводы французскихъ повѣстей, воображая, что въ нихъ-то Кулешъ набрался хохлацкаго патріотизма, и запретилъ „Пиччинино“, „Манонъ Леско“ и „Леонъ Леоні“. Вотъ что дѣлаютъ эти скоты, безмозглые либералишки! Охъ эти мнѣ хохлы!... Либеральничаютъ во имя галушекъ и варениковъ съ свинымъ саломъ! И вотъ теперь писать ничего нельзя: все мараютъ. А съ другой стороны, какъ и жаловаться на правительство? Какое же правительство позволить печатно проповѣдывать отторженіе отъ него области? А вотъ и еще слѣдствіе этой исторіи. Ивановскій былъ прекрасный цензоръ, потому что благородный человѣкъ. Послѣ этой исторіи онъ, естественно, сталъ строже, придирчивѣе, до него стали доходить жалобы литераторовъ, и... и онъ вышелъ въ отставку, пахотя, что его должность не сообразна съ его совѣстью... Такъ вотъ опытъ вѣры моего вѣрующаго друга! Я эту вѣру опредѣляю теперь такъ: вѣра есть поблажка празднымъ фантазіямъ или способность все видѣть не такъ какъ оно есть на дѣлѣ, а какъ намъ хочется и нужно, чтобы оно было. Страшная глупость эта вѣра! Вещь, конечно, невинная, но тѣмъ болѣе пошлая“...

Той лист, то апогей ненависти Бѣлинскаго до українського письменства і до його найвизначнішого репрезентанта Шевченка, той ненависти, якою горіло серце Бѣлинскаго цілих останніх десяти літ його життя, і яку він поніс із собою в могилу...

II.

Що-ж за причина тої ненависти Бѣлинскаго до самостійного українського культурного життя, того, як каже Венгеров, „грубо-

1848 р., — і, певно, коли-б Бѣлинскій не відніс ся був до «хахлів», як до чогось чужого, що тільки може принести шкоду «його» (розстрілене Драгоманова) рідній літературі, роздрочуючи його уряд, то він при тодішніх своїх політичних думках не так би відніс ся до Шевченка і його приятелів, яких він називав в своїм листі просто «хохлацкими свиньями, годними только на сало» (див. М. Драгомановъ, Письмо В. Г. Бѣлинскаго къ Н. В. Гоголю, ст. XIII—XIV). Про інцидент із цензурою з причини появи Кулішевої «Повѣсти объ Українѣ» див. нашу статю п. з. Не было, нѣтъ и быть не можетъ, ЛНВ, 1904, кн. VII.

враждебнаго отношенія къ малорусской литературѣ?“ Перший, що пробував подати відповідь на се цікаве питанє, був А. Н. Пипін. У виданій в 1876 р. двотомній біографії В. Белінського¹⁾ він між ин. говорить таке: „В кінці народні літератури, або властиво українська. Белінський в загалі її не любив, по части з тих загальних причин: він уважав українську літературу річку примхи, непотрібним провінціалізмом і гадав, що ті люди, що посвятили свої сили на виробленє окремої української літератури, з більшою користю могли би зужити їх для російської літератури, що панувала і в освічених верствах самої України. По друге, Белінський виступав проти самого змісту української літератури. Белінський зовсім чистий Великорос, мало знав і не любив української мови²⁾, отже й не міг цінити зверхньої, формальної сторони тої літератури; а її зміст у богатых точках його не задовляв. З малими виїтками в тодішній українській літературі не було нічого особливо талановитого. Белінський видів досить велике число українських письменників, але в їх творах знаходив або повторене по українськи застарілих романтичних і сентиментальних тем, що надоїли і в російській літературі, або повторене тем народньої поезії, виложених гірше, як в оригіналі, або жарг і пародії, що видались йому не досить бистроумними, або в кінці прояви льокального патріотизму, якого правдоподібно не уважав серіозним. В місцевій поезії, яка появляла ся в тих часах, не знаходив Белінський ані достаточного загально-людського поетичного інтересу, ані правдивого заспокоєня потреб місцевого народа: народно-поетичні елементи, що заводили ся в літературу, повинні були по його думці бути прояснені тим висшим інтересом, як у поезії Кольцова; місцеві потреби могли бути досить заспокоєні елементарними книгами, що служили би переходом до загально-російської освіти. Нагадаймо, що тоді ніхто й не думав про таке поставленє народної освіти, до якого стремлять тепер освічені приятелі народа і педагогі, — не думав ні для українського, ні для великоруського народа. Найперше і найважнійше,

¹⁾ А. Н. Пыпинъ, Белінскій его жизнь и переписка. Т. II. ст. 222—223.

²⁾ В переписці, каже Пипін, ми зустрічали докази на те ще в 1840 р., отже ще перед спорами зі славянофілством.

про що мріли тоді для народу, було osvobodжене з кріпацтва, — школа для кріпацької людности була немислима, та про неї й не думали; тому трудно було думати і про виховуюче і наукове значінє місцевих літератур... В тих обставинах знаменною появою був для Белінського Українець Гоголь, який міг стати великим письменником тільки в загально-російській літературі“. Далше, згадавши про критику Белінського на Шевченкові „Гайдамаки“, Пипін говорить таке: „І тут Белінський знов ворожо зустрічаєть ся зі славянофілами. Вони (поки що) відносили ся симпатично до української літератури, як „народної“ і без наміслу ставили її паралельно з иньшими народними славянськими літературами, що в тих часах відроджували ся. Та солідарність української літератури зі славянофільськими і панславянськими тенденціями повинна була піддати Белінському тільки нове недовіре — як ненависне йому протиставленє національности і загально-людської цивілізації, як відродженє старини на перекір новим часам“...

Такі причини подає Пипін, причини, як видно з наведених нами відзивів Белінського про українське письменство, переважно правдиві. Одначе, як у загалі в Пипіновій біографії Белінського образ російського критика не вийшов повний, так також не вийшли повними і ті причини, що спонукали його виступити ворожо проти українського письменства. Подати їх попробував український письменник 90-тих років Тр. Зінківський в своїм петербурьськім відчиті п. з. „Тарас Шевченко в сьвітлі європейської критики“. Приводячи початок рецензії Белінського на Шевченкових „Гайдамаків“ він говорить от що¹⁾: „Щоб до пуття зрозуміти сю нахабну, недотепну й недостойну Білінського тираду, не вадить згадати, що таке була російська література того часу (40-ві роки). Література ся була не що, як тільки дворянсько-чиновницька забавка, загалом потрібна задля „осьвіченої людини“, — як от і усякий иньший європейський комфорт, чорний фрак, лакировані чоботи, „шти“ без прусів і таке иньше. Про службу і посьвячення літератури на осьвіту і піддвиження простого люду з морального та економічного занепаду не дбали навіть такі „радикали“ як Білінський. „Мужицьке житте само по собі мало цікаве (sic!) задля осьвіче-

¹⁾ Писаня Тр. Зінківського Т. II, ст. 45—47.

ної (?) людини“, — писав народовець про Квітчину оперетку „Сватання на Гончарівці“.... „Головний інтерес (сих повістей) — се мужицька простодушність та краса мужицької бесіди. Усе се вже якось обридло.“ Чи чуєте, яким салюном се пахне?!

„І се поступова, передова література, — каже Зінківський, — а що-ж загал? Погляд на літературу, як на забавку, як ще шановний „Феліцин співака“ Державин мовляв, що поезія мусить служити ріжним „меценатам“ таким напоєм, „въ жаркой день какъ сладкой лимонадъ“, сей погляд був єдино можливий і єдино зрозумілий.“ Такого „лимонаду“, як каже Зінківський, в українській літературі не було і се одна з причин ворожого до неї настрою Белінського. „Та окрім „лимонаду“, каже він дальше, тут треба ще долучити національну нетолеранцію: сьміють, бачте, писати якоюсь иньшою мовою, замісь щоб збогачувати російську! Як же не карати?! Тому то Белінський в своїх розборах українських письменників плутаєть ся в своїх ново придбаних, дякуючи творам Гоголя, реалістичних поглядах і збиваєть ся на загальну тропу „солодкого лимонаду“. Так лаючи ненавидного йому „мужицького“ письменника Квітку за його (хоч і по російські написані) „Походження Столбикова“, він навчає, як треба виставляти бруд життя в письменстві, нагадуючи про якогось літературного джиґуна і хверта (в Салагубовій Аптекарії). Ось, мовляв, сей джиґун міг в житті видавати ся гидким, а в оповіданню він тільки „мілай“. І додає: се значить, що в письменстві людей треба показувати вишаруваними і вмитими.¹⁾ „Хто в сій невмитій тираді, каже Зінківський, пізнає „реаліста“ Білінського? Бачте, виходило на те, що Квітка винен і за те, що „члены суда и прочія лица въ такой наготѣ и такъ рѣзко изображены въ романѣ“ (тамже 329).

Інакші погляди, як Зінківський, має на ту справу О. Кониський. „Не можна мені згодити ся з Зінківським, каже він,²⁾ як з тим, щоб література російська в початку рр. 1840-их була тільки забавкою, так і в загалі з тим, що ніби єдино висловлені їм при-

¹⁾ »Въ повѣсти онъ (франтъ) смѣшонъ, а не отвратителенъ. Встрѣтася съ такимъ господиномъ въ жизни, вы не могли-бы смотрѣти на него безъ презрѣнія и досады, но въ повѣсти онъ очень милъ. Вотъ въ какомъ смыслѣ природа должна являть ся въ искусствѣ умытой и очищенной«. (Собр. соч. Вѣлинскаго. Т. VI, ст. 327—28).

²⁾ О. Кониський, Тарас Шевченко-Грушевський, Т. I, ст. 111—115.

чини сплодили ворожі відносини російської критики до нашого слова. Д. Пипін¹⁾ подає ще інші причини антипатії Белінського до українського письменства, в загальні тієї антипатії, що потім через кілька років відбила ся і в розмові одного з героїв Тургенівського роману „Дымъ“.

„По думці д. Пипіна, так „імовірно, що та антипатія не була чужою і самому Тургеневу. Корінь її лежить, каже д. Пипін, в тому, що ліпші сили літературні в Росії рр. 1840-их були переняті питаннями штуки. По тих питаннях гуртували ся у них і питання філософські і питання практичного життя громадського. Тоді усю увагу покладали на філософію Гегеля і Шеллінга або на Шекспіра, Гете, Байрона і т. ин. і тут вбачали поетичні віщування загально-людського духа. Так от з сього-б то погляду „українське письменство здавало ся критикам вузким провінціалізмом, що пильнує держати людей на низькій ступні прихильности до своїх окільних звичаїв, до жертвої давнини... Філософи російські рр. 1840-их бачили в українському письменстві чужу для них мову; заводити отсю мову в книжки їм здавало ся за річ несерйозну, непотрібну, неоправдану; вона розєдило осьвітні сили; а таке „розєднанне знесило письменство російське“. Одно слово, говорячи просто, каже дальше Кониський, по правді, по щирій виходить, що д. Пипін признає, що філософи і критики російські ворогували властиво на українське слово за те, що воно стає перешкодою привподоблення, по просту — обрусіння.²⁾

¹⁾ Вїстникъ Европы, 1888, кн. II, ст. 248 і далі.

²⁾ »Річ зовсім натуральна, каже Кониський, що ворожі рецензії на »Кобзаря« і на »Гайдамаків« не могли не вразити перенятливої душі і чуткого серця Шевченка«. Щоб показати російським рецензентам, що він може писати і російською мовою, він береть ся за писане тою мовою віршів і драм (Лист до гр. Тарновського, »Основа«, 1862, кн. V, ст. 5). Зараз в 1841 р. посилає він до Квітки російські вірші своєї роботи. То була пісня з драми »Невїста«, що перше була трагедією п. з. »Никита Гайдай«. »Я її, писав Шевченко, перемайстрував на драму. Я ще одну драму майструю: називаєть ся вона »Сльпая Красавица«. Не знаю, що з неї буде; бою ся, щоб не сказали Москалі: „mauvais sujet“, бо вона, бачте, з українського простого біту«. Так само російською мовою написав Шевченко поему »Сльпую«. »Не хочеть ся її друкувати, писав він в 1842 р. до Кухаренка, та не маю вже над нею волі. Переписав »Сльпую« тай плачу над нею. Який мене чорт спіткав і за який гріх, що я оце сповідаю ся кацапам черетвим кацапським словом! Лихо, брате отамане! Сй Богу лихо! Се правда,

„Трохим Зінківський причину ворогування Москалів до нашого слова, каже Кониський, в'ясував ще й „тією національною нетолерантною московською, що поруч себе не стерплює хоч би й невеликої культурної самостійности української“. Мене не вдовольняє і ся причина і я хочу пошукати ще иньшої, властивої російським критикам 1840 рр. Далі їх я не піду і, хто зна, коли-б не та причина, на яку я зараз укажу, то може-б і про твори Шевченка і в загалі про розвиток українського письменства Бєлінський був би вимовив такі-ж думки, які потім вимовив Добролюбов,¹⁾ а за ним і дехто иньший з одностумних з ним його наступників.

„Оцінюючи твори народньо-національних письменників чужої народности, хоч би і так близької расою і далеким-предалеким родоводом, як от народности наша і великоруська, діло не таке легке, як воно здасть ся з першого погляду; найпаче, коли такі дві народности злучені під одним тим самим устроєм політичним, але розділені великою безоднею життя історичного аж до кінця віку XVIII. До того-ж одна народність панує, тримає другу в неволі і в темоті і пильнує шляхом неволення привподобити до себе отсю другу. А от ся друга привподобити ся не може; бо у неї иньша природа, иньші обставини, иньша була історія; там нині иньше соціально-моральне життя і світогляд.

„В творах кожного письменника, до якої-б національности він не належав, тим паче в творах такого велетня, як Шевченко, єсть, правда, для оцінювання творів його, опріч ґрунту народно-національного, ґрунт загально-людський, і на сьому ґрунті знайдемо матеріал для оцінювання творів, але тільки матеріал загальний, теоретичний; загальну, головну основу, загальні людські риси загальних літературних типів. І що-ж з того? Принаймні сього для правдивого оцінювання творів народного письменника вельми ще мало. І земля — ґрунт загальний про всяку рослину і сонце за-

що опріч Бога і чорта в душі напій є щось таке страшне, що аж холод іде по серцю, як хоч тропки його розкриєш. Цур йому: мене тут і земляки і неземляки зовуть »дурнем«. Але-ж хиба я винен, що я уродив ся не кацапом, або не Французом!« А в листі до Тарновського написав Шевченко вже отсі слова: »Нехай я буду собі і мужицький поет, аби тільки поет, то мені нічого більш і не треба! Нехай собака лає, вітер рознесе!« (Основа, 1862, кн. III.)

¹⁾ Другий коріфей російської критики зі 60-тих років, що по часті змив той сором із російської критики, який наніс їй Бєлінський оцінюючи ті самі »Гайдамаки« Шевченка зовсім инакше як Бєлінський.

гальна керниця тепла і серце людське загальний ключ любови і почуття в загалі. Одначе чому-ж на півночі не ростуть банани? Бачимо, що навіть під однаковим теплом сонця не всі дерева однакові: і кедр дерево і смерека і тополя дерево, а яка різниця між ними! Знаючи життє дуба, осики, берези, ботанік не відважить ся сказати, що він уже з того самого знає і життє всякого иньшого дерева. Знаючи загально-основні теоретичні закони загального життя звіря, зоолог з того одного не знає ще життя слонів. Бачимо знов, що сьвітло і тепло сонця не по всіх сьвітах і не на всіх людей однаково впливають. Не всі люди за однаковими окільниими обставинами, однаково почувають любов або ненависть, радощі або скорботи. От сього самого не можна не бачити і на народностях і не можна критикови знехтувати оттакі національну різницю. Так само не можна йому не уважати на другу ще сторону творів письменника: на їх кольорит. Кольорит творам надає не тільки часом, а трохи чи не завжди, без волі письменника, сума ознак національних укупі з впливом історичного життя нації. Жаден письменник не спроможен цілком спекати ся сього впливу і чим більша у письменника кебета, тим густійше на його твори ляже його кольорит. Тим то критикови, що оцінює твори письменника другої народности, треба, щоб не наробити великих помилок, добре знати історію і етнографію тієї національности, до якої належить письменник і його твори. Критик повинен опріч усього иньшого знати мову тих творів; знати, тямити і розважати расові окремоти; історичні події, всесторонній їх вплив; знати етнографію народа, до якого належать люди, чи групи людей, списані у творах, за оцінку котрих він береть ся.

„Мені здасть ся, каже дальше біограф Шевченка, що отсього саме бракувало тим російським критикам 1840-их рр., що так вороже, антипатично висловили ся про твори Шевченка, найпаче про його твори історичного змісту. Не можна їх за се вельми й винуватити. Звідкіль їм було придбати такого знання? Звідкіль їм було пізнати історію, етнографію і антропологию України?

Згадавши звісне вже слово „ж и ц я“, Кониський каже дальше. „Темнота тодішніх критиків російських в тому, що треба було їм знати про Україну і її народ, коли вони бажали про се балакати, не дала їм зрозуміти і поезію Шевченка. Чужим критикам, що не знали ні історії, ні етнографії українського народу, не можливо було зрозуміти те, що Шевченко в своїх поезіях стоїть на націо-

нально-демократичному ґрунті; що він не услідовує народній пісні, не підроблюєть ся під тон народу, а яко віщий пророк, він, наче сам народ, веде далі народню поетичну творчість. Поезії Шевченка не переказ народньої пісні, а продовж її. Критики Шевченка не зрозуміли, що, як каже Костомаров, Шевченка ніби сам народ вибрав і послав співати замість себе.

„Нарешті, каже Кониський, не треба ховати ся з тим, що Белінський ворожо дивив ся не тільки на Шевченка, але й на саму українську ідею; в сему легко запевнити ся перечитавши виписку а листу Белінського до Анненкова, яку я подав вище в примітці в дословному перекладі.“¹⁾

Коли приглянути ся ближше причинам, поданим Кониським, то не можна не признати за ними правди. Одначе, як се певне заважить кождий сам, не достає тут іще одної причини, що не менше важна від поданих Пипіном і Кониським, і була тою підставою, на якій оперли ся всі инші. Маємо тут на думці вузке розумінє у Белінського лібералізму. І сю причину зазначив Драгоманів і поставив її на першім місці. (Шисью Бѣлинскаго къ Гоголю, ст. XI). Вузка державність льокального, московсько петербурського походження, в берлинській, гетеліянській формі, от причина того, що Белінський не тільки не видів народа поза державою, але й признавав, що держава робить інтелектуальне житє. Другою причиною, каже Драгоманів, є погорда до мас справдішнього народа — до мужиків. „При таких вузко державнім і аристократичнім погляді врозуміло, що коли в Українців нема ані держави, ані аристократії, то вони не повинні мати літератури.“ Коли-ж деякі „оригінальні“ Українці, йдучи льогічно за радою Белінського і ин., стали думати коли вже не про свою державу й аристократію, то хоч про автономію України, то знов зустрінули ся з ворогованєм російських лібералів, що, мовляв, „ширина інтересів“ і демократизм не знає ніяких автономій. В словах Белінського, каже дальше Драгоманів, замітна ще й третя причина антипатії до українських стремлінь: то незнанє старого і нового житя українського народа. Так пр. гадка, що Петро Великий вивів Росію з варварства не

¹⁾ Хто з читачів схоче порівнати поданий нами оригінал листу Белінського з українським перекладом Кониського (Збірник фільог. секц. Т. I, ст. 104—105), той переконаєть ся, який то »дословний« переклад. Перекручення і пропуски ідлик речень, се-ж либа ніхто не назве »дословним перекладом«!

зовсім правдива і що до Московщини, а вже зовсім неправдива в відношенню до України, що сама дала діячів реформи в Московщині.

„Які широкі були початки культурного життя на Україні XVI—XVII ст., каже він далше, о скільки вона безпосередно стикала ся з Європою, се тепер і звичайний читач може побачити, пр. в розділу про українську літературу в новім виданю „Исторіи слав. литературъ“ Пипіна і Спасовича. Звідти можна також переконатися, яка неправдива та думка, що на Україні не було ніякої літератури крім народніх пісень. І коли на Україні XVI—XVII в. було більше схожости в мові між висшими і низшими верствами, то не так тому, що там було загальне варварство, як більше тому, що тодішня література була ближша до народа своєю мовою. З багатьох признаков можна твердити, що „мужики“ на Україні XVII ст. були меншими варварами, як за часів Белінського, після того, як російська держава відірвала від нас висші верстви і по-могла їм закріпостити селян.“ Далше згадує Драгоманів про австрійських Русинів, які мають свої низші й середні школи, свої катедри на університеті — що зараз таки відбило ся на піднесеню самосвідомости і у „мужиків“.

„Тепер багато зі сказаного, — кінчить Драгоманів, — чого не знав Белінський, вже більше звісне, але не можна сказати, щоб се в Росії розуміли правдиво, або хоч добре пам'ятала публіка і публіцисти. Причина сього головню в тім, що в провідників суспільної опінії в Росії нема не тільки знання, але — ще гірше, — цікавости до всього того, що виходить поза грациці столичного і великоруського життя. Той брак був сильний і у Белінського, і він то був причиною, чому так чутливий чоловік і так горячий льоґік, що став зовсім на ліберальний і навіть на соціалістичний ґрунт поглядів, що перемінив погляд на літературу для мужиків і про мужиків Великорусів, лишив ся при старих бюрократичних і армостократичних думках про українську літературу і дуже короткозоро оцінив таку появу, як Шевченко і його київський кружок“...

Знання України Росія ніколи не грішила!...

Ів. Кривецький.

Дещо про теперішній стан галицько-руського театру.

Не займаючи отурного становища, яке заняли панове підписані під відомою „Заявою“ в справі будови театру, буцім то в тій будові заангажована „народна честь“, годі не признати, що театральна справа стала до певної міри point d'honneur нашої легко наелектризованої, та не дуже критичної львівської та замісцевої інтелігенції. Рішучо тверджу, що ті панове або не здали собі справи з того, що таке театр, або знаючи, взяли ся до діла як раз — від кінця!...

Бо театр, се зложена штука, в яку входять автори, актори, публіка, ну, і будинок. А нас, загал, може займати лишень театр як понятє штуки!

Не одушеви́мо ся, навіть не загірємо ся гадкою, що мати-ме́о театр як найкрасшу навіть архітектонічну будівлю, що буде світити чудовими руськими орнаментами на зверх, а в середині пустокою, театр, що служити-ме ареною ораторських пописів нашим політикам, або в кінці буде пишати ся модними бальовими строями.

Ми хочемо театру як понятя штуки!

Колись казав Семенський, що розумно ведена інституція театру могла би далеко скорше зродити культуру народа, як школи. Від того часу багато уплило води, змінили ся погляди на ту справу, а нині вже театр давно перестав будити такі великі надії, а багато великих людей відмовило театрови тої культурної місії і значіння, яке він може мав колись. Тому не знаю, чому слова п. Франка про театр взагалі видали ся для п. Борковського так „свіжо помальованими воротами“, — адже-ж перед Франком давно, дуже давно, багато дехто говорив таке саме. Добрий знавець і директор театру Козьмян сказав: „Ніщо більше і слушно не відпихає небу-

денні натури від театру, як пересадне думанє про його значінє, — як фальшиве, а часто облудне ставленє його поруч сьвятинь і заведенє висшого духового ряду. Проте театр був і буде потребою людства, а добре зрозумілий був, є і не перестанє бути одним із його найшляхотїйших уподобань¹⁾ Є, що правда, в історії людства часи, коли театр був чимось більше. Се було у старинній Греції, в Кальдероновій Еспанії, в Англії за Шекспіра та у Франції за Молієра. Бувають і виськові положеня, коли театр, як кожний спосіб ратунку, набирає виїмкового значіня.

Ось що каже польський критик: „Tam gdzie okoliczności, wrogie działanie lub nieprzyjazne wpływy ograniczają życie narodowe coraz ciasniejszym kołem, tam gdzie jedyną podstawą terażniejszego bytu, a przędzą przyszłości pozostał język, a i ten prześladowany jest w życiu publicznem, tam narodowa wartość teatru wzrasta, bo bezsprzecznie nic bardziej nie ochrania mowy ojczystej od żywego słowa, a nic bardziej ojczyzny od mowy ojczystej“. В такім положеню був і по части й доси єсть укр. театр у Росії, і се один із секретів його поведженя, се головний ключ до оцінки його значіня.

Вернім до нашого театру. Він, як сказано, вложена штука, на яку складають ся автори (репертуар), актори (персональ) й публіка.

Що до публіки, то відношу ся до неї з деяким довірем. Не рефлектую на наші „висші сфери“, цілковито ревігую з руських патентованих меценасів штуки, — одні ходять фамілійно на вільні місця, иньші не приходять цілком, бо їм не подобаєть ся сая, директор або білетер, — але вірю в ту безіменну, поодинокю незнану юрбу, що так щільно заповнювала залю „Gwiazd-и“.

Що до персоналю, то звісна річ, у штуці добра воля не може стати за діло. Проте мимо всеї пошани для нашої дружини годї таїти, що вона переважно не йде тою дорогою, що веде на висоту дійсної штуки. Бо-ж то й природне. Поза щирій запал, замилуванє, охоту тай вроджену може акторську здібність ті люди не вносять зі собою нічого на сцену. А инішній актор мусить мати одну мову, а се інтелігенція — розумієть ся, специфічна інтелігенція на тлі тої тавмної вдачі, якою актор уміє олицетворити дану індивідуальність... Не вважаю драматичних шкіл скін-

¹⁾ Koźmian, Rzeczy teatralne...

ченим ідеалом, але вважаю корисним, ба навіть конечним певне підготовлене до сценічної творчості акторів.

Штука акторська вже нині перестала бути пописом зручних жонглерів та інших панів, що, як каже Шибишевський, при помочі крихти спириту та брехливого патосу вміли показувати всякі штуки, — але вимагає вже нині основних, глибоких та всесторонніх студій, підготовлення і праці.

Сьмішно, що при далеко посуненій акції, серед виразних голосів, що не будемо мати акторів до нового театру, нікому не впало на гадку винайти на се який спосіб заради. Дивую ся, що наша репрезентація в соїмі не постарала ся о яку підмогу на ту ціль. Соїм мав на те гроші — а в нас певно знайшли би ся люди готові до праці, от хоч би серед самої дружини галицького театру „Бесіди“. Видає ся суми з краєвих грошей на образоване всяких „сопраністок“ та „фортеляністок“, за які потому сьвіт і не чує, то чиж не знайшла би ся скромна підмога й для руського актора, що міг би дечого навчити ся тай потім внести з собою на руську сцену?

Наш репертуар убогий на переклади, оригінальний старенький, односторонній і мимо запевнення Д-ра Євгена Левицького, що „наша література драматична багатша як польська“ — доволі скромний.

Представляю собі, що по вибудуваню постійного театру у Львові в'їде до нього на постійний чи на сезонний побут театр „Бесіди“. Проте позволю собі сказати дещо про стан та відносини того театру. З артистичного боку я мав уже нагоду висловити ся про нього; тепер насуваєть ся мені жмінка уваг загальнішої натури.

Як звісно, власителем одинокого руського театру в Галичині є товариство каснове „Руська Бесіда“ у Львові. Чи не дивно, що товариство, якого змістом і метою є „удержувати товариське житє між львівськими Русинами“ — говорім більше зрозуміло: білярд, зелені столики і газетна читальня, виступає в ролі протектора руської музи!

Референтом театру в тов. „Бесіда“ був до останніх зборів н. Микола Заячківський, безсумнівно чоловік симпатичний, якого одначе безпечно можна підозрівати про все найліпше, лиш не про зрозуміне театру. А годі припустити, щоб „Бесіда“ дивила ся на театр із боку чисто адміністративного.

Є, що правда, в лоні „Бесіди“ якась „артистична комісія“, але члени її по нинішній день не знають себе, тай про її діяльність не може бути й бесіди. Що правда, існує ще друга „артистична комісія“. Виділу кравого, до якої входять проф. Колесса, Коцовський і силою передавненя бувший член Виділу кравого п. Савчак, але ціла діяльність тої комісії кінчить ся мабуть на традиційній заяві признання театрови, управі й „Бесіди“, що уможлиблює виплату кравові субвенції. Що правда, на однім представленю (як я дізнав ся з „Діла“) була та комісія офіційально репрезентована, а власне в антракті „Наталки-Полтавки“ між людьми, які під проводом проф. Шухевича ходили до канцелярії директора театру за щось дякувати, мала бути й „артистична комісія“. Як я переконав ся, був там лише п. Савчак — а звісна річ, що п. Савчак, се ще не ціла комісія, тим більше, що нинішні її члени, як проф. Колесса, Коцовський, нічого про те не знали і не дали нікому уповажненя заступати згадану комісію. Відки п. Савчак має на се мандат, певно сам не зміг би відповісти.

Директором театру став перед кількома літами п. Михайло Губчак, бувший теолог, який нічим у житю не зложив ніяких доказів якоїсь кваліфікації на те становище. Проте зложене дирекції в руки незнаного чоловіка вважаю цінним доказом трактованя театру з боку виділу „Бесіди“, а разом і зірванем усяких дипломатичних зносин зі здоровим розумом.

Доси в відносинах директора і дружини був найвисшою інстанцією виділ „Бесіди“. Нині вже не так. П. Губчак, се перший необмежений самовладець у театральнім царстві. Має се виразно застережене в контракті. Се велика уступка з боку виділу „Бесіди“, уступка, якої „Бесіда“ не хотіла зробити доси для ніякого директора.

Які се мало наслідки? Нехай говорять факти!

Коли я був раз перед представленем у мужеській гардеробі (що, як відомо, була уладжена в супереч із поліційними приписами в убікації, куди публіка мала переходити), приступили до мене два студенти з прошенем, щоб я через сцену зайшов до театральної каси тай купив їм білети, бо від входу такий натовп, що годі дістати ся до віконця. Я так і зробив. Хвилину по тім звели ся знов ті студенти та просили п. Ніжанковського, щоб їх ввів на салю, бо головні двері просто затарасовані людьми. П. Ніжанковський повів учеників, що я, бачучи на тих дверех від сторони

салі напис „Wyjście“ та хлопця при тих дверях, якій сповняв ролю білетера, тай що тими дверми виходили часто люди з салі, не вважав великою прислугою з боку п. Ніжанковського. Нараз побачив я знов тих студентів, як прискореним кроком ішли через гардеробу, а в слід за ними п. Губчак, що зблизивши ся до п. Ніжанковського сказав коротко, але сильно: „Пане Ніжанковський! То безчельвисть! То остатне шубравство! Я вам можу дати в тій хвилі димісію!“ По тих словах я вийшов із гардероби, не хочючи бути свідком тої брутальної сцени, а по першій дії я довідав ся, що п. Ніжанковський дійсно дістав димісію. П. Ніжанковський був совісним, загально любленим актором, що служив 14 літ на руській сцені, тож врозуміла річ, що при фаміліярних зносинах між руською сценою й публікою розійшла ся скоро вістка про його димісію і другого дня публіка рішучо й поважно зажадала появи п. Ніжанковського на сцені (себто уневажнення його димісії), а коли се не наступало, унеможливила дальший тяг представлення. Наша преса „благоразумно“ мовчала, „Руслап“ відважив ся подати сам факт; ходило про затушоване або хоч про відобране йому поважного характеру.¹⁾

¹⁾ Передруковуємо тут сю характеристичну увагу „Руслана“ (ч. 27 з р. 1905):

„Демонстрація в руськім театрі. Ми не хотіли про неї згадувати ані одним слівцем, щоби нас не посуджувано о яку небудь неохоту в виду особи п. Губчака. Коли однак не без впливу п. Губчака польска преса старає ся справу ложно представити і звалити цілу вину демонстрації на гімназьяльну руску молодіж, ми дозволимо собі подати наші інформації про сю справу, які ми одержали від достовірних осіб і особистих свідків. В неділю панував при касі театральной великий стиск. Два ученики гімназії не могли дістати білетів, тому просили студента техніки п. Чарнецкого, щоби подбав для них о білети. П. Чарнецкий, що яко рецензент „Літ.-Наук. Вістника“ стоїть близше дирекції театру і театральной дружини, пішов до каси иншим входом через сцену, закупив білети, а що через натовп при касі вхід до салі був цілком затарасований, п. Чарнецкий взяв обох учеників з собою і за дозволом артиста Ніжанковського впровадив до салі другим входом, застереженим рівнож поліційно для публіки, в якім п. Губчак устроїв мужеску гардеробу. Хлопців, які входили на салю, п. Губчак почав викидати за двері, а дізнавшись, що они війшли за дозволом п. Ніжанковського, влетів на сцену і улчними словами накинув ся на згаданого артиста, велів ему розібратись і дав на місци димісію. Вість про сю подію розлетіла ся поміж академічною молодіжю, яка рішилась виступити в обороні скривдженого артиста. У вторник по другим акті „Запорожця за Дунаєм“ почала академічна і технічна молодіж бити оплески і викликувати димісіонованого артиста. Понеслись також оклики на адресу п. Губчака, які однак входять по часті в его приватне житє і через те ми їх повтаряти не станемо. Виставу „Запорожця“

Руський театр не має по нинішній день ніякого регуля-
 міну, ні статутів. Що правда, директор ангажуючи в своїм часі
 акторів говорив до кожного з окрема: „Ангажую вас на тих са-
 мих умовах, що „Бесіда“. Та контракт, який обов'язує ниці ди-
 рекцію, є запереченням того всього. Звісна річ, що вся дру-
 жина здана на ласку й неласку п. Губчака. Про якийсь фонд за-
 помоговий, емеритуру й бесіди нема, хоч обов'язком було би вже
 раз над тим подумати, а руські актори вже давно в покорі ви-
 снівають :

Ой нема, нема ні вітру ні хвилі
 Із Руської Бесідоньки,
 Чи там раду радять про емеритуру,
 З чужої не чуть стороньки.
 Ой заграй, заграй прудкий телеграфі
 Та під тими вістоньками,
 Що шлють патріоти, повні до діла охоти,
 Та на сей бік за нами!¹⁾

Є в тій травестії щось, що їй відбирає всяку тїнь гумори-
 стики !

Можна би думати, що в руськім театрі обов'язує хоч яке
 звичаєве право або традиція, тай те розвіває ось яка подія. При

скінчено і мали початись »Вечерниці« Ніщинського. Академічна молодіж зачала
 дальше демонструвати, а пішла також за нею значна часть дуже поважної пу-
 блики, яка дізналась про причину сеї демонстрації. Додамо, що п. Ніжанков-
 ский служив понад п'ятнадцять літ при руськім театрі і тишив ся загальною сим-
 патією. Коли демонстрація не уставала, піднеслась куртина, а секретар театру
 заявив, що дирекція представлено зривас. Та на тім не кінець. В середу о год-
 пів до осьмої рано явив ся п. Губчак у директора гімназії п. Харкевича з до-
 носом на гімназистів, хоть останні участи в демонстрації не брали, мимо що
 поведенем п. Губчака з їх двома товаришами могли бути подразнені. Як ді-
 знаємо ся зі Slow a polsk-ого, на вчорашнім представленю п. Губчак постарав ся
 проти руської публіки о сильнійшу асистенцію поліції. Чи таке поведене п. Губ-
 чака в виду руської публіки може для него і для нашої дорогої інституції єднати
 симпатію, і чи пожаданний нетакт в хвилі, коли розходить ся о будову руського
 театру? Питання сї лишаємо отвертими, і над ними нехай добре застановить ся
 товариство »Руска Бесіда«. На основі сих наших інформацій єємо в повнім
 праві відперти нікчемні інсинуації Slow-a polsk-ого, немов би гімназьяльна мо-
 лодіж ходила за куліси руського театру, а як назвати інформаторів Slow-a p., се
 нехай они собі самі доспівають«.

Додамо, що інформатором Slowa Pol. був д. Губчак.

¹⁾ Свойого часу видавали актори для себе літографований журнал »Маска«,
 і там я знайшов той вірш, що був колись друкований у »Руслані«.

дісіє одного з акторів сказав директор: „Я вам не можу заплатити за пів місяця, бо лютий мав 28 днів — отже плачу за 14 днів“. Се кидас цікаве сьвігло на відносини акторів до директора і ставить справу яснійше. Отже руський актор, член дружини руського театру, є поденним робітником у наймах у директора!

Що руський театр нині зійшов на гандлярське підприємство, се ілюструє прим. та хвиля, коли директор Губчак вивів у Надвірній цілу дружину на дворець залізничий, щоб прибувшому на лови русиноїдови Льву Пінїнському співати „Многая літа“. Не знаю також, чи годило ся, аби та сама дружина в Росії в день уродин цариці-вдови співала на естраді перед представлєнєм „Боже царя храни“. Ніякі переїзжі трупи не обовязані до того, і про таку подію в польськїм театрі я нічого не чув. Досить гумористичним видало ся мені й те, що дирекція руського театру виставляючи в Любачові „Урієля Акосту“, розліпила жидівські афіші.

Не хотів би я рухати костий пок. Підвисоцького, та все-ж таки факт, що дирекція в часі якоїсь суперечки з покійником візвала (в Надвірній) поліцію, щоб викинула з гардероби члена театральної дружини, остане цікавим епізодом в історії гал. театру. Дивлячи ся з матеріального боку на підприємство руського театру дізнаю ще прикрійшого вражіння. Матеріально веде ся нашій сцені за остатні роки дуже добре; наша суспільність усюди зелектризована гадкою будови театру, відвідує його численно, а на підставі обчислень, які я поробив за час побуту театру у Львові, я дійшов до переконання, що підприємство театру трактоване з чисто гандлярського боку, се дуже добрий Geschäft. А тимчасом ні про які матеріальні вклади в театр нема й бесіди. Все старе, подерте, витерте як у виставі, в гардеробі, так і в репертуарі. Матеріальний стан акторів дуже оплаканий.

Ось примір: вдова по пок. Стечинськїм, заслуженім акторі, що весь вік перебула на руській сцені, мала „Бесідою“ визначену пенсію (щось у роді емеритури) 30 злр.; теперішня дирекція обірвала їй ще пятаку, і нині найстарша майже що до літ служби акторка, якою й доси затикаєть ся всякі діри в театрі (пані Стечинська співає в хорі і грає найріжноріднійші поменчі ролі), має 25 злр. місячно!

Недавно заангажовано з Росії п. Махницьких на гажу 100 злр. місячно. Та коли лише приїхали в Галичину, директор умень-

шив їм до 80 злр., а короткий час потім (коли змобілізовано київський округ, а п. Махницький як запасний салдат не ставився, чим замкнув собі поворот до Росії), директор Губчак обірвав їм із гажі ще 20 злр. так, що нині ті люди працюють на руській сцені за 60 злр.

Про визиск акторів руського театру можна би написати дуже багато. Приміром: перед від'їздом до Росії обіцяно їм давати крім гажі ще й денні ремунерації. В Росії доходи були величезні, а ремунерації ніякий актор мабуть не видів.

Про трактуванє членів дружини директором нехай служать факти. „Свинтухи, смаркаті артисти“, а до пань слова, яких не можу тут навести, се щоденні компліменти, на які наражені руські актори. Коли актор жонатий, що має 40 злр. гажі, прийшов 24-ого просити а conto, сказав йому п. Губчак: „До мене у фраку приходить ся“, а вислухавши його просьби порадив йому „заставити шлюбну обручку“, як не має що їсти.

В часі остатнього побуту театру у Львові дирекція проти-законно перемінила жіночу гардеробу на свою канцелярію, а паням визначено одну дальшу кімнату в другій часті забудованя „Gwiazd-и“. З тої причини панї в легких костюмах нераз у трі-скучий мороз мусїли переходити через довгий корідор, аби дістати ся на сцену. О скілько знаю, то крім панни Фялковської (котра мабуть перебирала ся деінде) всі артистки з тої причини були хорі.

Жінку одного з акторів, що не була ангажована на сцену, покликав М. Губчак до веденя каси, що займає в день представлення час від 5—11 в ночі і за те обіцяв їй (прошу не сьміяти ся!) десять злр. місячно! Слуга п. Губчака має 15 злр., а касієрка мала би мати 10 злр.!

З руських акторів стягає дирекція досить енергічно всякі кари „на будову театру“, я навіть раз подибав таку кару в виказї жертв на театр. Та чи дуже то мудро здирати тих бідаків і давати на театр? Адже у всіх театрах ті гроші йдуть на емеритальний або запомоговий фонд. Так міг би я в нескінченість вичисляти факти, що ярко ілюструють теперішню управу театральну. Але не про те мені йде.

Хочу звернути увагу, що все те дієть ся під опікунчими крилами „Руської Бесіди“ і всіх тих, що прикривши себе парасо-лем „народної чести“ від черги літ стоять на сторожі не поступу

й розвою, а занепаду руської сцени, руської штуки! До чого доведено руську сцену?

Під зглядом артистичного поступу й розвою кожний мусить признати, що той театр ні кроком уперед не йде, з тої простої причини, що не має артистичної управи. При добрім поводженю матеріяльнім вкладів ніяких не робить ся, бо театр засуджено на повзанє по низинах гешефтьярської спекуляції!

Раз завязала дружина щось у роді товариства, якого метою було образованє в справах штуки. Актори сходили ся, мали відчити, та п. Губчак розвязав, зглядно заборонив їм збирати ся, а „Бесіда“ санкціонувала те розпорядженє, бо... руський актор не потребує ніякого образованя. *Степан Чарнецький.*

Із сучасних фактів.

I. Адрес Українців про потреби української мови. На вечерницях у роковини смерти Т. Шевченка в Києві уложено і присутними підписано ось який адрес, що має бути вручений міністрови внутрішніх справ :

„Коли положене преси в Росії в загалі важке, то положене української преси зовсім нестерпне ; коли російська преса зазнає на собі всіх наслідків безправности, адміністративної самоволі і примусової мовчанки про пайпекучійші житєві питання, то українська й зовсім позбавлена можности торкати ся яких будь житєвих питань. Вона вже з давна обмежена в правах на істнуванє і від 1863 р. засуджена на викоріненє. Силою відомого розпорядженя 18—30 мая 1876 р. біжуча література в українській мові зовсім заборонена з виськом творів беллетристичних. Але людям покликаним до завідуваня долею друкованого слова в Росії навіть ся вузка сфера діяльности видала ся занадто широкою задля української преси, і цілим рядом канцелярських розпоряджень заборонено було видаванє всяких періодичних орґанів, друкованє перекладів, книжок для молодіжи, хоч би й беллетристичних ; виходили навіть розпорядженя з заборонами всякої значнійшої своїм обємом або літературно вартнійшої книги, хоча-б вона належала й до красної словесности.

Все те відібрало українським письменникам можність працювати у себе дома ; вони були змушені перенести свою діяльність за границю, в той закуток рідного краю, що являєть ся складовою частиною сусідньої німецької держави, яка дає потрібну свободу розвоєви славянської літератури вигнаної із славянської держави. Галицькі українські виданя заповнювали ся творами, що були на-

писані земляками з російської України; галицькі українські інституції отримували відти-ж матеріальну підмогу в формі капіталів, що доходили не раз до значної суми і в різних часах передавалися туди для розвою діяльності тих інституцій для користі хоч невеличкої часті рідного народу. Таким способом утворився новий культурний центр українського життя у Львові, куди йшли всі ті капітали лише тому, що не могли знайти приміщення у себе дома, де серед місцевих обставин могли би принести найбільше користі.

Невже річ, праця хоч би для невеличкого закутка рідного краю, яким являється українська Галичина і Буковина, дає деяке моральне задоволене українським діячам; але воно дуже малесеньке в порівнянню до того почуття невимовного болю, яке проймає їх дивлячи на положенє рідного народу тут, дома. Вони бачили, що народ позбавлений одиноко можливого для нього засобу освіти — школи і книжки на рідній мові; вони були свідками того безощадного процесу, що чим раз більше потопляв людність рідного краю в безпросвітній темряві нещастя. Духові творчі сили народу завширшали, падала його культура, він стояв безсильний у боротьбі з неприхильними суспільними та економічними умовами, що доводили його положенє до повної безвихідности. Все те робилося на очах українських діячів, але їх руки були звязані, уста щільно заткані: їм відібрано право і змогу навчити народ рідного письма, вяснити йому його положенє, вказати йому шлях дальшого розвою. Лишаючи ся фізично в ріднім краю, приковані до нього всіма своїми почуттями, помислами й інтересами, вони духово були вигнані в нього і мусіли жити серед рідного народу безправними вигнанцями, нікими свідками подій.

Не можучи довше терпіти того стану діл ми підносимо свій голос в обороні потоптаних основ правди, права і найелементарнійшої справедливости, домагаємо ся звернення нам вітчизни відібраної у нас. Повне знесенє всяких обмежень спеціально накинених на наше рідне слово, зрівнанє української літератури в правнім відношеню з літературами всіх иньших народів, можливість користувати ся рідною мовою у всіх галузях літератури і науки, в книжках і періодичній пресі — ось жаданя, які неминуче ждуть свого здійсненя. Всяка часткова переміна обовязкових тепер обмежень, усякі пів-міри в сьому напрямі не можуть бути достатною розвязкою болючого питання, і вся свідома українська суспільність прийме їх як продовженє тої самої політики, яку так дорого оплачує народ

і яка так довго викликала й заострювала незадоволенє та роздратованє всіх верстов людности. Рівночасно твердо вірячи, що лише свобідна преса може успішно сповняти важке і одвічальне діло служби рідному краю, ми пристаємо до тих бажань, що висловлені вже досить ясно публичною опінією всеї мислячої Росії — до бажань увільнення друкованого слова без ріжниць язика від утисків попередньої цензури і всякого иньшого незаконного вмшання в сферу духового житя. При тім думаємо, що таке положенє відповідне великим завданням і гідности друкованого слова може бути забезпечене лиш усталенєм таких умов суспільного правного порядку, при яких буде можливий уділ свобідно вибраних загальним, рівним, безпосереднім і тайним голосованєм народних представників у осущеню законодатної власти.

Підписані : М. Балабанов, А. Барський, Я. Безруков, Д. Біловол, С. Буда, Н. Т. Біляшевський, Н. П. Василенко, А. Велигорська, В. К. Винниченко, А. Войцеховська, М. Волошин, Б. Д. Грінченко, М. Н. Грінченко, Я. П. Гулак-Артемівський, Давиденко, І. Дзбановський, В. Н. Доманицький, Л. Драгоманова, І. Дріллїх, І. Єремїєв, С. А. Єфремов, А. Жарковський, І. Жигарев, П. І. Житецький, Р. Жулинський, А. Заглоба, А. Зайченко, Д. Зайченко, Д. Квасневський, Е. А. Квасницький, Б. А. Кистяковський, А. К. Коваленко, В. А. Козловський, Конопницький, І. Костенко, Ф. С. Красницький, Лаптев, М. Ласкавий, Лашин, В. Лашнюков, З. К. Левицька, М. Ф. Левицький, І. С. Левицький-Нечуй, Л. П. Ливницька, Н. В. Лисенко, проф., І. Лучицький, М. І. Мартиновський, М. С. Мільруд, М. Могилянський, Мостовий, М. Началов, Д. Нейман, В. Нечипоренко, Никитин, М. Онищенко, А. Павлович, М. І. Павловський, А. Підпалов, Попова, Б. Пузіс, В. Різниченко, А. Роговий, Р. Роминський, Е. Садовська, А. Саликовський, К. Свирський, П. Д. Сикорський, А. С. Синицька, М. С. Синицький, А. П. Скачковський, Ю. Г. Скачковська, В. В. Скрипчинський, П. В. Скрипчинський, А. Скрипников, А. Сліпко, Л. М. Старицька-Черняхівська, К. М. Старицька-Штепенко, С. В. Старицька, В. Ф. Степаненко, М. М. Степаненко, В. Стечкин, І. М. Штепенко, П. Штепенко, В. Терещук, З. Тихонович, П. Ткаченко, Н. К. Тобилевич (Садовський), А. І. Українка, І. Федорченко, В. Цимбал, М. Чернушенко, Е. Чертенко, М. В. Чикаленко, Шешковський, І. Л. Шраг, В. Щербаковський, Е. Щербаковська-Павловська, В. Яблоновська, Е. Яблоновський.

Київ д. 26 лютого 1905 р.

II. Потреби української школи. На тім самім вечерку в пам'ять Шевченка уложено й другий адрес, що має бути з підписами опублікований у Росії. Ось дословний переклад його тексту, присланого нам у літографії:

„Ми низше підписані, зібравши ся д. 26 лютого 1905 р. вшанувати пам'ять Т. Г. Шевченка, лучачи ся в почутю превеликого болю, який викликає в нас важке положенє народу, що дав нам великого нашого поета, і міркуючи, що одною з головних причин такого положеня є темрява й неуцтво, що панують серед народніх мас, дійшли по дебатах ось до яких висновків.

Існуюча для українського народа народня школа зовсім не відповідає вимогам осьвіти ані мовою ані змістом викладаних предметів. Рідна мова народа вигнана зі школи, дітий учать гордувати нею як грубим і негідним для вжитку жаргоном; виклади ведуться мовою чужою, мало зрозумілою, через що діти не можуть добре засвоїти навіть простої штуки читаня та писаня. Майже весь час науки в школі йде на затверджуванє незрозумілих слів, а се пригноблює дитячий ум, притуплює його цікавість і часто витворює навіть обридженє до книжки. Тому діти не мають змоги добувати якісь позиточні знаня, тим більше, що саме шкільне начальство навмисне обмежує круг його діланя. Про нашу рідну країну в школі або зовсім замовчують, або дають перекручені відомости. Наслідком сього у нас на правду нема народньої осьвіти.

Що торкаєть ся середньої і висшої школи, то не вдаючи ся в огляд змісту викладаних у ній предметів бачимо, що й тут так само зовсім вигнана наша мова, наша література, а історія подаєть ся ученикам сфальшована з метою, щоб ми забули нашу минувшину. І тут нас систематично і постійно зневажають у дорогих для нас почутях любови до рідного краю і рідної мови, любови, що являєть ся невідлучним правом кожного чоловіка.

Ясно, що вся та система, се лише частина загальної внутрішньої політики держави, якої переміна на иньший правний порядок, опертий на участи в виконуваню законодапної власти свобідно вибраних усею людністю через рівне, безносередне і тайне голосованє представників являєть ся в теперішню хвилю неминучою. В тій політиці видно одну рису, що в нашому питаню грає особливо важну ролю, а власне зовсім негатиwне становище супроти оселених у Росії недержавних народностей як таких, становище введене в систему з метою — допомогти російській державній народности

проковтнути всі інші. Завдяки цьому принципови кожда недержавна народність Росії поставлена в положення засудженої на повільну смерть, бо-ж дальше її життє вважається чимось шкідливим, небезпечним і за те призначеним на усунення. Відси цілий ряд утисків і заборон національного життя недержавних народностей Росії. От тим то народности, з яких складається держава, не розвиваються, а тим самим не розвивається й уся держава; надто вони не можуть не ставити себе негативно до такого державного порядку, що заперечує саме їх існування.

Виходом із цього положення може бути лише утворення такого порядку, при якому буде можливе братерське життя народностей оселених у державі, коли народности держави з одного боку понесити-муть усі неминучі заповнення спільно-державного життя, а з другого кожда з них мати-ме непорушне право і змогу плекати свої національні основи і свою мову. В такій різноплеменній державі, як Росія, лише та система, супротилежа централістичній, переведена консеквентно може забезпечити в відповідній мірі внутрішній супокій держави й інтереси її народностей — розуміється, при здійсненню загальних вимогів нетикальності особи й життя рівноправних горожан, свободи сумління, слова, зборів та коаліцій і при економічній політиці зверненій на повне заспокоєння потреб робучої верстви.

При такій розв'язці питання буде можливе також усунення тих ненормальностей у справі народньої освіти, про які сказано вище, і переміна теперішньої шкільної системи на зовсім іншу, при якій для українського народу школа низша, середня й висша буде з українською викладовою мовою, з тим, щоб державна мова була в ній одним із обов'язкових предметів навчання.

Ставлячи ся негативно до всього, що йде до відмеження народньої маси від освічених верств суспільности, ми вважаємо потрібним не лише загальне, обов'язкове і безплатне навчання в народній школі, без конфесійних, національних і класових обмежень, але також утворення такої організації народньої освіти, яка-б починаючи ся найнижшою народньою школою кінчила ся університетом, так аби кожда школа вишого типу була безпосереднім продовженням попередньої.

Успішний розвій народньої школи можливий лише на рідній мові народа, а раз ся школа буде лише першим ступнем довгої драбини, що веде на вершки знання, частиною органічно зв'язаною

з цілістю, то й школи середня і висша мусять опирати ся на тіж самім принципі — народньої викладової мови, в нашім випадку української. При сповненю сеї умови буде можливе усунене того глибоко ненормального положеня, при яким у нас багатоміліонів народні маси належать до одної народности, а живуча посеред них інтелігенція до другої, і через те між першим і другою лежить глибока прірва, що виключає можливість плідотворного співділаня народа і його інтелігенції в краєвій роботі. При сьому думаємо, що заміна тепер обовязкових для укр. людности нар. шкіл на школи з українською викладовою мовою мусить доконати ся зараз, натомість заведенє українських шкіл середніх і висших може доконувати ся ступнево, при чім першим ступнем для сього повинно бути заведенє в них зараз же як обовязкових предметів української мови, укр. літератури й історії України.

Спеціально що до народньої школи вважаємо немнуче потрібним: а) усунене витвореної бюрократією мертвячої тенденційности, що панує тепер у нар. школі; розширенє шкільної програми і перемену її в таким напрямі, щоб вона відповідала реальним потребам народа і здобуткам сучасної науки; б) повне переданє всіх народніх шкіл у завідуванє корпорацій і органів місцевої самоуправи.

Що до середніх і висших шкіл на території українського народа ми крім сказаного висше вважаємо потрібним вповні прилучити ся до висловлених у записці „Нужды просвѣщенія“ (Наши дни, 1905, ч. 22) жадань академічної свободи.

Нарешті заявляючи ся загалом за свободою приватної ініціативи в справі народньої осьвіти вважаємо доконче потрібним скасованє всіх заборон і обмежень у справі організації бібліотек, читалень, публичних відчитів і иньших осьвітних заходів, і свободне користуванє для їх мети всіми друкованими творами, що мають ся в книжковій продажі.

Отсю свою заяву поручаємо вибраним нами людям опублікувати в друку і крім того предложити будущому всеросійському зборови народніх представників“.

Під оба сї документи, подані тут під ч. I і II, збирають ся підписи в Київі і по всій Україні.

III. Отвертий лист до п. Т. Флоринського. Нам прислано в українській перекладі отсей „Отвертий лист до п. Т. Флорин-

ського“, який ми друкуємо як причинок до характеристики університетських відносин у Росії. Не маючи під руками статі д. Флор., на яку реагують автори „Отвертого листа“, ми не можемо сказати, на скільки оправдане їх обуренє; та все таки факт того обуреня на стілько характерний, що справді годі уявити собі, як може вести ся наука в університеті при таких настрою молодіжи супроти професора. І нема ніякого сумніву, що власне причини зовсім далекі від науки, спекуляція на ласку сильних і залишенє одинокого шляху відповідного для вченого, шляху високого ідеалізму і беззавітної служби правді, затроїли ті відносини. І честь молодіжи, яка зберегла в собі на стілько живого морального почутя, що так горячо протестує проти відступленя свого професора від тої служби. Додамо, що отсей протест вийшов від молодіжи без ріжниць національности, отже сим разом даремно було-б говорити про якусь „українофільську інтригу“. — *Ред.*

„У ч. 46 „Кіевлянина“ Ви надрукували статю, в якій силкуєте ся оббрехати й осьміяти студентську молодіж і стаєте провокатором навіть власних товаришів. Починати з Вами полемізувати здасть ся нам безглуздя, але Ви своєю статєю вдаєте ся до громади, яка може хоч частиною поняти Вам віри, через те ми вважаємо, що треба відповісти Вам на ті інсинуації, яких так багато в Вашому листі.

У наш час по всій Росії гаслом усього громадянства стало: „Так далі жити не можна“. Пронявши ся цим загальним настроєм, студенти всіх вищих учебних інституцій оповістили: „при сьогочасних умовах державного й університетського життя — ми вчити ся не можемо“.

І ніколи ще не було такої одностайности, такої свідомости серед студентства. А Ви хочете осьміяти се одностайне пориваннє, називаєте його безглуздим та шкідливим!

То Ви вимагаєте залишити страйк во імя інтересів науки? Що се? Нерозум, чи свідома брехня й лицемірство?

У той час, як кращих професорів повигонювано з університетів, як найщиріша і найсміліша частина молодіжи мучить ся по тюрмах та по тундрах далекого Сібіру, як поліція за малим не живе в університеті, Ви зважуєте ся говорити, що перешкаджають розвивати ся науці! Чи Ви думаєте, що самого тільки спокою треба, щоб процвітали науки та розвивалась просьвіта?

Згадайте кінець 80-их років та першу половину 90-их; тоді в університеті було спокійно. А чи багато справжніх учених дав той час? Адже в нас багатьох катедр ніким обсадити, і се найліпше доводить, що в гнилому повітрі насильства й утиску наука не може розвинути ся й процвісти.

Ви удаєте з себе патріота і во ім'я добра Росії вимагаєте облишити студентські сідляки. А хиба-ж самодержавство не держало російський (руський) парід в убожестві й темряві? Хиба воно не затигло Росію в безглузду війну і не довело до Порт-Артура й Ляояна? Хиба воно не поливало вулиці всіх більших городів у Росії кровю тисячів невинних, беззбройних людей? Хиба воно не довело патріотизм до цілковитого занепаду? Адже перед нами тепер дивна, ще небачена в історії подія, коли тисячі чесних російських (руських) громадам щиро бажають, щоб побито їх державу!

Ні, як би Ви були справжнім патріотом, як би Вас справді обходила слава Росії, Ви були-б по нашому боці і в купі з нами гукнули-б: „Геть огидних убийць, геть спорохнявілий лад, що довів Росію до побиття й ганьби!“

Ви називаєте страйк неморальною і найбільше безглуздою формою протесту. Ну, то може Ви нам покажете иньші способи — „моральні“ і більше відповідні меті? Може Ви закликаєте нас на демонстрацію та на барикади, щоб бити ся за волю і в цій боротьбі подужати або вмерти? Але, звісно, ні! Ви знову брешете! Не через те, що ніби то страйк річ безглузда, хочете Ви дискредитувати перед громадою цей спосіб боротьби. Ви ненавидите всякий протест, усякий вияв живої сили, що силкуєть ся повалити старі, спорохнявілі форми. Але Ви не зважаєте ся тепер говорити по щирости, Вам ліпша брехня — і сією брехнею хочете Ви порізнити нас, посіяти розбрат і ненависть у наших серцях, нацькувати одних на одних і таким робом одтягти наші сили від боротьби з ворогами народу. Та з сим Вам не пощастить. За Вами піде не багато, підуть ті, що через свій недорозвиток ще не розуміють того страшного, що навкруг їх дієть ся, або ті, що через свої „шкурні“ (особисті) інтереси, щоб швидче добути диплом, ладні продати своє сумління і забути свою громадянську повинність. Але могуча хвиля загального, стихійного обурення швидко розжене сю мізерну купку.

Перед трьома роками один студент університету сказав Вам просто в вічі, в вічі, що давно вже не знають соромá: ¹⁾ „Ви не смієте звати себе професором. Коли такі, як Ви, звати муть себе професорами, то сей титул станеть ся ганебним“. Тепер ми знову кажемо Вам: „Ви не професор, Ви не оборонець науки, не вчитель наш, Ви — чиновник, що за гроші служить застарілому ладови, ворог волі й сьвітла“. Згадайте комедію суду, як нас оддавано в салдати, — хіба Ви тоді не конкурували з жидармами умілістю в слідстві? Хіба Ви не силкували ся виказувати суперечности і чигати на слова студентів на допитах? Хіба Ви не дали свого голоса за те, щоб оддавати студентів у салдати? Ви гнали кожний незалежний погляд, Ви хотіли зробити з нас „футлярныхъ людей“ ²⁾, що так, як Ви, ладні знищувати кожний подих життя і так саме довічно воювати ся з гімназистами, як Ви воюете ся з студентами? З Ваших лекцій, з Ваших статей ми ніколи нічого не мали опріч нудоти й брехні. Ви саптиментально плачете над Славянами, що їх пригнічують иньші народи в Західній Европі, а самі ладні підтримати своїм ніби то науковим авторітетом найстрашнійший утиск (самое ужасное угнетеніе) над Поляками та Українцями, ладні не дати сим народам законного права їх на самостійний (самобытны́й) розвиток.

Але в самому факті, що з'явила ся така статя, як Ваша, в якій Ви хочете зганьбити величезну більшість університетської молодіжи і навіть професорів, ми вбачаємо добрі прикмети. Як приходить свитання, нічні птахи турбують ся і головним криком вони неначе хочуть припинити прихід переможного сонця. І Ви — нічний птах. Уже свитає... Уже близький той час, що сонце волі зійде над поновленою Росією, зійде воно в університеті, і тоді в йому вже не буде місця похмурым нічним птахам, — далеко від його Вам доведеть ся доживати своє мізерне, ганебне життя. *Студенти-фільольоги*. Наведену редакцію листу прийнято на факультетському зборі студентів фільольогів 17 лютого 1905 р. більшістю всіх голосів проти одного. Київ, 18 лютого 1905 р.“

Вище наведені рядки — се точний переклад із московського первотвору, який у гектографованій копії видано в Києві. Коментарів до його не треба. Подаємо-ж його на те, щоб той, хто ще не

¹⁾ У первотворі: „Сказаль Вамъ въ лицо, въ лицо, давно уже разучившееса краснѣть“.

²⁾ Див. оповідання Чехова: »Человѣкъ въ футлярѣ«. Перекл.

знає, побачив, які ті люди, що проти нас ворогують, і як на їх дивлять ся ті, кого вони хочуть навчати. П. В.

IV. Кілька слів про будову чеських театрів. Нарід чеський може повеличати ся вже не одним, але кількома театрами. На першій місці належить згадати про величавий будинок театральний „Народне дівadlo“ в Празі; побіч нього є ще кілька менших тамже, та по одному по більших чеських містах. Цікаво знати, в який то спосіб та протягом якого часу здвигали Чехи один театр по другім. Зачнемо від „Народного дівадла“, котре коштувало свого часу 6,470.000 кор. Засоби на сю величаву будівлю роздобуто тим способом: поодинокі члени платили по 400—1000 кор. одноразово, або по 40—60 кор. річно через якийсь протяг часу; потім лютерія принесла 340.000 кор., а сойм дав 600.000 кор. Членські датки впливали так неймовірно скоро, а при тім так численно, що протягом одного місяця зібрано понад 2,000.000 кор. От се Чехи! тому то їм ніхто й не подивує ся, що дозволили собі на святиню для народньої штуки, котра (святиня) пожерла 6,400.000 кор. Одначе й на тім видатку ще не кінчить ся: приходять до того опісля иньші потреби, иньші видатки, дефіцити і т. д., про що скажемо далі.

Другим театром, котрого історію хочемо подрібнійше розповісти, є театр чеський у Берні.*) Його існуванє датує ся від 1870 року, значить, у тім році з мандруючої дружини став він постійним і мав поміщенє (залю) в льокалі тамошнього товариства „Беседа“. В 1881 році завязує ся комітет, що кладе собі за завданє постарати ся о будинок театральний для постійного вправді але бездомного театру. (Для ліпшого зрозуміння та орієнтуваня додамо, що Берно числило в 1880 році 32.000 Чехів побіч 48.000 Німців). І сей комітет не дав на себе довго ждати: в короткім часі коштом 12.000 кор. приладнав відповідно цілям театральним дотеперішній не дуже то відповідний льокаль „Беседа“. Опісля закупив старий будинок, у котрім мав театр поміщенє до 1894 року. Певно аж тепер побудовано вже раз новий храм для штуки! — подумаєш ш. читачу? Де там! В 1894 році зреставровано і відновлено сей старий будинок; у тім будинку обходив

*) Берно, столиця Моравії, яку замешкує побіч Німців несповна 2 міліони Чехів! (Увага. авт.)

театр тамтого року 25-літній ювілей свого істнованя, в тім будинку містить ся театр по нинішний день!...

Та за весь той час фонд театральний побільшав ся, комітет закупив потім площу під новий театр за 84.000 кор., а в остатніх часах, розпоряджуючи сумою 1,264.031 кор. і 47 сот. приступив остаточно до будови нового театру, що має коштувати 2,400.000 кор., а то: приготовляючі роботи 100.000 кор., будинок з ґрунтом 1,200.000 кор., внутрішня обстановка 800.000 кор., зелізнний фонд 300.000 кор.

Вичисливши згадані кошти нового театру, комітет не забуває однак іще про дві вельми важні позиції: річний дефіцит та емеритальний фонд для артистів. Останній се справді важний чинник для театру, який притягає до театру справдішні сили артистичні і театр лиш серед таких умов зможе відповісти найвисшим вимогам штуки.

Що до дефіцитів по театрах, то се загально звісна тайна, що театр є того рода підприємством, яке не то що ніколи не оплачує ся, але противно, кождіський рік кінчить дефіцитом! І так „Народне дівадло“ в Ірзаві має в однім році пересічно 961.000 кор. розходу, на якого покритє не вистарчають доходи разом із краєвою підмогою в сумі 280.000 кор. річно. Так само і театральний комітет бернєнський числить і то з гори на річний недобір у сумі 50—60.000 кор., а на покритє його має послужити соймова підмога з річних 30.000 кор., дохід із народніх марок в театрі обчислений на 15—20.000 кор. річно і т. и.

Чи влучні всі обчисленя згаданого комітету, покаже будуччина. Судячи однак по теперішніх шансах старого театру, предвиджений комітетом недобір, на нашу гадку, в повні оправданий, бо театр, що по 30-літній постійній праці і то серед 40-тисячної публики... нині сьвітить пустками, не може поки що числити на будуччину „без недоборів“.

К. Г.

Може не зайве буде додати тут, що словінський „народний“ театр у Люблянї, що був по правді здвигнений не складками всього народа, а приватними жертвами кількох заможних людей, попав із кінцем минулого року в ліквідацію і був проданий на прилюдній ліцитації. Будинок із усім урядженєм купив иньший словінський патріот, який вести-ме дальше підприємство на власну руку.

Г. Ф.

Кілька слів фактичного спростованя.

Не маю зовсім наміру на тій місци полемізувати з д-ром Франком на тему потреби будови руського театру у Львові.

Се зроблено вже де інде і під тим зглядом застерігаю собі моє слово на пізнійше.

Хочу в коротких словах спростувати лише статю д-ра Франка під зглядом фактів і тверджень, які відносять ся до мене і до моєї участі в справі театральній.

Думаю, що Вп. Редакція Літературно-наукового Вістника не відкаже мені місця для тих кількох слів фактичного спростованя, а то тим більше, що сам др. Франко звиває мене „ясно і докладно розповісти народови історію обіцяної і назад схованої субвенції на театр“ — супротив чого єсть се вже прямо моїм обовязком.

Гадка будови театру не виїшла від мене, а була вже давно перед 1903 р. живою серед суспільности.

Супротив того я, яко член сеї суспільности, уважав себе в праві виступити з проєктом, про котрий згадує др. Франко.

Проєкт мій переслав я на руки проф. Шухевича, як голови товариства займаючого ся справами руського театру, в ціли прилюдного передискутованя його між львівською громадою, не маючи зовсім претенсії на яку будь авторітетність в тій справі. Проєкт сеї умотивував я широко письменно, числячи ся з всякими можливыми закидами і фінансовими горосконами.

В червни 1903 р. скликав проф. Шухевич дійсно львівську громаду в особах її найвиднійших представителів, репрезентантів народних інституцій і товариств, при чім очевидно не могли бути поминені тої міри люди, як проф. Грушевський і др. Франко, а по-

слідний, як сам се стверджує, був дійсно присутний на зборах скликаних проф. Шухевичем, на котрих мій проєкт разом з мотивами був відчитаний і передискутований.

Значить отже, ані в моїй інтенції не лежало усувати мій проєкт з під прилюдної дискусії, ані проф. Шухевич не поступив в спосіб, котрий би таку дискусію виключав або обмежав, і вже з самого початку була дана всім можливість найвсестороннійшої критики сего проєкту і евентуального признання його безвартним або нереальним. Для чого голоси критиків не появились тоді, але аж нині по двох роках, — в тім вже тайна самих пп. критиків.

Дальша акція в тій справі велась рівно-ж прилюдно. З припоручення комітету об'їхав я головні центри краю і устроїв всюди прилюдні збори руської інтелігенції, на котрих справа тая була всюди прилюдно і обширно дискутована. Такі збори відбулись при моїй участі в рр. 1903 і 1904 в Перемишли, Самборі, Стрию, Бережанах, Золочеві, Тернополи і Копичинцях, а при кінци р. 1904 у Львові, а взяли в них участь найвиднійші люди з тих міст і повітів, котрих тяжко гуртом помовити о таку безкритичність і брак думки, щоб можна їх було всіх загіпнотизувати і ідею будови силсміць накинути.

Супротив того нестійним єсть заміт д-ра Франка, що справа тая була ким будь форсована без обдуманя і без прилюдної дискусії.

Простую на тім місци також інформацію д-ра Франка, мов би я за часів дирекції д-ра Гриневецького виступив перед львівською громадою з зовсім необдуманим і непрактичним проєктом сотвореня руської опери.

Під тим взглядом недописала очевидно д-рови Франкови пам'ять. Я не проєктував зовсім сотвореня опери, а лише представив найперше в „Ділі“ а відтак на візванє виділу Руської Бесіди зібраному в її комнатах кружкови львівських Русинів проєкт заведеня загально-краєвої на основі економічної спілки опертої організації, котра би переймила справу театру від Бесіди, — яко виключно львівського товариства — в свої руки і тим способом оперла справу тую на ширшій основі і збудила для неї ширший інтерес. Доказом сього моя статя в „Ділі“, котру майже дословно переповів тоді я на Бесіді. Чи сей проєкт був необдуманий і непрактичний, — се залежить від субктивного погляду кожного і на тій точці я не буду спорити з д-ром Франком.

Найтяжшим замітом, який підносить проти мене др. Франко, єть моє становишко в справі субвенції соймової. Під тим взглядом суть інформації і здогади д-ра Франка зовсім неправдиві, і я уважаю моім обовязком подати зі всею щиростю і отвертостю фактичний стан річи до прилюдної відомости.

Стверджаю совісно і під словом чести, що не лиш не мав я від кого будь обіцяної субвенції соймової в хвили, коли в 1903 р. представив мій проект, — але аж до послідної сесії соймової т. є до осени 1904 р. не говорив з ніким з польської або правительственной стороны про тую субвенцію.

Справи сеї не вязав ніколи ані я ані ніхто з моїх товаришів соймових ані на одну хвилю з політвкою і на тій справі не могли мені ніколи поховзнутись ноги в моїй політичній акції. Се вже чиста фантазія д-ра Франка, що справа соймової субвенції була польською політичною хитрістю, котрої я мав стати орудієм, а відтак жертвою, — і на сей концепт годі було, здаєсь, впасти навіть польським політикам, щоб обіцянем сеї субвенції викликати прижитю мене яко орудія — загальний ентузіязм, або хоч метушню між Русинами!!!

Др. Франко стає тут очевидно на становишку тих людей, котрі критикуючи поведене моє в послідній сесії сойму закидали мені, що дав ся я привабити надією на субвенцію немов затроєним цукорком!

Можу совісно запевнити д-ра Франка і весь руський загал, що сей закид зовсім безосновний і що між становишком моім політичним, а справою субвенції не було ніколи найменшої звязи.

Комітет будови театру подав ще в 1903 р. петицію до Сойму о тую субвенцію виходячи з зовсім оправданого погляду, що вона Русинам безперечно і справедливо належить ся, а то тим більше, що з фондів краввих субвенціоновано щедро будови польських театрів у Львові і Кракові. Помимо того однак зробили посли руські вже по внесеню сеї петиції в 1903 р. сесесію, — значить, що в тактиці і політиці нашій не вязались ми справою сею ані на одну хвилю.

Коли в 1904 р. перед скликанем Сойму мав Виділ краєвий предложити в тій справі справозданє Соймови, порозумівав ся що до проекту акту фундаційного в комітетом будови, — і тут однак конферував з референтом Виділу краєвого виключно сам др. Кость Левицький яко голова комітету, — я-ж не лиш не брав участи

в тих конференціях, але довідав ся про них аж приїхавши на сойм до Львова, коли справоздане Виділу краєвого було готове і напечатане.

Услівя уділеня субвенції поміщені в проєкті Виділу краєвого були зовсім приличні і можливі до прийнятя, однак комісія бюджетова за приводом референта гр. Пінїньского станула на иньшій становищу і змінила ті услівя так, що стали вони не лиш для нас понижаючими, але навіть субвенція під тими условіями стратила для нас всяку вартість.

Зі становищем гр. Пінїньского я полемізував після всіх сил моїх так в комісії бюджетовій, як відтак в повній палаті і не моя вина, що 145 голосів польських перемогло 15 голосів руських і зовсім несправедливо дорікає мені др. Франко, що пани гірко заклипи собі з мене, — бо так гірко кнуть кожда сильна більшість зі слабої меншости, — так кплять собі Поляки на кождім кроці публично нині з нас усіх і книти будуть так довго, як довго будемо безсильні і дивна річ, що д-р Франко, котрий нераз вже досвідчив тих польських кпин на своїй особі, нині дорікає ними другому!

Та найцікавіше те, що др. Франко інкримінує мені, що я не маючи на се мандату ані від моїх виборців ані загалу Русинів, мав заявити Соймови „отже побачите, що поставимо театр і без вас!“

Тут дійсно я вже не розумію, в чім моя вина може лежати. Чейже др. Франко не схоче мене винуватити за то, що я і мої товариші субвенції під услівями комісії бюджетової не приймили! А на се, щоб заявитись проти того, що для Русинів і понижаюче і некорисне, не потребує, думаю, посол ані від народу ані від своїх виборців окремого спеціального мандату або уповажнення.

Впрочім я в Соймі виступав лише яко посол, а не яко представитель комітету будови, котрим дійсно не єсьм, — і для того мої слова комітету ще зовсім не вязали. А що комітет опісля рішив так само, т. є не приймати субвенції, що в краю проти сего не відізвав ся ані один голос, а противно весь загал відніс ся до рішення комітету з однодушною апробатою, то в тім лежить хіба ясний доказ, що моє становище в Соймі що до сеї справи відповідало поглядам і пересвідченю нашої суспільности.

Нині розпочалась в наслідок виступлення проф. Грушевського і д-ра Франка полеміка що до питання потреби будови театру. В тій справі вільно очевидно мати кожному свій погляд, висказувати його і підпирати аргументами. Аргументи однак одної або другої сторони не повинні опиратись на фактах неправдивих, на тенденції пониження осіб репрезентуючих противний погляд.

Чейже піхто з нас тим ще не прогрішив ся тяжко проти народа, що є прихильником будови театру!

В Стрию, в лютім 1905.

Др. Евген Олесницький.

До сього фактичного спростованя д-ра Е. Олесницького кілька слів фактичних пояснень. Коли др. Е. Олесницький говорить про свій проєкт із 1903 р., що він „умотивував його широко письменно, числячи ся з усякими можливими закидами і фінансовими гороскопами“, і коли потім додає, що „на зборах скликаних проф. Шухевичем сей проєкт разом із мотивами був відчитаний і передискутований“, то я повторяю своє твердження, що на тих зборах, чи радше на тім засіданю „ширшого комітету“, на яким я був присутний, проф. Шухевич справді відчитав лист д-ра Е. Олесницького, але в тім листі зовсім не було мови про ніякі „фінансові гороскопи“ руського театру у Львові, а були тільки подані умови віденської фірми Фельнера і Гельмера і приблизний рахунок того, що буде коштувати здвигнене самого будинка театрального. Про се не було що багато дискутувати, тим більше, що заява одного з комітетових, що властиво рішає про все тіснійший комітет, відразу відбила у всіх охоту до дискусії. На скільки принципіально поставив у своїм листі др. Е. Олесницький справу театру і на скільки обдумав шанси його розвою і просперованя у Львові, се було би найліпше видно з тексту його листа, як би театральний комітет згодив ся опублікувати його. Коли др. Е. Олесницький каже, що той свій лист із мотивами переслав „в ціли прилюдного передискутованя його між львівською громадою“, то я пригадаю супроти того історію повстаня театрального чи то „центрального“ комітету, так як вона представлена його власними словами в відозві з 8 серпня 1903 р., надрукованій у 168 ч. Діла з того-ж року. Читаємо там: „За почином д-ра Е. Олесницького зібрав ся кружок людей, що уконституовавши ся як провізоричний комітет і застановляючись над справою будови театру прийшов до переконаня, що перед усім

треба: 1) стреміти до того, аби усі фонди призначені на будову театру, а тепер розділені, зібрати в один фонд; 2) по віки вічні забезпечити майно виключно на цілі укр. руського народного театру. Щоб досягнути першу ціль, то є з'єднання фондів, віднісся провізоричний комітет до згаданих товариств (Просвіди, Руської Бесіди і Тов. ім. Котляревського) з жаданем, аби вони вибрали відпоручників, дали їм необмежену повновласть, а ті відпоручники щоб утворили постійний комітет, який має невідклично рішати в справах будови укр. руського театру. Повншю гадку апробували виділи всіх трьох згаданих товариств і вибрали своїх повновласників, які утворивши комітет прибрали до него членів провізоричного комітету. Так повстав постійний комітет в справі будови укр. руського театру у Львові, котрий уконституував ся в той спосіб, що головою вибрав д. Глиджука, заступниками Е. Олесницького та проф. В. Шухевича, котрому заравом поручено адміністративний реферат." Сей документ, під яким підписаний також др. Е. Олесницький, показує, що тзв. провізоричний комітет зовсім не повстав із ніякого громадського вибору, а тільки був кружком людей зібраних за якимось приватним порозумінєм. Пригадаю, що власне проф. Грушевський тоді-ж протестував у „Ділі“ против такого приватного спрощування людей на виривки і був за тим, аби обговорити справу на прилюднім, для всіх доступнім зборі. Ось що писав він у ч. 114—115 Діла з д. 6 червня 1903 р.: „Підчас зборів „Дністра“ я дійсно був запрошений проф. Шухевичем, але на нараду в справі будови руського театру. На висловлені мною сумніви що до довільно уложеного складу тої наради заявив мені проф. Шухевич виразно, що утворенє організації для завідування тою театральною справою буде доперва предметом тої наради. Трудно було догадати ся, що само запрошенє мене проф. Шухевичем у характері приватнім могло бути ео ipso іменованнем мене на члена комітета. Тимчасом новнику в ч. 105 „Діла“ кожний, як бачу, розумів так, що я увійшов у склад комітету для будови руського театру. Стоячи принципіяльно на тім становищі, що наради в громадських справах повинні виходити від громадських організацій, а не з чийогось власновільного іменовання... я пригадавши собі свої досвіді на сім полі, а до того не маючи й часу, не явив ся на

вгаданих проф. Шухевичем сходамих. А й тепер, коли ті сходи́ни перетворились у комітет, я не сумніваючись, що справа будови руського театру — справа високо патріотична, вістаює при своїм переконаню, що маючи поважні товариства інтересовані справою будови театру, не було пильної потреби комусь із свого довільного вибору творити новий комітет.“ Коли така сама була й інтенція д-ра Олесницького, то дивно, що він так швидко покинув її і ввійшов у склад, того „кружка“ ніким не вибраного і не вповаженого. Із сеї відозви бачимо також, що в тіснійшій чи центральній комітеті ніякої ширшої дискусії над рентовністю і коштами удержання театру не було. На скількож сеї тіснійший комітет справді вдавав ся в цифри, що й на що числив, се можна бачити в відозви з д. 4 січня 1904 р., надрукованої в ч. 288 „Діла“ з д. 5 лат. січня, де сказано, що контрактом із д. 31 серпня 1903 закуплено ґрунт під будову театру, кошти будови і першого урядження обчислено на суму коло мільона кор. і додано: „На покритє сего кошту можемо числити на позичку гіпотечну 300.000, на за помози з фондів публичних 300.000 К, а решту 400.000 мусить зложити народ“. З продажі реальности закупленої перед тим Просьвітою прийшло 68.000, а з датків 9010 кор.

Не маючи під руками листу д-ра Олесницького до проф. В. Шухевича з червня 1903 р. я не можу сказати на певно, чи цифри подані в тій відозві зовсім такі самі, як у його листі, але в усякім разі стверджую, що й рахунки д-ра Олесницького не виходили по за кошти будови та першого урядження. Не можу також сказати на певно, чи вже в тім листі числено на 300.000 кор. за помози „з публичних фондів“, себ-то від сойму, але отся відозва, видана ще геть перед внесенем театральної субвенції на сойм, показує виразно, що тіснійший комітет при кінці 1903 р. на стілько певно числив на сю субвенцію, що вважав можливим заявити се прилюдно.¹⁾ Се кидає заразом цікаве світло на правдомовність д-ра К. Левицького, який у своїй полемічній статі в ч. 30 Діла з р. 1905 категорично заявив, що комітет ні на яку таку субвенцію не числив. Зрештою й сам др. Олесницький, реферуючи по різних провінціяльних містах справу

¹⁾ Інші люди, близькі до тіснійшого комітету, числили на неї також, прим. др. Кулачковський, який у своїй статі в »Ділі« ч. 280 з 13 грудня 1903 числив на 400.000 кор.

будови театру, говорив, як довідуємо ся, також про ту сподівану субвенцію.

Що до поїздки д-ра Олесницького по краю і зборів устроюваних ним по різних містах при кінці 1903 і в початку 1904 р., то в коротких газетних нотатках про них не було ніякої звістки про якусь обширну дискусію. Ми не хочемо помовляти тих провінціальних людей гуртом о безкритичність і брак думки, але як цікаву ілюстрацію критичности та поінформованя декого з них наведемо те, що написав „Подільський Голос“ видаваний у Тернополі, про сю справу. В ч. 1 сеї часописи за б. р. редакція зачислила без ваганя „ЛНВ“ з його редакторами між гасителів руського духа та зводячи всю суперечку про театральне питанє до якогось особистого антагонізму між львівськими передовими Русинами пише з емпазою: „Др. Франко і проф. Грушівський не хотять покоритись під розкази театрального комітету — і війна готова. Що се річ погана, вбиваюча не лише будову руського театру, але також умертвляюча нашу солідарність і організацію, ломаюча нашого духа та довіре у власні сили, се зовсім ясно.“ І се говорить не один із наївних із сірої публіки, а свого рода світоч, редактор газети і чоловік партії, у якого страх перед усякою критикою прикриваєть ся плащиком солідарности й організації, а навіть уважаєть ся найліпшим заборолом против „ломања духа“.

Що-ж до виступу д-ра Олесницького в 1900 році, то тут справді у мене зайшла певна недокладність. Плян сотвореня руської опери на уділах повстав у голові д-ра Гриневецького, але др. Олесницький разом із д-ром Гриневецьким, обходячи виднійших Русинів та еднаючи їх для сеї справи, прим. проф. Грушевського, був речником сеї цілої справи. Потім у пресі й на зборі львівських Русинів др. Олесницький справді говорив про утворене організації (тихої чи акційної спілки), яка мала-б достарчити фондів на здвигненє постійного театру. На скілько обдумані були ті пляни, се видно досить добре з того, що комісія вибрана зборами для їх основного обміркованя і підготованя, і зложена з дд. Ю. Січинського, д-ра І. Гриневецького, д-ра Е. Олесницького і д-ра М. Шухевича, не дала потім ніякого знаку житя.

Я не докоряю д-ру Олесницькому ані в загалі руським послам, що не прийняли субвенції кравевої на понижаючих умовах, але зовсім иньша річ не прийняти субвенції, а зовсім иньша сказати: отже покажемо вам, що й без вашої субвенції будемо мати

театр, а потім обертаючи ся до своєї суспільности мовити: „На нове, тепер наша народня честь заангажована, заставмо ся, а поставмо ся!“ О скілько не прийняти субвенцію на понижаючих народню честь умовах руські послы мали право й обовязок, о стілько ані вони, ані комітет театральний не мав права ангажувати народню честь у саму будову і то ще в прискоренім темпі.

Postscriptum. Отсі уваги були вже зложені, коли в ч. 67 „Діла“ появила ся статейка проф. В. Шухевича під сензаційним титулом „300.000 корон!“ що змушує мене сказати ще кілька слів. Проф. Шухевич по різних ніби дотепях на мій адрес подає на-решті зміст листу д-ра Е. Олесницького, що був вихідною точкою організації театрального комітету, хоч на жаль, подає в такій формі, що не можна знати гаразд, чи так дословно писав др. Е. Олесницький, чи ні. Ось ті цінні слова: „На згаданім комітеті подав др. Е. Олесницький, що кошти будови театру дійдуть до висоти одного міліона. Коли піднесено питанє, як покрити той видаток, дав др. Е. Олесницький такий рахунок: Маємо зібраних 100.000 (в Просьвіті, Бесїді, тов. ім. Котляревского), — 400.000 повинен дати сойм, бо коли на польський театр дав 800.000, тож маємо право жадати на руський театр бодай половини, — від міста Львова можна з повисшого поводу сподіватись 50.000, складки на Україні принесуть певно 50.000, а решту зберемо за 3 роки з добровільних датків“.

Запевнивши далі, що др. Олесницький і всі присутні тоді на комітеті — було їх 23 — „люблять Русь“, проф. Шухевич додає отсі неоцінені в своїй наївности слова: „По при те здавалось, що вірили ми усі і в справедливість повисшого обчисленя; здавалось, що нікому і через гадку не прийшло, що Рада міста Львова... не дасть ані сотика, що сойм поставить нам инші условини, як для польского театру!“ Отже тоді д. Шухевичу і иньшим зібраним „здавалось“, вони „вірили“, їм „і через гадку не приходило“, а тепер у памятній „Заяві“ вони зі сьвятим обуренєм відпирають усяку тїнь підозріня, немов то думка про будову театру була „необдуманна“, таї сам др. Е. Олесницький запевняє нас, що в своїім листі обчислив усі можливі фінансові гороскони!

Щоб доказати, що моя відомість про 300.000 кор. обіцяних д-ром Олесницьким від сойму на театр „є просто видуманою“, проф.

Шухевич доказує, що др. Олесницький обіцявав¹⁾ не 300 а 400 тисяч. Може й так. Лише цікаво, чому в таких разі сам театральний комітет у своїй відозві з 5 січня 1904 р. зредукував сю суму на 300.000? Я не пригадую собі також, щоб на тім засіданю комітету, на яким я був присутний, згадувано про 50.000 сподіваних із України, бо в таких разі я певно був би звернув увагу на фантастичність такої надії. І коли проф. Шухевич дивується, „чому тоді ніхто із 23 присутних не звернув увагу бодай на одну з повисших несподіванок, а не зробив сего і др. Франко“, то я відповім на се иншим питанням: а чому проф. Шухевич, не вважаючи на осторогу проф. Грушевського, робив діло при помочи приватних конвентиклів із 23 людей спрошених по його власному вибору, а не скликав для сеї цілі загально доступного зібраня, на якому певно було би дійшло до ширшої дискусії? Я особисто не вважав себе компетентним говорити про будову та про сподівані субвенції, тим більше, що на перше засіданє комітету мене не прошено і я не знав, що вже було обговорено, а що ні. Зрештою і я також „люблю Русь“ і не був противний будові театру і не виступав против неї ані устно ані письмом доти, доки театральний комітет не наджив довіря репрезентантів львівських товариств і не зробив сеї справи пунктом нашої народньої чести, силкуючи ся задля неї відсунути на бік инші, далеко важнійші та більше пекучі справи нашого освітнього та економічного житя.

Проф. Шухевич думає певно виставити себе великим патріотом, ще раз повтаряючи брехню напаятовану вже мною про людей, „котрі заагітують на Україні против збираня складок на будову театру“, та додаючи ще нову про людей, „що викидають за двері курсора висиланого для збираня складок“. Коли проф. Шухевич сими словами хотів натякнути на проф. Грушевського або на мене (а таке вражінє мусить віднести кождий читач, бо приплутувати тут поступки иньших людей непричасних до полеміки нема ніякої рації), то заявляю, що оба ті натяки — сьвідома брехня

¹⁾ Аби і тут не обійшло ся без плутанини, представляє д. Шухевич діло так, що др. Е. Олесницький робив се устно, коли сам др. Е. Олесницький вразно заявляє, що всі свої пляни й уваги написав у листі до д. Шухевича, і справді, на тім зібраню, де я був присутний, д. Шухевич відчитував лист д-ра Е. Олесницького, і відтам у мене й лишла ся в памяти сума 300.000 кор.

зрештою не перша в публичній діяльності проф. Шухевича. Проф. Шухевич, судячи мабуть інших по собі, інсинуує нам, що ми почали полеміку „подразнені личною амбіцією“. Не розумію, чим би тут могла бути подразнена наша амбіція. На членів театрального комітету ми не конкурували, до провладу чи діловодства в тій справі не перли ся, ніяких із неї собі висків ані почесний не надіяли ся. Коли що могло бути у нас подразнене, то хіба наше моральне почуття, обурене тою плетеницею нещирости та крутарства, якою дехто з комітетових устиг обслуговувати вже справу будови руського театру. А в такім разі вина не наша, а хіба тих, що взяли ся таку культурну справу вести такими некультурними способами.

Ів. Франко.

Леонід Андрєєв і його „Червоний сьміх“.

Часи, що переживає тепер російське суспільство, значно підвишили його інтерес до літератури, а горяча праця громадської думки більше ніж коли будь примушує шукати в творах і публіцистів, і критиків, і белетристів живого відгука на всі ті події, на всі ті думи і болі, якими живуть тепер, боліють і турбують ся свідомі верстви російського суспільства.

Новий твір молодого, талановитого і популярного не тільки в Росії, але і в західній Європі письменника Леоніда Андрєєва відповідає як раз інтересам хвилини і настрою російського суспільства. Знята невеличкою горсткою капіталістів і урядової державної кліки тупа і жорстока війна, що важким тягаром лягає на добробуті народнім, забирає кращі, здорові елементи російського люду і иньших народностей, маючих нещастє входити в склад російської держави, і веде їх на люту, безцільну різню, заваджає народньому поступови і натуральному розвоєви народньої продукції, обезсилює народній організм, і як найрішуче суперечить інтересам і російської держави і ширшим верствам російського суспільства, приковує до себе тепер цілковиту увагу громадської думки в Росії і викликає однодушний протест і гнівне обурення у всіх незасліплених формулою державного патріотизму.

Андрєєв також протестує проти війни, але мотиви сього протесту, навіть зміст і характер його, цілком иньші і відмінні. І хоча деякі деталі в малюванні страховищ війни і окремі речення, розкидані в „Червоному сьміху“ показують, що автор, творячи свої художні концепції, оперував матеріалом, який безпосередно дала йому величезна сила кореспонденцій із манджурської війни, але ми не впадемо в помилку, коли завважимо, що протест проти війни,

як проти ненормального, патологічного явища ставить ся автором у рішучій і загальній формі, незалежно від обставин і інтересів даної хвилини. Автор реальними картинами манджурської різні хоче викликати у читача огиду і обуренє на сам факт існування в „часи цивілізації“ і „культурного розвою“ такого явища як війна. На протязі всього свого оповідання, коли так можна назвати обривки, майже незв'язані, безсистематичні і часто обірвані на пів слові, з незакінченими, іноді ледве зазначеними думками, автор зводить до купи всі ті страхи, які родить війна, а також і той страшний, трагічний жах, який викликає вона в мізку і в душі тих, хто хоч переживав її в далека, але з огляду на тонку нервову організацію може своєю інтуїцією відчувти її страхи. В результаті такої концентрації страховищ війни в одну цілість одержуємо образ цілковитого божевілля, яким одним тільки можна пояснити і оправдати факт війни, того божевілля, до якого завше прийде, як до остаточного пункта, думка чоловіка, що захотіла-б уперто і рішуче аналізувати ті болючі факти. Так думає Андрєєв. Війна, се божевілле, божевілле і страх.

Твір Андрєєва, се величезний літературний протест проти війни. Вірними, реальними рисами, зі смілістю, на яку здатен тільки великий письменник, з глибоким знанням психології автор на двох конкретних прикладах ілюструє нам усі ті болі, які викликає війна в мізку й душах свідомої людини. Силою свого таланту він примушує читача переживати всі ті муки і страждання, які випадають на долю його героїв.

Коли раніш у виборі тем для своїх художних концепцій Андрєєв показував „прокляту“ дісгармонію і „страх“ нашого життя і обмежував ся тільки на глибокій аналізі житєвих дісгармоній і страхів (Василь Тебайський, Стіна, „Мысль“ і ин.), то тепер, остаючись при тім самім основнім тоні, він знайшов новий спосіб їх трактовання, більш житєвий, більш відповідний реальним фактам. Се й виявило ся тим великим зацікавленням, яке викликав його новий твір у Росії. Маса газетних літературних заміток, які появили ся з приводу „Червоного сміху“, численні статі „товстих“ російських місячників, спеціально присвячені аналізі й оцінці його, а також прилюдні читання його і дискутування на зборах різних літературних і просвітних товариств досить ясно говорять про розмір того зацікавлення.

С. Петлюра.

Хроніка і бібліографія.

I. З літератури і науки.

В справі музею ім. Котляревського в Полтаві написана досить горяча і докладна стаття д. Сердюка в ч. 27 „Полтавщини“ під заголовком „Къ вопросу о Полтавскихъ музеяхъ“. В сій статі автор, підкреслюючи пасивне відношення „міської думи“ до як найскоршого відчинення названого музею, підносить думку про konieczність збирання відповідного матеріалу для нього і подає свою схему програми для збирання тих матеріалів. В ту схему автор пропонує внести не тільки річи, що так або інакше звязані з пам'ятю поета, але також і загально-українську наукову бібліотеку в купі зі шкільно-історичною колекцією, що характеризувала би старинну українську школу і діяльність „мандрованих дяків“. *С. П—ра.*

Знесенє заборони українського перекладу сьв. Письма в Росії. Monstrum-указ із 1876 р., опертий, як тепер показало ся, на однім слівци „быть можетъ“ (!),

починає тріскати. Царське правительство в Росії признало ся нарешті, що сорок літ робило велику похибку. Комітет міністрів заповів уже ревізію варварського „закона“, а тим часом не чекаючи на покінченє вступних робіт, приступив дня 15 ст. ст. лютого с. р. до наради над знесенєм заборони українського перекладу сьв. Письма в Росії. Результати тої наради, де головний реферат виголосив вел. кн. Константин Константинович, подаємо за протоколом у дословнім українським перекладі: „Вислухавши, в присутности Його Імператорської Високости Великого Князя Константина Константиновича і високопреосвященного митрополита с.-петербурського і ладожського Антонія, піднесене Августійшим Президентом Імператорської Академії Наук питанє про знесенє заборони, установленої для виданя книг сьв. Письма на українським нарїчу (!), комітет зупинив ся на отсих точках: з поданих Його Імператорською Ви-

сокістю пояснень видко, що заборона друкування українських книг духовно-морального змісту наступила в 1863 році, в наслідок признавання, що переклад сьв. Письма на українську мову (цікава плутанина: наріче і мова!) не виправдується ні прикметою мови, ні потребою народа і має характер виключно політичний. Чотири роки тому назад Імператорська Академія Наук дістала в дарі від наслідника Ф. С. Морачевського, звісного фільольога і бувшого інспектора ліцея князя Безбородька в Ніжині, владжений ним переклад Четверо-Євангелія на українську мову з тим, щоби його видрукувала Академія. В маю 1904 року, на просьбу „отдѣлення рускаго языка и словесности“, Його Високість признав на часі підняти питанє про видрукованє сеї праці. При тїм прийнято до відомости, з одної сторони, що побоюваня політичного характеру в теперішнім часі втратили свою остроту, з другої, що між російськими підданими, які говорять українською мовою, помітне пристрасне бажанє читати Слово Боже в ріднім нарічу; останній факт потверджується тим, що, не вважаючи на заборону, на півдні Росії розходить ся переклад Четверо-Євангелія на українську мову, зроблений і видрукований в Заграничній Русі. Запитані в тій справі два бувші міністри внутрішних справ, штатський секретар Плевє і генерал-адютант князь Святополк-Мірський, однаково висловили ся в тїм зміслі, що питанє про виданє сьв. Письма на українській мові, не маючи вже попереднього значіння, можна розбрати вишї головно з релігійної

а також наукової точки погляду. В тїм останнім відношеню Академія Наук перестудіювала всесторонньо владжений Ф. С. Морачевським переклад Четверо-Євангелія і признала йому високу наукову вартість. Щоб розглянути питанє з релігійної сторони, Августійший Президент Академії, признаючи особливо пожаданим вдоволити законному стремліню Українців, мати сьв. Письмо на ріднім їх нарічу як раз тепер, у тяжкий час, який переживає наш рідний край, прийшов до Сьвятійшого Синоду з просьбою, удостоїти згаданий переклад сьвятительського благословеня, коли його мова виражає достойним способом божественні правди й думки сьв. Євангелія. Прилучаючи ся в повні до виводів Августійшого Президента Імператорської Академії Наук, комітет, зі своєї сторони, признає в повні пожаданим здійсненє заходів Його Імператорської Високости коло скасованя заборони виданя сьв. Письма на українській мові. Признаючи ту міру такою, що зовсім відповідає намірам Його Імператорського Величества, зображеним у шестій точці поіменованого указу 12-го грудня 1904 року, комітет, прилучається разом із тим в повні до заяви висопреосьвященного Антонія про потребу випрошеня на кожде таке виданє благословеня Сьвятійшого Синода. В виду того, що в теперішнім часі переклад Четверо-Євангелія, який є в розпорядимости Імператорської Академії Наук, поданий вже до розгляду Сьвятійшому Синодові, комітет признає особливо відповідним на часі, предложити ту справу під увагу Його Імператорського Величе-

ства". „В наслідок того комітет рішив: знести заборону, у-становлену для видання книг сьвятого Письма на українській мові з тим од-наче, щоб на кожне таке видане просити благословення Сьвятїшого Синоду“. Та ухвала комі-тету міністрів дістала вже цар-ську санкцію 25 ст. ст. лютого с. р. Записуючи той відрадний факт, можемо тільки побажати від душі, щоб така сама доля стрі-нула й указ із 1876 р. Та з того, як розвивається справа до тепер можна надїяти ся, що воно так станеть ся. Перший крок уже зро-блений!

Кр.

До бібліографії перекладів Шевченкових поезій. Припадково попав мені в руки невеличкий збір-ничок російських перекладів із чільніших сьвітових поетів п. з. Росинки съ цвѣтовъ все-мірной поэзіи (С.-Петербурґ, 1882. Изданіе журнала „Стреко-за“, ст. II+147+IX, 32^о), де між ин. подані два невеличкі пере-клади Шевченкових поезій, не-звісні нашій перекладній бібліо-графії. Перший переклад на ст. 29, зладжений Н. Гербелем, то короткий виривок зі Шевченко-вого „Завіщання“ („Какъ умру — пусть степь родная — Будеть мнѣ могилой“), другий на ст. 55, зладжений А. Плещеевим, почина-ється словами „И долину, и мо-гилу, и вечерній тихій часъ...“ Першого є 8 стихів, другого 12. *Кр.*

Заходи одеської „городської думи“ коло знесеня заборони у-країнської мови в Росії. На за-сіданю д. 26 січня 1905 р. оде-ська міська рада ухвалила на вне-сенє бурмистра міста Одеси д. П. Зеленого між ин. „предложить п.

міністрови народної просьвіти ба-жанє одеської міської управи : щоб у місцях із українським населенєм були заведені в школах такі під-ручники, які відповідали би більше і змістом і формою географічним, історичним, етнографічним і в за-галі побутовим прикметам місце-вого населеня. В тій ціли конеч-ні: а) знесенє циркулярів, що за-бороняють давати поясненя в школі по українськи, бо такі поясненя являють ся безуслівно конечними і фактично пристосовують і тепер як конечно потрібні; б) коли би показало ся неможливим провадити всі виклади в школах по україн-ськи, а велико-руську мову зро-бити осібним предметом викладу в місцях із українським населенєм, допущенє в підручниках статей на українській мові на перемену в великоруськими і церковно-сла-вянськими; в) допущенє в народні і шкільні бібліотеки українських книжок на рівних правах із вели-коруськими, як розвиваючого ма-теріялу; г) знесенє циркулярних розпоряджень міністра внутрішних справ із 1863, 1876 і 1881 рр., якими устанавлено спеціяльні цен-зурні ограниченя для наукової і перекладної літератури в україн-ській мові, з причини погубного впливу тих ограничень на цілу українську літературу, а тим самим і на народню просьвіту в правдивім значіню слова“ (Поста-новленіе Одесской Городской Ду-мы, 26 январа 1905 г. ст. 7—8).

Архів фонограм при віден-ській Академії Наук. З початком 1899 р. піднесли деякі члени ві-денської Академії Наук гадку, — сформувати архів фонографічних записів. Вони вказали при тім на велике значінє, яке мала би для

науки та нова інституція. Такі записи взірців мови й говорів культурних і диких народів причинилися би у значній мірі до успіхів порівнювальної лінгвістики і фізіології людської мови. Крім того відчувається потреба зберігати для пізніших поколінь взірці народної музики й замітніших композицій нашого часу (пр. як радо послухав би нині знавець музики відривок якої небудь симфонії Бетовена в його власнім виконанню!). Також було би інтересним заховати взірці мови знаменитих людей. Однак тим вимогам не відповідав ані фонограф Едісона, ані грамофон. Фонограф давав досить добрий запис і його репродукцію, однак не можна було дістати копій і переховати циліндрів на довший час. Грамофон давав в правді копії, однак запис і репродукція не були гарними. Тому треба було сконструувати апарат, що лучив би в собі прикмети їх обох, фонографа і грамофону. Задачу ту прийняв на себе університетський механік L. Castagna і йому в повні пощастило. Нині вже можна спокійно переховувати фонографічні записи (фонограми) і репродукувати їх без найменшої зміни два тисячі разів. Академія прийняла прихильно піддану думку і в 1901 р. ужито перший раз нового фонографічного апарату в практиці. В тім то році були зорганізовані на кошт Академії Наук три наукові експедиції з фонографом: перша до Бразилії, де пороблено записи тамошніх мов і говорів, друга до Хорватії, де проф. Решетар поробив записи хорватсько-славонських говорів і третя на остров Лесбос, де проф. Кречмер зібрав багато

народних пісень. Крім того пороблено записи деяких мов у самій лабораторії (пр. японської, румунської, чеської і ин.) і підхоплено голос деяких визначніших письменників. Усі ті фонограми зложено в особній салі віденської Академії Наук і таким чином положено перші фундаменти під нову культурну інституцію, — архів фонограм. *Кр.*

Вільні університетські курси в Берліні. Потреба вільних університетських викладів, уладжених торік у Львові „Товариством прихильників української літератури, науки й штуки“ мотивувалась у нас перш усього тим, що нам хибує в загалі українського державного університету, який плекав би українську науку. А тим часом не тільки в недержавних або теперішними державними порядками упосліджених націй сильно відчувається потреба університетських курсів, які, вільні від нагляду держави, подавали би слухачам науку, без огляду на становище, яке адепти тої науки в сучасному державно-бюрократичному організмі могли-б зайняти. Про двічі основуваний „Вільний університет“ у Брісселі подав уже ЛНВ. в своїйому місці звістку. Тепер хочу по відомостям, поданим у падолистовому числі „Sozialistische Monatshefte“ за минулий рік, сказати кілька слів про „Freie Hochschule“, основувану й ведену в Берліні (отже місті з найкращим німецьким державним університетом!) від січня 1902 р. гуртком незалежних німецьких учених і літератів із Бруном Вілле та Вільгельмом Бельше на чолі. Перший із них у своїй інавгураційній промові пояснив мету й

завданє новоотворених курсів. У сучасній суспільности марнуєть ся маса зародів духових сил саме тому, що образованє, се привілей посідаючих верств. Маса народні здобули вже собі участь у елементарній осьвітї, але, як — що хочемо справдішнього розвитку культури, а не тільки зверхнього блиску, то мусимо стреміти до сього, щоб висша осьвіта стала добром і духовою поживою не тільки маючих кляс, а всего загалу нації. А до сього веде консеквентно розвиток нашої культури і через усїм доступну елементарну школу до всїм доступного народнього університету. Ідеал такого університету здійснити ся може аж у будучій, гуманістичній суспільности; поки що мусимо класти основи під справді вільну, всїм доступну висшу школу, незалежну від держави, від політичних і релігійних партій. Такою школою мала-б стати „Freie Hochschule“. Зараз у першому кварталі згуртувала ся в ній тисячка слухачів, а число се чим далі росте. В VIII кварталі (від жовтня до грудня 1904 р.) зросло значно число прелєгентів (між ними викладали дві доцентки), а скількість циклів викладових побільшила ся до 26. Ось інтересніші заголовки сих циклів, в яких кождий обіймає 8—10 годин: Історія новітнього малярства (Фельд); Ніцшого Заратустра (Капштайн); Повість у новітній літературі (той сам); Артист як педагог (Вілль); Соціологія — нова наука (Опенгаймер); Сьвітогляд Гетого в Фавсті (Вілль); Що знаємо про Ісуса? (Капштайн); Вплив культури на жите нервів (Періц);

Проблеми новітньої суспільної економії (Дамашке); Німецька містика та її основи (Штайнер) і ціла низка иньших. Піднести ще належить, що заряд „Вільної висшої школи“ уділяв членам робітницьких товариств 50% знижок від оплати за курс, яка й так виносить у цілости тільки 4 марки.

В. П.

II. Нові книжки.

Записки Наукового Товариства імени Шевченка, виходять у Львові що два місяці під редакцією Михайла Грушевського. Рік XIV. Т. LXIII. Кн. I. Львів, 1905. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. 192, 8°. Ціна 3 кор. Зміст: 1) Оборонна організація руських селян на галицько-угорським пограничу в 1848—49 рр., написав Іван Кревецький. Ст. 1—26. — 2) Козаччина на переломі XVI і XVII в. (1591—1603), написав Василь Доманицький. XI—XII. Ст. 115—136. — 3) Матеріяли до історії суспільно-політичних і економічних відносин західньої України, подає Михайло Грушевський, серія перша (1361—1530), ч. 1—43 (далі буде). Ст. V+1—46. — 4) Miscellanea: а) Дві вихідні карти, подав Др. Ів. Франко; б) Незнані вірші на смерть Шевченка, под. Ю. Романчук; в) Чи бачванський говір словацький, под. В. Гнатюк. Ст. 1—12. — 5) Наукова хроніка: Антропологічні й археологічні часописи за р. 1903, огляд Зенона Кузелі. Ст. 1—20. — 6) Бібліографія (рецензії й справоздання). Ст. 1—33. — 7) Показчик до то-

мів LVII—LXII Записок Наукового Товариства імени Шевченка (річник XII). Ст. 1 - 24. 8) Зміст тт. I—LXII (по німецьки). Ст. 25—33.

Етнографічний Збірник. Видає Етнографічна Комісія Наукового Товариства імени Шевченка. Т. XVI. Галицько-руські народні приповідки. Зібрав, у порядкував і пояснив др. Іван Франко. Випуск II. (Відати—Діти). У Львові, 1905. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. XXVI+201 - 600. Ціна 5 кор.

Збірник математично-природписно-лікарської секції Наукового Товариства ім. Шевченка.

Т. X. Під редакцією Івана Верхратського і д-ра Володимира Левицького. У Львові, 1905. З п'ятити Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. 242, 8°. Ціна 5 кор. Зміст: 1) Іван Верхратський: Михайло Полянський. Ст. 1 - 6. — 2) Др. Іван Пулюй: Кругова діаграма генераторів для перемінних прудів. Ст. 1 - 24. — 3) Др. Володимир Левицький: Про зерові місяця функції $\zeta(s)$. Ст. 1 - 3. — 4) Зенон Евген Горницький: Проект еліпсографу. Ст. 1 - 4. — 5) Др. Іван Пулюй: Електрична централька Гогенфурт фірми Г. Спіро і синове в Крумляві. Ст. 1—35. — 6) Др. Стефан Рудницький: Знадоби до морфології карпатського сточища Дністра. Ст. 1 - 85. — 7) Др. Іван Горбачевський: Уваги о термінології хемічній. Ст. 1 - 7. — 8) Др. Стефан Рудницький: Літературні повини до географії України-Руси. Ст. 1—17. — 9) Бібліографія і хроніка математично-фізична. Ст. 1—61.

Хроніка українсько-руського Наукового Товариства імени Шев-

ченка у Львові. Р. 1905. Ч. 21. Вип. I. Справозданє за 1904 р. Львів, 1905. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. 50, 8°. Ціна 1 кор.

Chronik der ukrainischen Ševčenko-Gesellschaft der Wissenschaften in Lemberg. Jhrgg. 1904. N. 19. Heft III. Львів, 1905. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. 36, 8°. Ціна 30 сот.

Оборонна організація руських селян на галицько-угорським пограничу в 1848 49 рр. Написав Іван Кривецький. (Відомка з „Записок“, т. LXIII). Львів, 1905. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. 58, 8°. Ціна 60 сот.

Іван Франко. На лоні природи і інші оповідання. Львів, 1905. Накладом укр. руської Видавничої Спілки. (Перша серія. Ч. 72). З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. 256, 8°. Ціна 3-60 кор. Зміст: 1) На лоні природи. Ст. 1—14. — 2) Микитичів дуб. Ст. 15—33. — 3) Яндруси. Ст. 34—55. — 4) Дріяда, уривок із повісти. Ст. 56—76. — 5) Щука. Ст. 77—86. — 6) Odi profanum vulgus. Ст. 87—117. — 7) Мавка, літня казочка. Ст. 118—125. — 8) Під оборогом. Ст. 126—150. — 9) Мій влочин. Ст. 151—160. — 10) У столярні, із моїх споминів. Ст. 161—185. — 11) Поєдинок, зимова казка. Ст. 186—191. — 12) Поки рушить поїзд. Ст. 192—198. — 13) Сойчине крило. Із записок відлюдка. Ст. 199—255. — Перший раз надруковані в сій збірці оповідання: Дріяда, Під оборогом і Сойчине крило. Оповіданє „Микитичів дуб“ було в правді друковане в „Славянським альманаху“ на 1881 р. у Відні, але він був сконфіско-

ваний і не вийшов у світ і оповідане до тепер нікому в нас невідоме. Так само оповідане „Ян дуси“ було друковане тільки по польськи так, що для нашої публіки являєть новим. Інші оповідання були в правді друковані, але порозкидані по різних періодичних виданнях. Тому добре, що Вид. Спілка видала їх тепер разом.

В.

Василь Стефаник. Моє слово.

Оповідання. Львів. 1905. Накладом укр. руської Видавничої Спілки (Перша серія. Ч. 86). З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. 178, 8^о. Ціна 4 кор. Зміст: 1) Діти. Ст. 3—5. — 2) Синя книжечка. Ст. 9—11. — 3) Засідане. Ст. 15—21. — 4) З міста йдучи. Ст. 25—31. — 5) Підпис. Ст. 35—38. — 6) Лист. Ст. 41—44. — 7) Сьвятий вечер. Ст. 47—51. — 8) У коршмі. Ст. 55—58. — 9) Побожна. Ст. 61—63. — 10) Виводили з села. Ст. 67—69. — 11) Стратив ся. Ст. 73—76. — 12) Лесева фамілія. Ст. 79—82. — 13) Катруся. Ст. 85—90. — 14) Майстер. Ст. 93—97. — 15) Мамин синок. Ст. 101—105. — 16) Ангел. Ст. 109—112. — 17) Осінь. Ст. 115—118. — 18) Шкода. Ст. 121—123. — 19) Новина. Ст. 127—129. — 20) Сама саміська. Ст. 133—135. — 21) Лан. Ст. 139—140. — 22) Вечірня година. Ст. 143—146. — 23) Моє слово. Ст. 149—152. — 24) Камінний хрест. Ст. 155—167. — 25) Суд. Ст. 171—178. — Дві збірки оповідань В. Стефаника: „Синя книжечка“ і „Камінний хрест“ давно вже розійшли ся в продажі. Супроти того Вид. Спілка підняла ся нового їх накладу і разом в отсій книжці на прегарнім папері,

з портретом автора, збільшивши їх іще оповіданем „Моє слово“, друкованим у ЛНВ-у, та новим оповіданем, написаним спеціально для сеї збірки, п. н. „Суд“. Оповідання уложені в таким порядку, як повставали, що важно знати всім дослідникам творчости автора *В.*

Джон Фенімор Купер. Зьвіробийник. Із скороченого німецького видання Павла Моріца переклав Онуфрій Пашук. (Літературно-наукова Бібліотека. Ч. 94—96.) У Львові, 1905. Накладом укр.-руської Видавничої Спілки. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. 288, 16^о. Ціна 1·60 кор. — Твори Купера, а особливо його цикль оповідань про „Шкіряну панчоху“ тішить ся й доси великою популярністю в цілім цивілізованім світі, особливо в скороченій формі, як лектура для молодіжи. Видавнича Спілка із огляду на великий брак у нас книжок тої категорії, як також з огляду на високу артистичну вартість і на щиро-гуманний дух, яким навіяні оповідання Купера, розпочала отсим томиком публікацію власне найкращого циклю Куперових творів, користуючи ся скороченою перерібною П. Моріца, що в Німеччині що року розходить ся сотками тисяч. За сим першим томиком підуть дальші оповідання сього циклю (всіх п'ять), що будуть, надіємо ся, цінним вкладом у бібліотеку наших молодих поколінь.

І. Ф.

Війна з Японією. (Видання української демократичної партії. Ч. 2.) З маю. У Львові, 1905. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. 28, 16^о. Ціна 20 сот. — Отся брошурка написана дуже гарно, представляє ясним і при-

ступним способом, що се таке Японія та Японці, причини війни її з Росією і дотеперішній перебіг війни. Наші популяризатори можуть поставити собі за взір отсю брошурку і навчитися, як належить писати, коли бажаєть ся, щоб написане розуміли найширші верстви.

В.

Василь Білецький. Оцінка перекладу підручника під заголовком: Всесвітня історія для висших клас шкіл середних. Т. III. (Передрук з „Проміня“). Чернівці, 1905. З друкарні „Рускої Ради“. Ст. 20. 8^о. — Д. Білецький видає вже третю брошуру, в якій виказує масу річевих і мовних помилок у перекладах підручника історії, зладжених д. Барвінським, і призначених для висших клас наших гімназій. Справді належить подивувати ся разом із д. Білецьким, як можна такі книжки видавати і ще й призначувати на шкільні підручники! Але се в нас не першина, бо те саме можна повторити майже про всі інші шкільні підручники, які понайбільше бувають кепськими перекладами і аж рябіють від різних помилок. Супроти того основна ревізія всіх шкільних підручників являєть ся конечною потребою і то пильною. Крайній час зирвати з поганою латаниною.

В.

Твори Леоніда Глібова. Видавництво „Викъ“. № 14. У Києві. 1904. 2+XX+365+III стор. 16^о. Ціна 75 коп., на ліншому папері 1 р. 25 к. Симпатичне й діяльне київське видавництво „Викъ“ 14-м томом своєї „Української бібліотеки“ дало нам збірку творів Л. Глібова. Досі такої збірки не було: в Росії видано було кілька виданнями тільки байки (не

всі) та раз жарт „До мирового“, в Галичині Глібова писання розкидані по всіх часописах, але те-ж не зібрані. На Україні російській і не можна було досі їх зібрати, і проба, яку колись зробив підписаний, показала се виразно: байки спершу заборонено, а потім — через усякі прохання та протекції, яких ужив видавець-власник, так-сяк дозволено, але не всі, а повикреслювавши найневинніші речі тільки через те, що вони мали однаковий сюжет із байками Крилова, а через те се, мовляв, переклади, а перекладати на українську мову, а надто з московської не можна, бо се все „одинъ рускій языкъ“, то як же можна перекладати з тієї самої мови на туж саму? З другою часткою стало ся ще гірше. Вона складала ся: зі вступної передмови підписаного, з розвідочок небіжчика Тицинського про Глібова, друкованих свого часу в „Дзвінку“ і врешті з дитячих віршів та віршованих загадок Глібова. Цієї частки цензура зовсім не пустила до друку.

Тепер трошки полекшало, і видавництво „Викъ“ могло упорядкувати і видати повну збірку творів Глібова. Що правда, в їй нема „Остапової правди“ — старих віршів Глібова в російсько-патріотичному дусі; нема оракула „Ворожка“, а також двох московських, але з деякими українськими ролями, комедій: „Типическія сцени съ живыми картинами“ і „Веселые люди или кровь не вода“; та все це не має жадної літературної вартости. За для свого видання видавці використали і друкований матеріал і рукописний, і доки не знайдено нових авто-

графів поета (а їх мабуть і буде), видання се можна звати, з згаданими обмеженнями, повним.

В першій частині книги надруковано всі байки (усього їх 107). Найперші з їх, а надто як читати їх у тій редакції, в якій їх у перше друкують в „Черниговських губернських вѣдомостях“, мало оригінальні, бо тут автор по рабському йде слідком за Криловом, лишаючи часом без перекладу цілі фрази, надаючи їм тільки українську фонетику, — не буду тут наводити прикладів, бо я вже казав про се докладніше в иншому місці¹⁾. Але де-далі Глібів писав, то все більше й більше визначався його оригінальний байкарський талант. Хоч його байки й не такі плястичні, як „Приказки“ Гребінки, алеж у їх багато своєї власної краси й принади в тому оригінальному поєднанню епічної манери байки з щирим українським ліризмом, що тихою течією проймає найкращі песні. До сього треба додати м'який гумор незлобного кепкування і часто прегарно змальовані реальні малюночки української природи й нашого побуту; сією останньою рисою байки Глібова переважають, напр., твори славетного московського байкаря, якого наш поет наслідував за молоду.

Другий відділ — віршовані загадки, друкують колись у „Дзвінку“, акростики й казки; властиво до сього відділу треба-б притупити і ті дитячі пісеньки, які потрапили до третього, названого

¹⁾ Див. книжку М. Загірної й мою: „Л. И. Глибовъ. Биографическій очеркъ“, Чернігів, 1900.

„Поезії“, де вони помішані з віршами писаними не задля дітей. Сі загадки і пісеньки такі граціозні і часом із таким щирим почутем... Що-ж до казок, то одна з їх — се невикінчена перерібка Пушкінової „Сказки о золотой рыбкѣ“, а друга, „Дуля“, щось зовсім незрозуміле і недотепне. Я допитував ся колись Чернігівців, що воно за сенс у сій казці? Кажуть, що хтось десь когось прилюдно в Чернігові дав дулю і що на сю подію Глібів і написав вірші спершу по московському, а тоді переклав їх на українську мову. Може тому, хто знає ту подію, ся „Дуля“ й зрозуміла, але по за сям вона, мені здається, не має вартости і в усякому разі зайва в дитячому відділі.

Вірші Глібова не для дітей не багато і вони вже не такі гарні, як дитячі твори сього дитячого поета. Найбільше ранні з їх мають хіба такий-сякий біографічний інтерес (а надто, напр., невикінчена поема „Перекотиполе“ і окремо оброблені уривки з неї), та й усі вони дуже середньої вартости, опріч хіба трьох-чотирьох песок, — напр. прегарного своєю ширістю малюночка „У степу“, або відомої „Журби“ (Стоїть гора високая), що давно вже стала ся піснею. На кінці маємо водевіль „До мирового“, а з початку коротенький житєпис Глібова, опис його юбілею й останніх днів життя Ол. Тищинського (з „Дзвінка“), коротеньке слівце від видавництва, два портрети Глібова і малюнок його могили. Добре складене, чепурно видане і недороге видання. *Б. Г.*

Божа искра. Оповідання про Рафаеля С. Русова. Видання

„Благотворительнаго Общества изданія общепольныхъ и дешевыхъ книгъ“. № 28. Петерб. 1904. 48 боків, 32°. Ціна 5 коп. Інтелігентний чоловік оповідає, як він зустрів на селі хлопця Михалія з талантом до скульптури й малярства і в дуже артистичною душею. Зацікавлений оповідач закликає його до себе, показує йому копію Сикстинської Мадонни, а тоді оповідає про її творця. Оповідання про Рафаеля вплетено частками в оповідання про самого Михалія, який нарешті таки досягає змоги вчити ся в петербургській „Академіи художеств“.

Авторка мала метою властиво познайомити з Рафаелем, а історія з Михалем — се та „беллетристика“, без якої цензура не пустила-б до друку книжки. Авторка цілком раціонально думала, що мусять показати той ґрунт, на якому міг вирости й викохати ся великий артист-маляр. Та в тім річ, що в 48 стор. книжечки сторін із двадцять пішло на оповідання про Михалія та на малюнки. На останніх 24 стор. малого формату буйного друку описано Італію, оповіджено про першу проповідь християнства в Римі та про те, як воно ширилось у Європі, про те, як поділили ся церкви, про пап, їх владу й надужиття, про аскетизм перших віків християнства, про гонення на єретиків, про боротьбу папи з французьким королем, про епоху відродження й гуманістів, про Данта, Петрарку, Боккачія та їх твори, про те, як довідались, що земля кругла та ходить довкола сонця, про те, що знайдено Америку, про те, як епоха відродження відбила ся на малярстві, потім розказано житєпис

Рафаеля і вияснює ся, чим добра для людей артистична творчість.

Зрозуміло, що таку силу матеріялу нема змоги на тому маленькому місті, яке дала йому авторка, обговорити так, що усе було і докладно і зрозуміло. Найліпше переказано Рафаелів житєпис; а що до иншого, то дуже часто се тільки сухий реєстр історичних подій. Хто вчивсь історії, тому сей реєстр зрозумілий, але що зрозуміє в його читач із народу? Чи не здасть ся все се йому збираницею накопичених фраз про невідомі й незрозумілі речі? Щоб зробити все се зрозумілим, треба було або все оповідати ширше, або обмежити ся на вужчий простір часу і на менше число фактів, обібравши тільки такі, яких конче треба задля самої теми про Рафаеля.

А про те навіть і така книжка може дещо дати письменішому читачеві з народу, бодай зацікавить його Рафаелем; самий же замір — познайомити нарід із генієм малярства — такий симпатичний, що мусимо рекомендувати книжку д-ки Русової, надто, що иншої на ту-ж тему ми не маємо.

Видано книжку дуже добре, з гарними здебільшого малюнками, а се річ неминуча в оповіданні про маляра. Б. Г.

III. Некрольоґ.

Д. 2 (15) марця умер у Катеринодарі „преподаватель“ кубанської учительської семинарії Іван Ротар у трицять третім році життя. Як учитель він тішив ся щирою симпатією і глибокою прихильністю та повагою. Надзвичайно інтелігентний, з глибокими

науковими інтересами, широко о-св'ічений і працьовитий він умів притягати до себе симпатію лю-дий навіть протилежних поглядів. Надто любили його учні. Серед семинаристів популярність він мав надзвичайну. Не диво, що при сердечних товариських відносинах він умів викликати в них глибоке зацікавлення і до того, що було головним змістом його життя, до українства. Українство для Ротара не було питанням лише язика або культури і просвіти; в його очах воно мусіло охоплювати собою всі сторони соціально-політичного і культурно-економічного життя українського народу. Воно скрісталізувалося у нього і прийняло ясно визначені форми, коли на Чорномор'ї була zaloжена Вільна Громада (Р. У. П.). Він покладав великі надії на діяльність тої партії, тішився незначними навіть її успіхами спеціально на Чорномор'ї. Вступивши членом до вільної громади він і сам багато працював поміж шкільною молоддю, серед якої мав величезний вплив і популярність... Завше виступав як Українець. На загальних зібраннях громадських, учительських, у різних просвітних інституціях порушував справи, що так або інакше доторкались українського питання. Широке розуміння останнього, річева, наукова аргументація того, що порушував або боронив, викликали повагу до його і щирі прихильність. Смерть Ротара — значна втрата для українства, головна з огляду на нечисленність українських активних діячів. Покинув також деякі наукові праці. Одна з них „Епифаній Славинецький, літературный діятель XVII в.“ була друкована

в „Кіевскої Старині“. Останніми часами він пильно займався збиранням матеріалів до історичної монографії про Антона Головатого, та не встиг виконати сеї праці.

Нам пишуть із Катеринодара, що під час похорону Ротара там відбула ся значна демонстрація. Крім різних верстов місцевого суспільства в похороні взяли участь учні семінарії, жіночої гімназії д. Робінзон, а також і місцеві робітники. Серед вінків чимало було з червоними лентами — від чорноморської вільної громади Р. У. П., від „товаришів із Р. У. П. з закордону“ і ин. Говорено над могилою багато промов від представників різних груп, із якими небіжчика звязували ті чи інші інтереси. Відспівано український жалібний марш. Врешті поліція звеліла зняти з катафальку вінки з червоними написами і арештувала трьох чоловік. *С. Петлюра.*

IV. З громадського життя.

Товариство за помози українським письменникам. Читачам „Літературно-наукового Вістника“ нема чого розказувати про тяжке становище українського письменника на російській Україні. Нема своїх органів, нема ані духового поєднання з публікою, ані поєднання проміж себе, ані заробітку, який давав би змогу жити з літератури і для літератури. Поки в Росії панувала система Плеве і комп., не було, звісно, чого й думати про те, щоб українські письменники могли придбати собі не то періодичний орган, а хоч би якийсь притулок, якесь товариство за помози, що могло-б їх підтримувати в їх тяжкому становищу.

Що правда, навіть не вважаючи на таку безнадійність, люди пробували: прохали відновити „временно“ скасований „Юго-западный отдѣль Географическаго общества“ або дозволити товариство ім. Максимовича, але на такі прохання навіть не було відповіди. Відколи ж у Росії забреніли на сході перші промінні зорі нового, похожего на людське жите, і вкраїнські письменники в Києві знову набрали ся надій та й склали статут „Товариства за помози українським письменникам“. Проєктоване товариство має допомагати українських письменників у їх матеріяльних потребах і в літературній роботі. За для сього воно: а) видає одноразові або повсякчасні за помози письменникам або їх сім'ям; б) дбає про літературний заробіток для письменників; в) вишукує авторам видавців, або само видає їх праці; г) іншими способами допомагає їх матеріяльно; д) пособляє розробляти теоретичні чи практичні питання, поєднани з літературною діяльністю і пособляє письменникам у їх літературній праці, заводячи бібліотеки, постачаючи книги й рукописи до роботи, беручи ся за посередництво між письменниками та всякими літературними й ученими інституціями; може видавати, коли дозволять, періодичний орган і т. и. Членська вкладка пять рублів на рік. Статут товариства підписало, в голові з проф. В. Антоновичем, 26 чоловіка професорів, гімназіяльних та інших учителів і літератів. Прохання до міністерства підписав д. Іван Левицький-Нечуй. Послано прохання 11 січня сього року ст. ст. Чи дозволять хоч тепер се товариство, чи ні — невідомо. Але в кївських часописах звістки про його не можна було подати: редакція „Кіевскихъ Откликовъ“, до якої подано було статейку про товариство, відповіла авторови, що цензор усе заборонив. *Б. Г.*